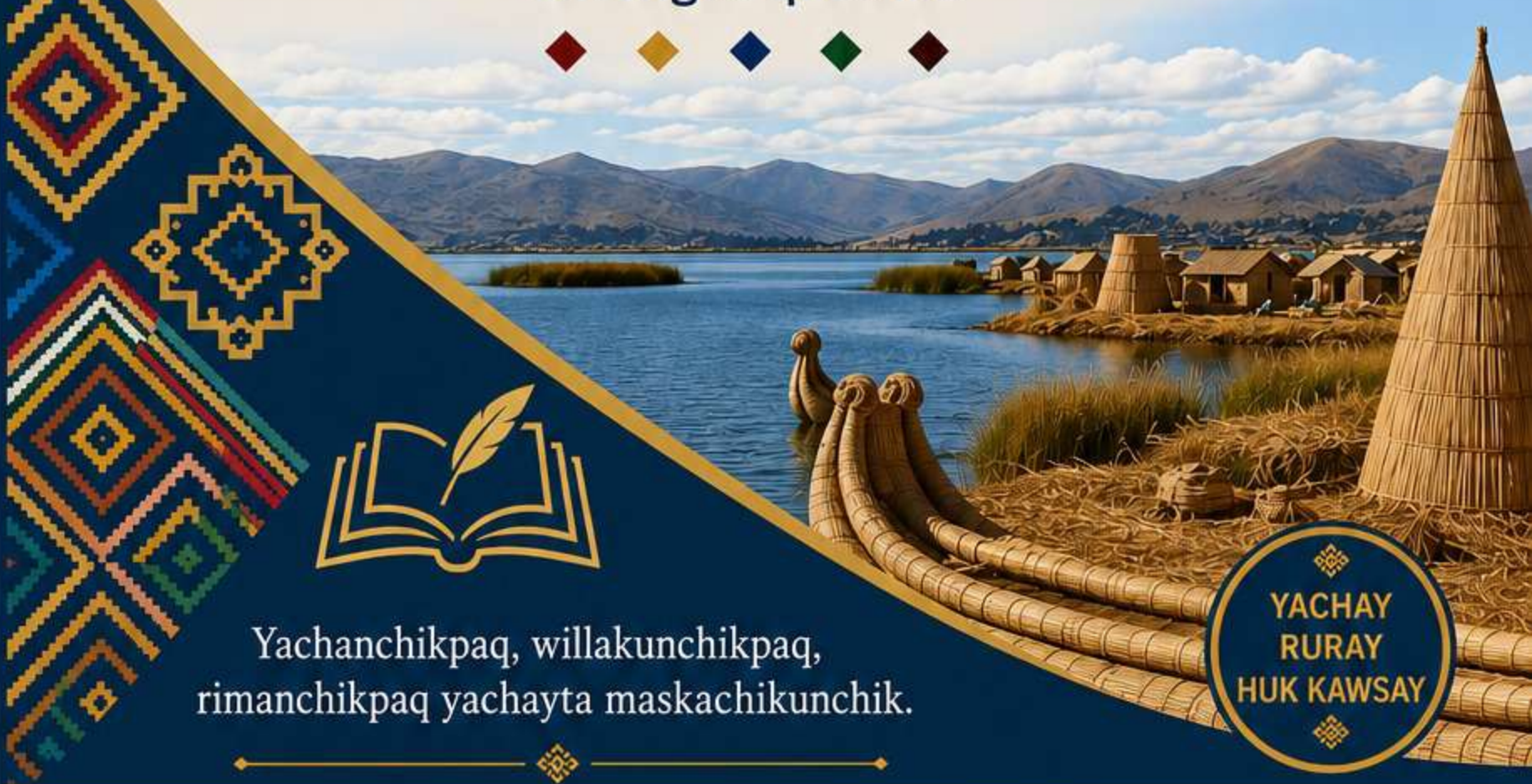
UNIVERSIDAD NACIONAL DEL ALTIPLANO
PUNO – PERÚ

QHICHWA SIMIPI YACHAY MASKAYKUNA

Investigaciones académicas en lengua quechua

Yachanchikpaq, willakunchikpaq,
rimanchikpaq yachayta maskachikunchik.

COMPILADORES:

José Alberto Loayza Quiza
José Simón Mamani Cruz
Rula Karina Mamani Mamani

EDITORA:

M. SC. Luz Marina
Pari Portillo

AUTORES:

- Winnie Norma Ajra Soncco
- Alan Beltran Condori Apaza
- Rosalia Apaza Quispe
- Henry Valentin Arapa Apaza
- Marco Antonio Bellido Pinto
- Ana Maria Cabrera Huaman
- Liz Yesica Calcina Huaman
- Marleny Calcina Nina
- Lizbeth Chura Mamani
- Delfin Colca Colca
- Elva Escobar Vera
- Astrid Vanesa Elly Amanqui Condori
- Macedo Mamani William Max
- Mamani Mamani Rula Karina
- Mamani Patatingo Miryam Yerica
- Mamani Velasquez Yaneth
- Martinez Marin Andres
- Moscoso Olivera Yasmany
- Montesinos Chayacaña
- Maybe Guisell
- Qquenta Churata Ruth Hayde
- Quispe Callata Jose Elbe
- Quispe Champi Judith Marianela
- Gutierrez Martin Odon
- Sucapuca Belizario Angel Eliseo
- Ticona Coila Darwin
- Tisnado Vilca Milagros
- Zapana Apaza Vilma

YACHAY SABER | RIMAY DIÁLOGO | ALLIN KAWSAY BUEN VIVIR | PACHAMAMA NUESTRA CASA

QHICHWA SIMIPI
YACHAY MASKAYKUNA

Investigaciones académicas
en lengua quechua

Compiladores:

Loayza Quiza, José Alberto

Mamani Mamani, Rula Karina

Autores:

Winnie Norma Ajra Soncco, Astrid Vanesa Elly Amanqui Condori, Rosalía Apaza Quispe, Henry Valentin Arapa Apaza, Marco Antonio Bellido Pinto, Ana Maria Cabrera Huaman, Liz Yesica Calcina Huaman, Marleny Calcina Nina, Lizbeth Chura Mamani, Delfin Colca Colca, Alan Beltran Condori Apaza, Elva Escobar Vera, José Alberto Loayza Quiza, Wiliam Max Macedo Mamani, José Simón Mamani Cruz, Rula Karina Mamani Mamani, Miryam Yerica Mamani Patatingo, Yaneth Mamani Velasquez, Andres Martinez Marin, Yasmany Concepcion Moscoso Olivera, Maybe Guisell Montesinos Chayacaña, Ruth Hayde Qquenta Churata, Jose Elbe Quispe Calata, Judith Marianela Quispe Champi, Martin Odon Sara Gutierrez, Angel Eliseo Sucapuca Belizario, Darwin Ticona Coila, Milagros Tisnado Vilca, Vilma Zapana Apaza

ERITEA
EDICIONES

Sumaq yuyaychana

© Loayza Quiza, José Alberto – Mamani Mamani, Rula Karina (compiladores)
Winnie Norma Ajra Soncco, Astrid Vanesa Elly Amanqui Condori, Rosalía Apaza Quispe, Henry Valentin Arapa Apaza, Marco Antonio Bellido Pinto, Ana Maria Cabrera Huaman, Liz Yesica Calcina Huaman, Marleny Calcina Nina, Lizbeth Chura Mamani, Delfin Colca Colca, Alan Beltran Condori Apaza, Elva Escobar Vera, José Alberto Loayza Quiza, Wiliam Max Macedo Mamani, José Simón Mamani Cruz, Rula Karina Mamani Mamani, Miryam Yerica Mamani Patatingo, Yaneth Mamani Velasquez, Andres Martinez Marin, Yasmany Concepcion Moscoso Olivera, Maybe Guisell Montesinos Chayacaña, Ruth Hayde Qquenta Churata, Jose Elbe Quispe Calata, Judith Marianela Quispe Champi, Martin Odon Sara Gutierrez, Angel Eliseo Sucapuca Belizario, Darwin Ticona Coila, Milagros Tisnado Vilca, Vilma Zapana Apaza (autores)

Todos los derechos reservados

1 edición, julio del 2026

Diseño de portada: Heidy Tutacano

Editado por Caligari E.I.R.L., 2026

para su sello editorial Eritea Ediciones

Av. Italia 912 - Jacobo Hunter - Arequipa, Perú

edicionescaligari@gmail.com

Telef. +51 985574494

Tiraje: 300 ejemplares

Hecho el depósito legal

en la Biblioteca Nacional del Perú N. º 2026-08561

ISBN: 978-612-49869-5-9

Se terminó de imprimir en junio del 2026

en talleres gráficos Caligari E.I.R.L.

Av. Italia 912 - Jacobo Hunter - Arequipa, Perú

Todos los derechos reservados. Esta publicación no puede ser reproducida, ni en todo, ni en parte, ni almacenada en sistemas de recuperación de la información, o cualquiera que sea el medio empleado –electrónico, mecánico, fotocopia, grabación, etc.–, sin el permiso previo a los titulares de los derechos de propiedad intelectual.

Impreso en Perú / Printed in Peru

CONTENIDO

PERÚ SUYUPI HAWA LLAQTAKUNAMAN APACHIQ RURUCHIKUNAPA HAWA SUYUKUNAPI QHATUYPAQ ÑANNINKUNA 11

Winnie Norma Ajra Soncco

Astrid Vanesa Elly Amanqui Condori

YACHAY WASIPI YACHACHIQKUNA RURAYNINWAN YACHAY WASI KAMACHIYPAK CHANINCHAYNIN COVID-19 UNQUY PACHAPI 27

Rosalía Apaza Quispe

YUYAY WAKICHIY APAYKACHAQ SAQRA KAYWAN PUNU SUYUMANTA ISKAY ÑIQI HAMPIY WASIKUNAPI, 2021-2022 37

Henry Valentin Arapa Apaza

KUTICHIYTA ATINQA CHIRMA HINALLATAQ CHIRMA KUTICHIY SAQIRPAQPI 46

Marco Antonio Bellido Pinto

YACHAQKUNAPA KAWSAY-LLAQTAQ (NIVEL SOCIOECONÓMICO) HINALLATAQ LLAMK'AY YACHAY MUNAY (VOCACIÓN PROFESIONAL) INSTITUTO SUPERIOR PEDAGÓGICO PÚBLICO GREGORIA SANTOS SICUANI LLAQTAPI YACHAQKUNAPI 54

Ana Maria Cabrera Huaman

LLAQTA KAMACHIQ WILLAKUYKUNA CHAYMANTA HAWA KAYNIN KASQANMANTAPA WIÑARIYMANTA HATUN YACHAY WASI KURAQ YACHA KAMAYPA YACHAQAQKUNAMANTA 67

Marleny Calcina Nina

Wiliam Max Macedo Mamani

RURASQA YACHAY NISQAPA KIKINNINPA CHANINCHAYNIN, CHAYMANTAQ CHAYPA KALLPACHAYNIN RURASQA RURANAKUNA HUNT'AYNINPI RIKUCHKAN 77

Lizbeth Chura Mamani

PUSI HUCH'UY SUYU LLAQTA WASIN KAMACHIYPA KALLPACHAYNIN, RUWANA INCENTIVOSPA NISQAPI 89

Delfín Colca Colca

LLAMK'ANAPI WAQAYCHAYWAN ALLIN KAY OSPIYPI OXÍGENO RURANA WASI HAMPINA WASI BASE III ESSALUD JULIACA 100

Alan Beltran Condori Apaza

Liz Yesica Calcina Huaman

UMALLIQPA PUSAYNIMPAQ RIKCHAYNINKUNA, YACHACHIQKUNAP UKHUPI LLANK'AY PACHA 112

Elva Escobar Vera

Martin Odon Sara Gutierrez

TIC-KUNA RURAYNIN HINALLATAQ YACHAYKUNA ALLINCHAYNIN RURAL AYLLUKUNAPI 124

José Alberto Loayza Quiza

HUCHAKUYKUNA TUKUY RUNA APAYKACHANA MUSUQCHAKUY QALLARIY HUCH'UY SUYU JUDICIAL PUNO SUYUPI 130

José Simón Mamani Cruz

VIRTUAL RIMAY YANAPAKUNA LLAMK'ANAKUNATA ANÁLISIS MISQAHINA, PRIMARIA YACHAQKUNAQ YACHAYNINTA ALLINCHAYPAQ 143

Rula Karina Mamani Mamani

UKHU KAMACHIYWAN LLAQTA KAMACHIY LLANK'AYWAN TUKUY RUNA T'AQA 156

Miryam Yerica Mamani Patatingo

WAWA RANTICHAYPA KALLPACHASQAN RIMAY WILLAKUY WIÑAYNINPI AYLLU LLAQTAKUNAPI YACHAQ WAWAKUNAPI 168

Yaneth Mamani Velasquez

Maybe Guisell Montesinos Chayacaña

PUNO LLAQTAPI PHISQA ÑIQIN YACHAQKUNAQ KHIPU KAMAY YACHAY HAYPAYNINKUWAN, TIC LLANK'ANAKUNA LLAMK'AYWAN TINKUCHIY 173

Andres Martinez Marin

"PERÚ LLAQTAPI WAWAKUNAPA MIKHUY, KALLPACHAKUYWAN ANEMIA ÑAWPAKAYMANTA APAYKACHAQKUNAWAN RUWAYKUNA QAWARIY" 183

Yasmany Concepción Moscoso Olivera

QUTUCHAKUY HUK IMAYNA RURAY HINA, CANCHIS LLAQTAPI HUCH'UY HORTALIZA RURAQKUNAPA ATIPANAKUY KALLPAN ALLINCHAYPAQ 193

Ruth Hayde Qquenta Churata

COVID-19 UNQUY PACHA KAMACHIY, LLAQTA RANTIYNINKUNAPI SASACHAKUYNINKUNAPAS 199

José Elbe Quispe Callata

Darwin Ticona Coila

YUYAYMAN CHAYLLAY (MINDFULNESS) NISQAWAN YACHAYPI ALLIN RURAY NISQAWAN, JULIACA LLAQTAPI HUK SAPAQ YACHACHINA WASIPI SECUNDARIA YACHAQKUNAPI **210**

Judith Marianela Quispe Champi

Milagros Tisnado Vilca

COATA LLAQTAPI CHUNKANA P'UCHAYMANTA SUT'INCHAY **217**

Angel Eliseo Sucapuca Belizario

PUNO SUYUQ PACHA SAYWACHIYNINPI CHAKAS QUCHAPA ANCHA CHANIN KAYNIN

Vilma Zapana Apaza **230**

PERÚ SUYUPI HAWA LLAQTAKUNAMAN APACHIQ RURUCHIKUNAPA HAWA SUYUKUNAPI QHATUYPAQ ÑANNINKUNA

Ajra Soncco, Winnie Norma
winynorma@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

Amanqui Condori, Astrid Vanesa Elly
astrida3001@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

HUCH'UYCHASQA

Kay qullqichaku pachapi kutichiy, América Latina Caribe suyukunapi hawa llaqtakunaman rantiq ruruchiqkuna COVID-19 unquy qhipata llank'ayninkuta qallarichkanku; chayrayku, ancha allinmi allin ruraykunata ch'iqchiy, hawa suyukunaman allin mast'arikuypaq. Kay llank'aypiqa, imayna ruray marketingpa ancha allin rantiqkunaman chiqap chanin quypaq. Kay qillqaqa Perú suyupi hawaman apachiq ruruchiqkunapa imayna ruray marketingninkupi imaymana allin kaqkunata ch'iqchiyta munan. Yachay ñan nisqapiqa, PRISMA ñanta qatispa huk t'aqwiriyta rurakurqan, RENATI qullqapi qillqasqa yachay p'anqakunata qhawarispa. SPSS yupay lliqawanmi, tukuchay iskay chunka kimsayuq, llapa imaymana chaskisqakunata t'aqwikurqan. Lluqsimuq yachaykunaqa rikuchin: Mype ruruchiqkunaqa digital qhatuy ñankunawan, marketing mix nisqawan, kamachiqkuna-pa yanapayninwan ima ñawpaqman puririchkanku. Tukuchaypiqa, musuqyachiypaq qullqi yanapaykunaqa chiqapmi, ichaqa aswan sasaqa yapaymi chanin. Tukupaypiqa, kay yachaykunaqa Administración y Negocios Internacionales nisqamanta kanku, aswantaqa sapallanpaq yachay wasikunapi: hawa apachiy (31%), qhatuy ñankuna (27%), hawa suyu-kunapi llank'ay (15%) kanku.

Sapaq simikuna: Hawa suyukunapi qhatuy; hawa-man apachiy; chanin yapasqa.

QALLARIY

Pachantin lliqa nisqaqa ancha allinmi tukurqan apaykacha, técnica, qullqichakuy, qhatuypaq, ayllu kawsay, kawsaymanta ruraykuna mast'arikuypaqpas pachantinpi; chayraykum ñawpaqman puririq suyukunapaq ancha allin llamk'ana (herramienta) hina qhawarisqa karqan. Ichaqa, iskay waranqa iskay chunka (2020) wata-pi, COVID-19 unquy pachantinman chayamuspan ancha llaki-kunata manchari-y-kunatawan rikhurichirqan. Sayk'uspa sayariq suyu-kunamantaqa China suyumi karqan, Europa, Estados Unidos suyukunamanta pisi-llam

apachimuynin kasqanrayku, chaymi ruraykunapa wiñayninta hark’arqan (Roldán, 2021). América Latina Caribe suyukunataq kay unquy pachamanta pacha aswan pisiyachisqa kachkanku pachantinpi kaq suyu-kunamantaqa.

CEPAL nisqanman hinaqa, 2020 watapi PBI nisqaqa 1.8% pisiyanman karqan, ichaqa kay sasachakuypa llimp’inkunaqa imaymanan kanman; astawanqa kamachiqkunapa rurayninmanta, hamut’ayninmanta iman kanqa (CEPAL, 2020).

Kunan pachaqa, hawa suyukunawan qhatunakuyqa qullqichakuyman qasikayta qun, pachantin qhatuytataq yupaychan. Manan suyukunapa qapaq kaynillantachu amachan, aswanqa qullqichakuypa takyachiyninwan wiñayninwan iman tinkun (Tugores, 2005).

Pachantin qhatunakuyqa COVID-19 unquywan ancha pisiyachisqan kachkan, unquy sasachakuypi aswan pisi kallpayuq kaqman tukuspa; pachantin suyukuna runakunata wasinkupi wisq’arqanku, chaymi 3900 hunu runakuna hawa puriyta ruraykuna rantiytapas mana atirqankuchu (Montenegro, 2020). Chayraykun, qullqichakuyqa usqhaylla urmaykamun, ruruchiqkuna pisi qullqillayuq kaspanku, hawa suyukunapi llank'ayninkuqa pisiyapurqan (Daza & Vokoun, 2020).

Hawa suyukunaman apachiy nisqapipas sasachakuykuna rikhurimun, p'anqachakuy hark'akuyninkunarayku. Ruruchiqkunaqa pisi qullqillayuq kaspanku, hawa suyukunapi llank'ayninkuqa pisiyapurqan (Leonidou, 2004).

Hawa suyukunapi qhatuy ñan nisqaqa, imaymana kawsayniyuq, kamachiyniyuq suyu-kunapi allin tantiyaywan llank’aymi; chayraykun hawa ukhu imaymanakunata allinta qhawarina, ruruykuna qhatuyman chayanapaq (Redondo & et al., 2019).

Chaypaqqa, ruruchiqkunaqa ruruchiyninkuta mirasqa, chaninninta, mast'ariyninta rakina, rimaynintawa allinta tantiananku, chaynapi hawa suyukunamanta rantiqkuna chayamunankupaq (Coronel et al., 2022). Allin ruruchiqqa allin kamachiyta ruranan: allin yuyaymanay, hukllachay (integración), pusay (dirección), kamachiywan (control) ima, imaymana allin kaqkunata taripanapaq (Acosta, 2017).

Kunan pachaqa, hawa suyu qhatuyqa ancha hayunakuypim kachkan, chayraykum qhatuy ñanqa (marketing) ruruchiqkunapaq ancha allinpuni; chaywanmi musuq rimanakuykuna, saywakuna ima kicharikun, musuq rantiqkunata taripanapaq. Chaynapim ruruchiqqa atipanakuq masinmanta yachan, allin llank’aqkunatapas taripan. Manam ruruchiqkunallachu allinpi kanku, aswanqa rantiqkunapas, paykunam imaymana ruraykunata pisi chanillapi allin kawsaypaq tarinku (Redondo & et al., 2019).

Piruw suyuqa hawa suyu qhatuywanmi aswan allinta wiñachkan, chaymi aswan allin ñankunata qatina. Suyunchikqa ruruchiq t’inkisqa ayllukunatan (clústeres) allinta hap’inan,

llapanku kuska wiñanankupaq (Barrientos, 2011). 2023 watapim (enero-agosto), hawa suyukunaman apachiyqa 7,2% nisqapi yapakurqan; ñawpa ruraykunataq 10,7% nisqapi yapakurqan, ichaqa musuq ruraykunaqa 1,1% nisqapi pisiyapurqan (INEI, 2023).

Ariqhipa suyuqa ancha allinmi Piruwpaq, hawa suyukunaman apachiypiqa 11% nisqatam ruran; chaymanta 90% nisqaqa qhuya ruraykunam, ahinataq: anta (cobre), molibdeno, quri (oro) ima. Chaynapim Ariqhipaqa suyunchikpa wiñayninpaq ancha allin (BCR, 2015-2020). Cámara de Comercio e Industria de Arequipa nisqanman hinaqa, qhuya ruraykuna apachiymi 7.9% nisqapi yapakurqan (C.C.I.A., 2022).

Qhatuy ñanqa (marketing internacional) huk allin llamk'anam, chanin yapasqawan ruraykunata hawa suyukunapi rantinapaq (Garcia, 2015). Kunan rantiqkunaqa yachaysapa kanku, musuq ruranakuna yanapaywanmi imatapas munanku; chayraykum qhatuy ñanpa unanchayninqa ruruchiypa sutinta hukkunamanta aswan allin rikuchiy (Kotler, 2003).

Hawa suyu qhatuykunaman haykunapaq ruruchiqpa tantiyayninqa ancha manchaymi, ichaqa aswan allin mirayta apamunman (Mitra & Golder, 2002). Chayraykun, ñan maskariykuna rurana; chaypaqmi kimsa ruraykuna kachkan: qapaq kaykunata allin rakispa, kamachiypa chawpi llimp'in, chanta imapas rikhuriqtin rurasqa kay (Shrader, 2001).

Piruw suyupiqa achka ruruchiqkuna kanku hawa suyukunaman yaykuyta munaqkuna, ruruchiyninku allin kasqanrayku. Paykunaqa allin qhatuy ñankunata isirinku, hawa suyukunapi atipanakuyta atipanankupaq.

Iskay ñankunan kanman: hukninqa markakunata kikin llaqtapi riqsisqa kaqta hawa suyukunaman apay; huktaqmi sapaq markakunata ruray chay suyu rantiqkunapa munasqanman hina (Barrientos, 2009).

Ilayda (2021) nisqanman hinaqa, Scopus lliqapi tiyanan yachaykunapa sikin t'aqwirikurqan imaynatas musuq ruruchiqkuna hawa suyu qhatuy ñankunata ruranku. Chaymantapas, Abhishek et al (2023) nisqanman hina, unquy pachaqa, rimanakuy ñankunata t'aqwirirqan, ruruchiqkunapa atiyninkunaman hina.

Kay yachay k'uskiyniy nisqaqa sapaqmi, imaynatas Piruw suyupi qhatuy ñankunamanta yachay p'anqakuna rurakurqan, COVID-19 unquy ñawpaqtapas qhipatapas, chaykunata ch'iqchinaypaq.

Hatun munay Piruw suyu-pi hawa suyu-kunaman apachiq ruruchiq-kuna-pa qhatuy ñan-nin-kuna-ta (estrategias de marketing internacional) t'aqwi-y; chaypaqqa RENATI qullqa-pi yachay p'anqa-kuna-ta (tesis) allinta k'uski-spa, imayna kasqan-ta, llimp'in-kuna-ta, sasachakuy-nin-kuna-tawan ch'iqchi-paq.

Sapaq munay-kuna Piruw suyu-pi hawa-man apachiq ruruchiq-kuna-pa qhatuy ñan-nin-kuna-pi aswan allin kaq-kuna-ta ch'iqchi-y.

- Chay qhatuy ñan-kuna-pi aswan allin ruray-kuna taripa-sqa-ta t'aqwi-y.
- Hawa suyu qhatuy ñan-ta (marketing internacional) llank'achi-ypi sasachakuy-kuna-ta, hark'aku-ykuna-tawan tari-y.
- Piruw suyu hatun yachay wasi-kuna-pi hawa suyu qhatuy ñan-manta yachay-kuna imayna wiña-sqan-ta k'uski-y.

Tapuykuna

- T1: ¿Imayna-tan Piruw suyu hatun yachay wasi-kuna-pi hawa suyu qhatuy ñanmanta yachay k'uskiy-kuna wiñarqan?
- T2: ¿Ima yachaykunatan chay yachay k'uskiy-kuna-pi astawan rimarinku?
- T3: ¿Ima qhatuy ñan-kuna-tan (marketing internacional) Piruw suyupi hawaman apachiq ruruchiqkuna astawan llank'achinku?
- T4: ¿Ima allin kaqkunata, ima sasachakuykunatawanmi chay qhatuy ñankunapi tarikun?

LLAMK'ANAKUNA YACHAY ÑANWAN

Kay yachay k'uskiyqa p'anqa t'aqwiy nisqatam qatin, Scoping Review (SR) o Revisión sistemática exploratoria (estudio de alcance) nisqawan, Arksey & O'Malley yachachiqkuna sutichasqanman hina. Kayqa huk hatun t'aqwiymi, chaymi yanapan huk sapaq yachaymanta huch'uychayta, imayna yachaykuna rikhurimusqanta qhawariyta, musuq yachay ñankunata paqarichiyta, hinaspa ima yachaykunatas mana tarikusqanta ch'iqchipaq (Manchado e t al. 2009).

RENATI qillqapi kaq pregrado posgrado yachay p'anqakunata t'aqwispami, ukhunchakurqan chay p'anqakunapa imayna ka-sqan-ta; chaynapi Piruw suyu-manta hawaman apachiq ruruchiqkunapa qhatuy ñanninkunapi (estrategias de marketing) aswan allin kaqkunata, allin ruray-kuna-ta, sasachakuy-kuna-tawan tari-paq.

Yachay p'anqakunapi qhawarisqa qillqakunaqa, ruraq kamaq rapicha nisqaman hinaqa kaykunam karqan: Yachay p'anqapa sutin, sapaq simikuna, lluqsimusqan wata, hatun yachay wasi, huch'uychasqa, qullqaman tinkuchiq, yachay llika, grado título ima quq yachay wasi, tukuchaykuna, hinallataq yuyaychaykuna ima.

SR nisqapaqqa kay yachay ñantan qatikurqan: 1) yachay k'uskiypaq tapuyta ch'iqchiy; 2) wataman simiman hina allin qillqakunata akllay; 3) tapuyman (PI) hina akllana mana akllana kaqkunata qhawariy; 4) p'anqa t'aqwiymanta yachaykunata horqoy; 5) lluqsimuq yachaykunata hukllachay (Levac et al. 2010).

Taqlla 1. Yaykuchiy chaninchaykuna, qarquy chaninchaykuna ima

Chaninchaykuna	Yaykuy	Qarquy
Qillqa imaymana kaynin	Pregrado / posgrado yachay qillqa	---
Pacha / P'unchay	RENATI-pa qillqayninman hina	Mana p'unchayniyuq
Chayay munasqa	Kichasqa (hunt'asqa qillqa)	Mana hunt'asqa, hark'asqa
Suti / sapaq rimay	"Qhatu qispichiy ñan"	Mana tupaq
	"Hawa llaqtaman ranqhaq ruruchikuna"	
Maskhay pacha	Ayriway killa 2023	Ayriway killa 2023 qhipata

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

Yachay p'anqakunami kay k'uskiy-paqqa karqan, RENATI qullqapi (repositorio) Piruw suyu-manta hawa-man apachiq ruruchiqkuna-pa qhatuy ñanninkunamanta qillqa-sqa. Kaykuna-taqa huk qhawana rapichawanmi t'aqwikurqan, munay-nin, yachay ñan-nin, lluqsisqan, tukuchaykuna, yuyaychaykunatawan qhawari-spa; llapa kaykuna-taqa yupay lliña nisqa-wan-mi t'aqwikurqan.

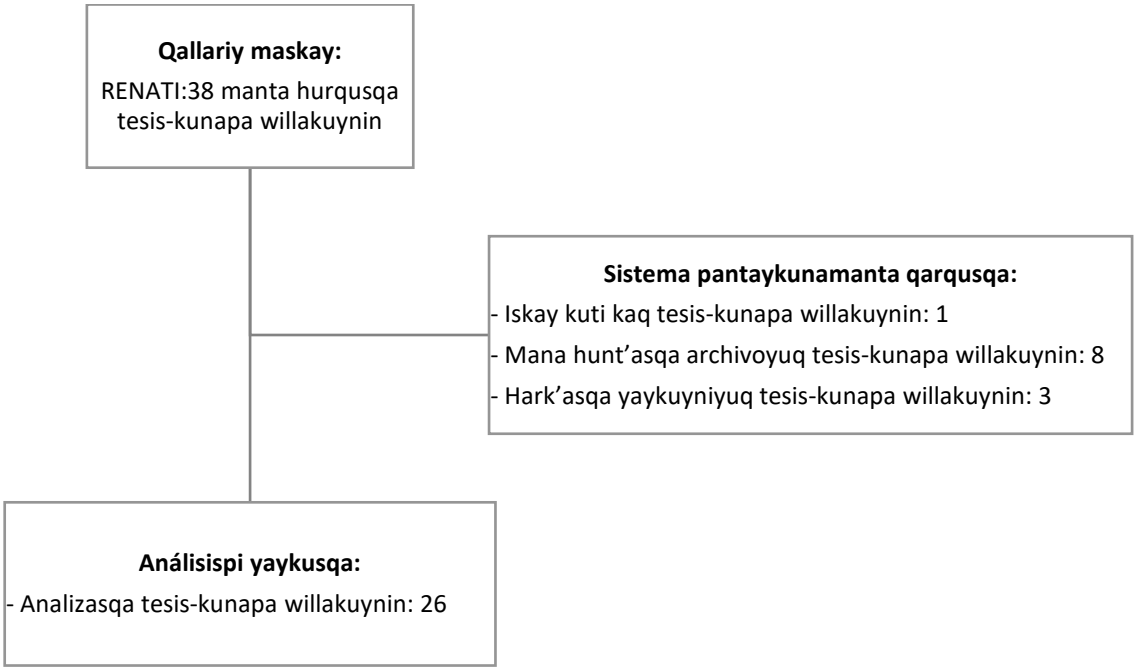
Kotler Armstrong (2012) yachachiqkunapa t'aqway-nin-man hinaqa, kay sapaq kaqkunawanmi sapa-chikasqa kachkan:

Taqlla 2. Variablekuna llanp'uyachiy

Tikrakuq	Llamkana sut'inchay	Tupuyninkuna	K'isanchaqkuna
Marketing ruray ruranakuy	Kotler wan Armstrong (2012) qillqasqanpi ninku: marketing ruray ruranakuyqa marketingpa yuyayninmi, chaywanmi ruruchina wasiqa rantiqman chaninchasqa rurayta quyt'a munan.	Ruruchisqa	-Llimp'i-rikch'ay
		Chayachina k'iti	-Allin kaynin
		Chanin	Rakiy
	Estrategia de Marketing Internacional nisqapi, Hartline wan Ferrell (2017) nirqaku: "Ruruchina wasikuna marketing ruray ruranakuykunata servichikunankupaqqa, qhatu	Riqsichiy	Chaninchay

rakiywan, qhatupi tiyaywan, focalización nisqawan, chaninchaywan ima t'inkisqa tantiyaykunatam ruranku; chaymi atipanakunankupaq allin kayta qun hukkuna haywanapiqa" (p.28).	Qhatu rakiy	Hayway
	Allin tiyay	Willakuy
	K'usaqchay	Ranqhapaq

Willakuypaq: Kotler wan Armstrongpa qillqasqanmanta t'ikrasqa (2012)

Rikch'ariy 1. Yachay maskaykunaq ch'askiyuq rikhuyninpa secuencia (hurqusqa tesis-kuna)"

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

Yachay p'anqakunata allinta t'aqwispa, hinallataq akllana kamachiykunaman hinaqa, iskay chunka suqtayuq (26) hatun yachay wasi yachay p'anqakunawanmi (tesis) kay k'uskiyqa qallarikurqan.

Kimsa kaq taplapi (Tabla 3) ukhunchasqa kachkan imaynatas chay yachay p'anqakunaqa t'aqwikurqan, yachay k'uskiypaq tapuykunaman, hinallataq p'anqa t'aqwiymanta lluqsimuq qillqaykunaman hina.

Taqlla 3. Analizasqa tesis-kuna análisis willakuyninpa sutiyuq.

Nro	Chanka	T'inki
1	Gamarra - La Victoria 2018 k'itipi, Guizado Hnos. nisqa wasipi awasqa ruruchiq uchuy ruruchina wasikunapa (mypes) marketing ruray ruranakuyninkuna.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/49266**
2	Ayacucho suyupi 2014 - 2018 watakunapi, cebada t'aslasqa hawaman ranqhaq ruruchina wasikunapa marketing rurayninwan hawaman ranqhayninpas.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/40215**
3	Callao k'itipi 2021 watapi, awasqa ruruchiq wasikunapa marketing ruray ruranakuyninkunawan hawa suyu qhatukunaman yaykuyninpas.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/40215**
4	Supe Puerto, Barranca 2020 watapi, Agroindpex S.A.C. hawaman ranqhaq ruruchina wasipa hawapa rurayninkunawan marketing ruray ruranakuyninpas.	**http://hdl.handle.net/20.500.14067/4453**
5	Chakra ruruykunata hawa suyukunaman ranqhaq ruruchina wasipa digital marketing ruraynin, imaynatas Países Bajos suyuman ranqhaykunawan t'inkisqa kachkan.	**https://hdl.handle.net/20.500.14138/5705**
6	2020 wata ñawpaq kaq t'aqanpi, Estados Unidos suyuman arándanos ruruykunata ranqhaq ruruchina wasikunapa marketing mix rurayninwan hawaman ranqhay rurayninpas.	**http://hdl.handle.net/11537/26328**
7	Callao k'iti 2019 watapi, Altomayo hawaman ranqhaq ruruchina wasipa kaqlla atipanakuy rurayninwan café riqsichiy ranqhayninpas.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/57249**
8	2021 watapi, Estados Unidos qhatuman cuy aytsata aswan askhata ranqhanapaq hawaman ranqhaq ruruchina wasipa marketing ruray ruranakuyninkuna.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/73751**
9	Filadelfia (EEUU) qhatuman 2019 watapi, Corporación Frutícola de Chincha S.A. wasipa Hass palta ruru hawaman ranqhayninwan marketing rurayninpas.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/54946**
10	Jaén – 2020 watapi, Cooperativa Agraria Norcafé Perú wasipa hawa suyu marketing ruraynin, Estados Unidos suyuman aswan askhata ranqhanapaq.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/66931**
11	2018 watapi, La Joya S.A.C. chakra ruruchiq wasipa Estados Unidos suyuman chawa uchu (rocoto) hawaman ranqhanapaq marketing ruray ruranakuyninkuna.	**http://hdl.handle.net/20.500.11955/374**
12	Lima 2019 watapi, palta ruruta hawaman ranqhaq ruruchina wasikunapa ruruchisqa allichayninwan hawaman ranqhaqpa rurayninwan t'inkisqan.	**https://repositorio.usil.edu.pe/handle/usil/10951**
13	España qhatuman Perú suyupa organico orégano rurunta hawaman ranqhanapaq marketing ruray ruranakuyninkunapa hamut'aynin.	**https://hdl.handle.net/20.500.12867/2312**
14	Chanchamayo – Junín 2018 watapi, La Florida s.a.c hawaman ranqhaq ruruchina wasita aswan riqsisqa kananpaq digital marketing ruray.	**https://hdl.handle.net/20.500.13032/21229**
15	Perú 2019 watapi, arándanos ruruta hawaman ranqhaq ruruchina wasikunapa marketing mix nisqanwan rurayninwan t'inkisqan.	**https://repositorio.usil.edu.pe/handle/usil/9651**
16	Barranca suyupi 2019 watapi, Hass palta ruruta hawaman ranqhaq ruruchina wasikunapaq marketing mix ruray.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/46593**

Nro	Chanka	T'inki
17	Alemán qhatupi aswan allin kanankupaq, Puno suyupa organico quinua rurunta hawaman ranqhaq ruruchina wasikunapa chaninchasqa k'isanta qaway.	**http://hdl.handle.net/10757/625714**
18	Palta ruruta hawaman ranqhaq ruruchina wasikunapa rurayninpi marketing mix nisqapa kallpanchaynin.	**https://repositorio.usil.edu.pe/handle/usil/2673**
19	Lima, Perú – 2016 watapi, Bodega San Nicolás S.A. wasipa 1615 pisco rurunta hawa suyukunaman apayninpa patan.	**https://hdl.handle.net/11537/9998**
20	2013 watamanta 2016 watakama pisco ruruta hawa suyukunaman apaypi ima ruraykunas kallpancharqan chayta qaway.	**https://hdl.handle.net/11537/11413**
21	Agroindustrial Pomalca S.A.A. ruruchina wasipa misk'i juyuta (melaza) hawaman ranqhanapaq riqsichiy ranqhay ruray ruranakuyninkuna.	**https://hdl.handle.net/20.500.12692/50809**
22	Santiago de Chile llaqtaman chakichisqa panka uchu hawaman ranqhay.	**https://hdl.handle.net/20.500.12867/1680**
23	Perú suyupa awasqa ruruchiynin hawa suyukunapi aswan kallpachasqa kananpaq hatun marketing ruray ruranakuyninkuna.	**http://renati.sunedu.gob.pe/handle/sunedu/952232**
24	Musuqyachiywan ranqhaykunata aswan askhayachinapaq, qiru pallets ruraq wasipi ruruchina wasi kamachiy munasqa.	**https://renati.sunedu.gob.pe/handle/sunedu/3293434**
25	Cacsire's Constructora & Logística S. R. L ruruchina wasipa hawa suyukunaman yaykuypaq yuyaynin (plan).	**https://renati.sunedu.gob.pe/handle/sunedu/3071291**
26	Lima (Perú) llaqtapi wawakunapaq sumaq t'inkakunata (joyería) CVC nisqaman qawaspa riqsichinapaq yuyaykuna.	**https://renati.sunedu.gob.pe/handle/sunedu/2229980**

Willakuypaq: RENATImanta chiqnin

Hawa suyu qhatuy ñankunata, aswan allinta ukhunchanapaqqa, hatun yachay wasi yachay p'anqakunatan t'aqwikurqan; chaypaqqa Registro Nacional de Trabajos de Investigación (RENATI) nisqa qullqatan k'uskikurqan. Iskay chunka suqtayuq (26) yachay p'anqakunawanmi kay tapuykunaman kutichiyta munakurqan:

T1: ¿Imaynatas Piruw suyu hatun yachay wasikunapi hawa suyu qhatuy ñankunamanta yachay k'uskiy-kuna wiñarqan?

T2: ¿Ima yachay lliñakunatan (campos de conocimiento) hatun yachay wasi yachay k'uskiykuna rimarin?

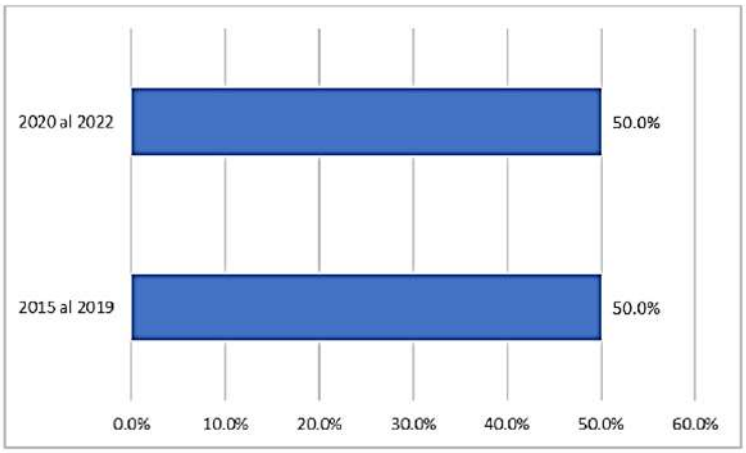
T3: ¿Ima allin kaqkunata (potencialidades), ima sasachakuykunatawanmi Piruwpi hawa suyu qhatuy ñankuna t'aqwiy rikuchin?

Yachaykuna rikuchiypiqa (presentación de resultados), Excel 2007 nisqawanmi llapa yachaykunata t'aqwikurqan, chay iskay chunka suqtayuq yachay p'anqakuna allin kananpaq. Chaymantataq, SPSS (versión 23) nisqaman llapa yachaykunata astakurqan, taplakunata horqonapaq, hinaspa Excel nisqapi allichanapaq.

LLUQSIMUQ YACHAYKUNA RIMARIYPAS

Yachay k'uskiypa imayna puririsqan

RENATI qullqapi yachay p'anqakuna (tesis) t'aqwisqaman hinaqa, "Hawa suyu qhatuy ñan" nisqa sapaq simiwanmi llank'ayqa qallarirqan iskay waranqa chunka phiskayuq watamanta iskay waranqa chunka isqunniyuq watakama. Tukuy runakunata manaraq chayamuchkaptinqa phisqa chunka patakmanta (50%) yachay p'anqakunan rurakurqan; iskay waranqa iskay chunka (2020) watamantapachaqa huq phisqa chunka patakmanta (50%) rurakullarqantaq. Piruw suyuqa wiñariq suyun, chaymi pregrado posgrado yachakuqkunaqa iskay chunka suqtayuq yachay p'anqakunata churakurqanku iskay waranqa iskay chunka kimsayuq watakama.

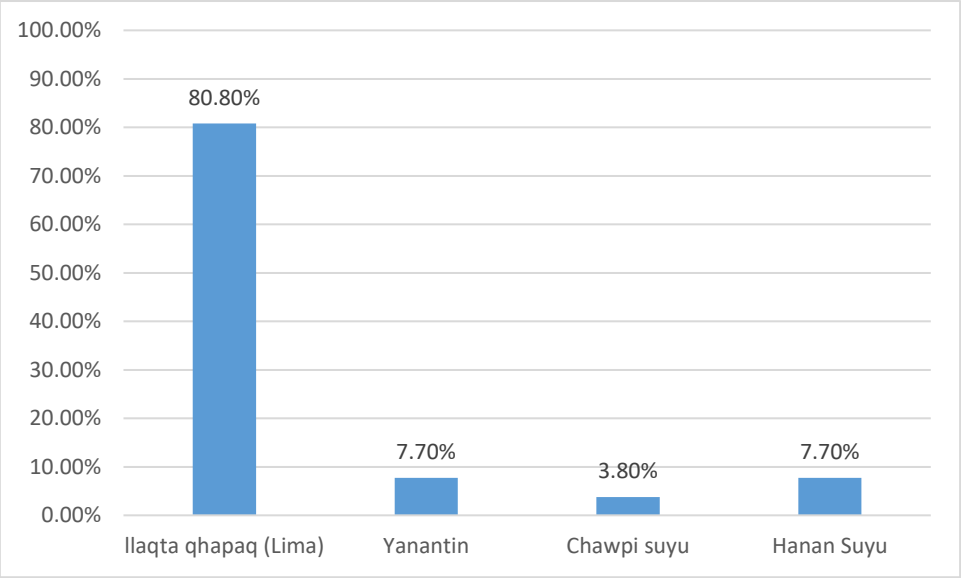

Rikch'ariy 2. Tesis-kunaq internacional marketing estrategiasnin productividad

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

Hawa suyu qhatuy ñanmanta yachay p'anqakunaqa, pusaq chunka patakmanta pusaqniyuqmi (80.8%) Lima llaqtamanta kanku; chayqa ch'iqchikun chunka isquniyuq (19) hatun yachay wasikuna chaypi kasqanrayku, hinallataq Lima suyu aswan askha hawa llaqtakunaman ruraykuna apachiypi wiñasqanrayku.

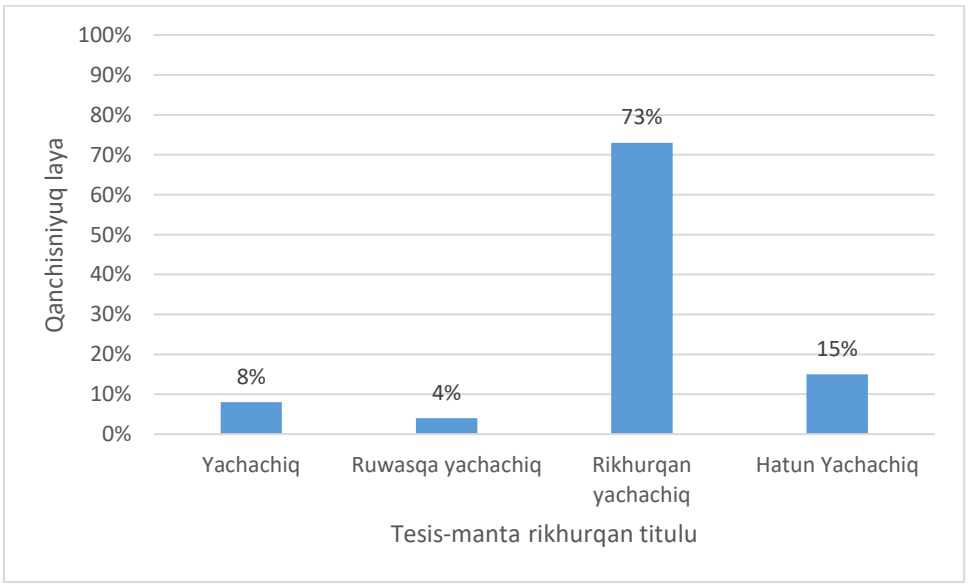
Chaymantapas, Chincha (Norte) suyupiqa qanchis patakmanta qanchisniyuqmi (7.7%) yachay p'anqakuna kanku; chaykunaqa Chiclayo llaqtamanta, Universidad César Vallejo hinallataq Hatun yachay wasiman Ñawpaqman kaqpa hamunku.

Rikch'ariy 3. Tesis-kuna ruwanku regiones

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

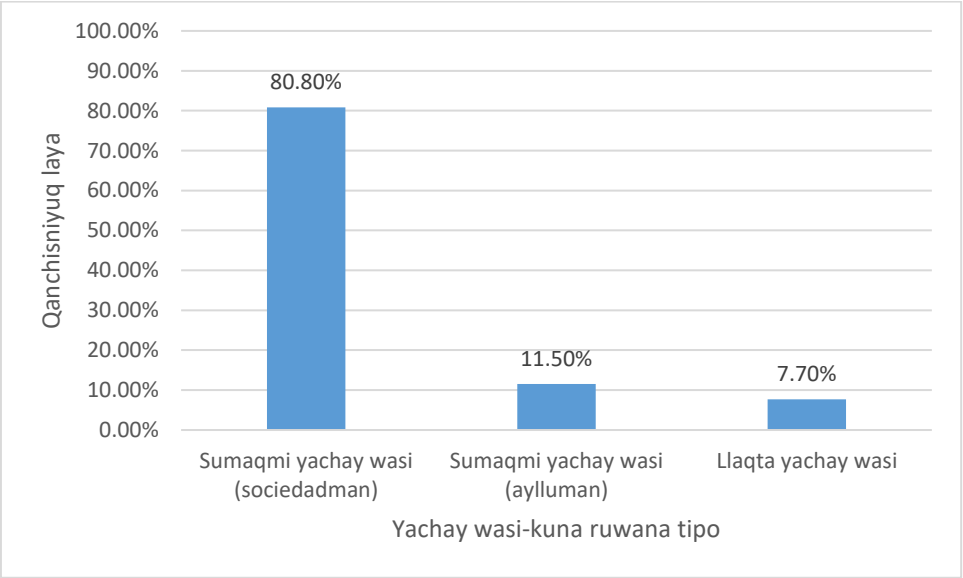
Yachay p'anqakuna t'aqwisqapiqa, qanchis chunka kimsayuq patakmanta (73%) yachaqkunam Licenciado sutita chaskinku; chaymantapas chunka phisqayuq patakmanta (15%) yachay p'anqakunaqa hawa suyu Master nisqamanta kanku, SUNEDU wasipitaq qillqasqa karqan; pusaq patakmantataq (8%) Bachiller nisqakuna kanku.

Rikch'ariy 4. Tesis-kuna ruwanku regiones

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

Yachay p’anqakuna t’aqwisqamantaqa, pusaq chunka iskayniyuq patakmanta kimsayuqmi (82.3%) privadu hatun yachay wasikunapi rurakurqan; chaymantapas pusaq chunka patakmanta pusaqniyuqmi (80.8%) societaria nisqa sapallanpaq kanku, chunka hukniyuq patakmanta phisqayuqtaq (11.5%) asociativa nisqa, qanchis patakmanta qanchisniyuqtaq (7.7%) lliwpaq hatun yachay wasikunapi rurakurqan. Lluqsimuq yachaykunapitaq rikukun: sapallanpaq yachay wasikunaqa ruruchiqkunata hawa suyu qhatuykunaman churananpaqmi astawan mask’anku.

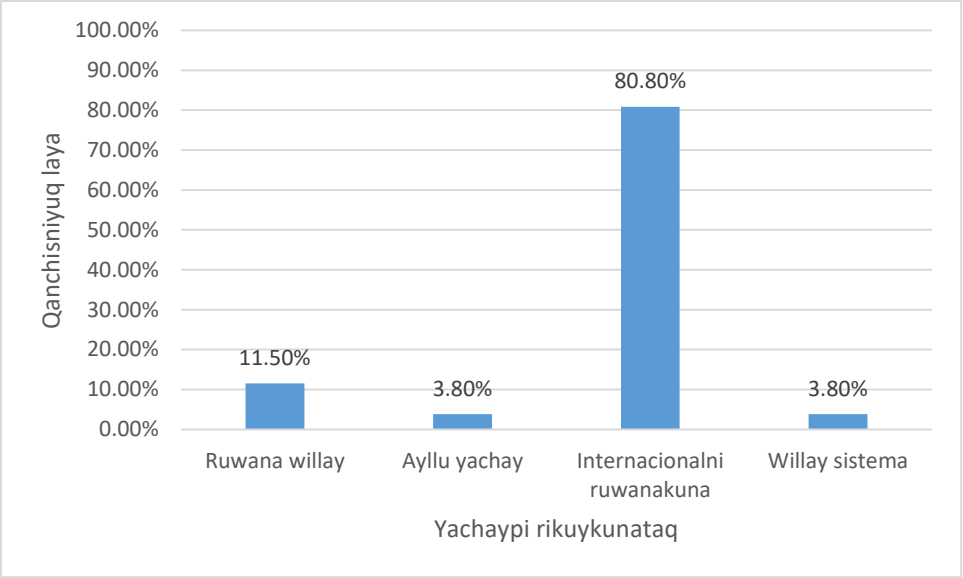
Rikch’ariy 5. Yachay wasi-kunaq ruwana tipo

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

Hawa suyu qhatuy ñanmanta yachay lliñakuna

Hawa suyu qhatuy ñankunawan (marketing internacional) tinkisqa yachaykunamantaqa, hawa suyu qhatuy nisqa lliñamantam kanku, chaymi hatun yachay wasikunawan tinkisqa kachkan.

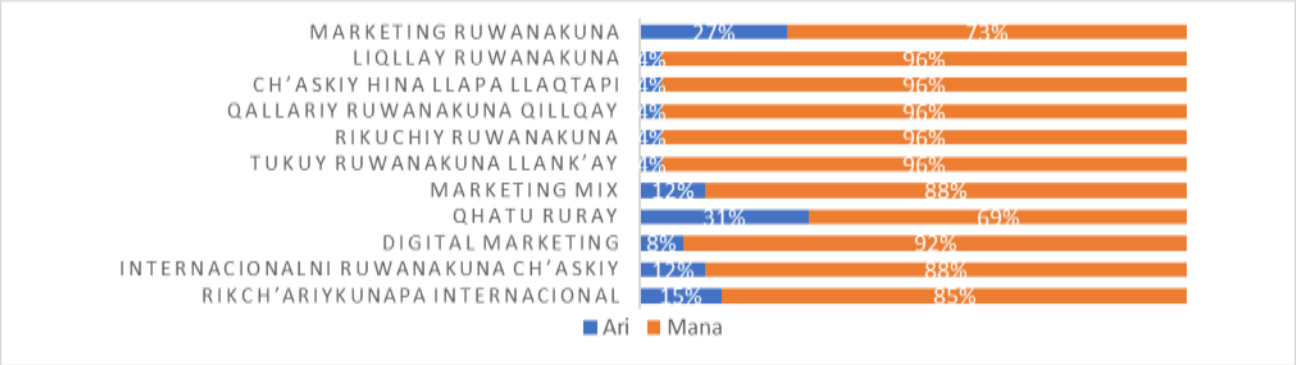
Yachay p’anqakuna t’aqwisqaqa Hawa Suyu Qhatuy hinallataq Kamachiy yachaykunamantam kanku, chaymi isqun chunka iskayniyuq patakmanta kimsayuq (92.3%); kimsataq patakmanta pusaqniyuq (3.8%) Ayllu Yachaykuna, hinallataq Lliqa Willaykuna (Sistema de Información) nisqakunamanta kanku.

Rikch'ariy 6. Yachaypi rikuykunataq internacional marketing estrategias tesis-kunaq

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

Hawa suyu qhatuy lliñam astawan rikun, chaypin t'aqwinku qhatuy ñan (marketing) nisqata (27%) hinallataq hawa llaqtakunaman apachiy, nisqatapas (31%).

Rikch'ariy 7. Temaqkunapipas porsentaje

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

Yachay p'anqakunapi (tesis) allin taripasqakunaqa (logros) kaykunam: Kamachiqkunapa (Estado) allin lliñankuna kasqanraykum ruruchiyqa ñawpaqman purichkan; hinallataq rurakuq qhatuy ñankunapas (estrategias de marketing) ancha allinmi karqan. Prospectiva nisqa yachay ñanqa (metodología) yanapanmi allinta yuyaymananapaq (planificación) hamuq pachatapas qhawarinapaq (proyección); hawa suyu marketing mix nisqa allin llank'achiytaq hawa suyukunapi aswan allin kawsayta qun. Chaymantapas, sasachakuykunaqa (desafíos) kaykunam:

hawa-man apachiq ruruchiqkunata (empresas exportadoras) allinta riqsichiy (posicionamiento), huch'uy ruruchiqkunapas (microempresarios) allin yuyaymanaywan llank'ananku, hinallataq ruruchiykunapi chanin yapayta (valor agregado) rurananku.

Taqlla 4. Atipasqakuna hinaspa sasachakuykuna

Atipasqakuna (Logros)	Sasachakuykuna (Desafíos)
Muyuriq pachaqa allin hawaman ranqhaypaqmi yanapakun.	Hawaman ranqhasqa rurukuna aswan riqsisqa kananpaq, aswan allin digital marketing ruray ruranakuykunata ruray.
Hawaman ranqhaq ruruchina wasikunapaqqa digital marketing ruray ruranakuykunaqa ancha allinmi.	Café kaqpi llamkaqkunapaqqa huk ruray yuyay (plan estratégico) anchatam munakun.
Hamut'ay qaway (prospectiva) nisqaqa ruruchina wasikunata yanapanapaq huk ñanmi.	Qhatupa mañakusqanman hina, hawa suyukunapaq allin kayniyuq hinaspa aswan chaninchasqa rurukunata ruray.
Marketing mix nisqapas rurayninkunapas ancha allinmi hawa suyu qhatukunaman yaykunapaq.	

Willakuypaq: Ñawpaq qillqay

TUKUCHAY

Hawa suyukunaman apachiq ruruchiqkunapa, aswan pisi kallpayuyninqa chanin yapay mana kasqanmi. Mora, Acevedo (2017) yachachiqkunapa nisqanman hinaqa, huch'uy ruruchiq-kuna (mype) hatun yachay wasiwan tinkina kanku, yachay k'uskiy-kunata ruranapaq; chaymi chanin yapaypaq aswan allin kanqa.

Kay yachay k'uskiyqa hawa suyu qhatuy ñanmanta yachay p'anqa-kuna-pa wiñaynin-ta, taripasqa allin kaqkunata, sasachakuykunatawanmi rikuchin. Hamuq yachay-kuna-paqqa, Ilayda (2021) yachachiq-pa nisqanman hina, yachay p'anqakunapa yachay ñanninta, hamut'aynintawan allinta t'aqwina kanqa.

Chaymantapas, yachay p'anqakunaqa positivista nisqa lliñallapim kachkanku; chayraykum hatun yachay wasi-kunaqa conductismo, constructivismo hamut'ay-kunawan ayllu yachay lliñata kallpachana kanku, chaynapi hawaman apachiq ruruchiqkunapa kawsayninta, sasachakuyninkunatawan, aswan allinta hamut'anapaq.

Iskay chunka iskayniyuq watakunapi Piruw suyupi hawa suyu qhatuy ñanmanta yachaykunaqa, tukuy runakunata unquq manaraq chayamuchkaptin, hinaspa chayamusqan

qhipatapas, chaynallatan wiñarqan. Yachakuq-kunaqa tukuy ñankunawanmi kay yachay-pa ancha allin kasqanta rikuchirqanku.

Yachay p'anqakunaqa Kamachiy, Hawa Suyu Qhatuy yachay lliña-kunamantam kanku, astawantaq privadu hatun yachay wasi-kuna-pi rurasqa; kaykunatan t'aqwirqanku: hawa-man apachiy (31%), qhatuy ñan-kuna (27%), hawa suyu-kunapi llank'ay-nin (15%) ima.

Tukupaypiqa, huch'uy ruruchiqkunapa (mype) aswan allin wiñayninqa digital qhatuy ñankunawan, marketing mix nisqawan, kamachiqpa qullqi yanapayninwan iman kachkan. Ichaqa, aswan hatun sasachakuyqa chanin yapayta ruraymi.

YACHAY P'ANQAKUNA

Abhishek, B., Nirma, J., Achint, N., Vijay, P., Amit, S., & Charles, J. (2023). Investigating the revised international marketing strategies during COVID-19 based on resources and capabilities of the firms: A mixed method approach. Journal of Business Research, 58, 1-13. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.113662

Acosta, A. (2017). Marketing Internacional. Bogota: Fundación Universitaria del Área Andina. https://core.ac.uk/download/pdf/326424054.pdf

Arksey, H., & O'Malley, L. (s.f.). Scoping studies: towards a methodological framework. International Journal of Social Research Methodology, 8(1), 19-32. https://doi.org/10.1080/1364557032000119616

Banco Central de Reserva. (2015-2020). Síntesis de Actividad Económica. Superintendencia Nacional de Aduanas y Administración Tributaria.

Barrientos, P. (2009). El marketing en el Perú y la globalización. Semestre Económico, 12(23), 59-75.

http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0120-63462009000100004

Barrientos, P. (2011). El clúster en la estrategia de marketing internacional. Semestre Económico, 14(28), 49-66. http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0120-63462011000100004

Camara de Comercio e Industria de Arequipa. (2022). Indicadores Econômicos enero 2023. https://www.camara-arequipa.org.pe/public/archivos/economicos/INDICADORES%20ECONOMICOS%20ENERO%202023.pdf

CEPAL. (2020). Informe Especial Covid-19. Comisión Económica para América Latina y el Caribe. https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/82414c93-33bf-4a64-af1e-b26e28e1437e/content

Coronel, D., Arias, K., & Díaz, J. (2022). El marketing internacional como proceso de internacionalización de MiPymes de la provincia de El Oro. Polo del Conocimiento, 7(1), 1590-1603. https://doi.org/ 10.23857/pc.v7i1.3565.

Daza, L., & Vokoun, M. (2020). El mundo antes y después del co-vid-19. Reflexiones intelectuales sobre la política, la diploma-cia y las relaciones internacionales. Salamanca, Estocolmo: Instituto Europeo de Estudios Internacionales.https://www.ieeiweb.eu/wp-content/uploads/2020/06/GLGardini_Covid19IR_Full_book_FINAL_ESP3_0.pdf

Garcia, R. (2015). Casos de Marketing Internacional. Madrid: ESIC.

Haraway, D. (2004). Gênero para um dicionário marxista: A política sexual de uma palavra. Cadernos Pagu, 22, 201-246.

Hayashi, C. R. M. (2013). Apontamentos sobre a coleta de dados em estudos bibliométricos e cientométricos. Filosofia e Educação, 5(2), 89-102.

INEI. (2023). Evolucion de las exportaciones e importaciones. Instituto Nacional de estadística e Informática. https://m.inei.gob.pe/media/MenuRecursivo/boletines/informe_comercio_exterior.pdf

Ilayda, I. (2021). The relevance of international marketing strategy to emerging-market exporting firms: from a systematic review towards a conceptual framework. International Marketing Review, 38(2), 205- 248. https://doi.org/10.1108/IMR-02-2020-0017

Kotler, P. (2003). Marketing Insights from A to Z. New Jersey: John Wiley & Sons Limited.

Leonidou, L. (2004). An analysis of the Barriers Hindering small business Export Development. 42(3), 279- 302. http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_nlinks&ref=000167&pid=S0120-81602013000200004000042&lng=en

Levac, D., Colquhoun, H., & O'Brien, K. (2010). Scoping studies: advancing the methodology. Implementation Science, 5-69.

Manchado, R., Tamames, S., López, M., Mohedano, L., & Veiga, J. (2009). Revisiones Sistemáticas Exploratorias. Medicina y Seguridad del Trabajo, 55(216), 12-19. http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0465-546X2009000300002&lng=es&tlng=es

Mitra, D., & Golder, P. (2002). Whose culture matters: Near-markets knowledge and its impact on foreign market entry timing. Journal of Marketing Research, Vol. 39(3) 350-365. https://doi.org/10.1509/jmkr.39.3.350.191

Montenegro, A. (2020). El comercio Internacional y la crisis del Covid-19: una mirada a latinoamerica Internacional. Hojas del Bosque (11), 70-81. https://revistas.unbosque.edu.co/index.php/HEB/article/view/3007/2901

Mora, A., & Acevedo, E. (2017). Revisión sistemática de literatura sobre la internacionalización de la empresa PYME en Colombia. Revista Espacios, 38(39), 1-110. https://www.revistaespacios.com/a17v38n39/a17v38n39p10.pdf

Redondo, M., & et al. (2019). Fundamentos del marketing internacional. Colombia: Fundación Universitaria del Área Andina.

Roldán, J. (2021). Pontificia Universidad Católica Valparaiso. Impacto post-pandemia: ¿Hacia una nueva globalización?: https://www.pucv.cl/pucv/noticias/destacadas/impacto-post-pandemia-hacia-una-nueva-globalizacion

Shrader, R. (2001). Collaboration and performance in foreign markets: The case of young high-technology manufacturing firms. Academy of Management Journal, Vol.44(1) 45-60. https://doi.org/10.2307/3069336

Tugores, J. (2005). Economía internacional. Madrid: McGraw Hill

YACHAY WASIPI YACHACHIQKUNA RURAYNINWAN YACHAY WASI KAMACHIYPAK CHANINCHAYNIN COVID-19 UNQUY PACHAPI

Rosalía Apaza Quispe
Rozaly532@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISI QILLQA

Kay maskayqa munarqan yachay wasipi kamachiywan yachachiqkuna rurayninpa tinkuyninta riqsichiyta, Yachay Wasi Secundaria José Carlos Mariátegui nisqapi, COVID-19 unquy pachapi. Kay maskayqa yupaychay ñanpi, mana musuq ruwasqa nisqa, hinallataq tinkuchiq niraqmi karqan. Yachachiqkuna chunka suqtayuq karqanku, paykuna tapukuywan Likert nisqa tupuypi chaninchasqa karqanku. Riqsichisqa ruraykunam rikuchirqan hatun allin tinkuyta yachay wasipi kamachiywan yachachiqkuna rurayninwan ($r=.872$; $p<0,05$). Chaymantapas, yachachiqkunamanta 69% allin rurayniyuq kashanku, chaymanta 31% taypi rurayniyuqmi kachkhanku. Yachay wasipi kamachiyqa allin kachkan huñusqa, apaykachaq, yachay kamanasqa, hinallataq comunitaria nisqa chiqakunapi. Tukuyta rimanapaq, allin yachay wasipi kamachiyqa sinchita yanapan, yachachiqkuna rurayninta, chaymi huk hatun yanapakuy yachay allin kayta wiñachinapaq, aswanraq sasachakuy pachakunapi hina COVID-19 unquy hina.

SIMI KURKUYKUNA: Yachay wasi kamachiy, yachachiqpa ruraynin, COVID-19 unquy, secundaria yachay, tinkuchiy.

QALLARIY RIMAY

COVID-19 unquy hatun sasachakuyqa tukuy pachapi yachay llikakunapi hatun tikraykunata ruwarqan, chaymi yachay wasikunapa kamachiyninta, hinallataq yachachiy–yachakuy ruraykunata ñak'arichirqan (CEPAL & UNESCO, Rojas 2021). Kay pachapiqa, yachay wasi kamachiyqa ancha chanin rurayniyuqmi rikurinqa, imaraykuchus chaywanmi tukuy imaymana yanapakuykunata, yachachiqkunata, hinallataq yachaymanta runakunata tinkuchispa yachay ruraykunata mana sayachiyta atinchisqa (UNESCO, 2011).

Yachay wasi kamachiyqa llapa ruraykunapa huñuymi, chaykunamanta planifikasiyun, kamachiy, pusay hinallataq chaninchay yachay wasikunapi ruwakun (Chiavenato, 2004). Hinallataqmi chayqa t'aqakunman rakisqa kachkan: huñusqa, apaykachaq, yachay kamanasqa, chaymanta comunitaria, chaykunam yachay allin kayman chiqanta chayachin (Pozner, 2000). Perú suyupi, achka maskaykuna rikuchin, yachay wasi kamachiypi sasachakuykunata, chaymi yachachiqkuna rurayninman chayachin. Yachachiqpa rurayninqa ancha chaninmi yachay allin

kaypaq, imaraykuchus chaypi tarikun, yachachiy atiykuna, yachachinamanta, hinallataq profesional ruraykuna (MINEDU, 2014; Valdés, 2006).

Achka maskaykunam rikuchin, yachay wasi kamachiywan yachachiqkuna rurayninwan allin tinkuy kasqanta (Murillo, 2005; Rico, 2016), chaymi sut'inchan allin kamachiyqa yachachiy ruraykunata allinchayta yanapanata, hinallataq yachaykunapa atipayta.

Kaypi, kay maskayqa munan kay tapuyta kutichiyta: ¿Imayna tinkuy kashan yachay wasi kamachiywan yachachiqkuna rurayninwan COVID-19 unquy pachapi?

Hatun munaynin karqan, riqsichiy yachay wasi kamachiywan yachachiqpa rurayninwan tinkuyninta. Kay maskaypa chanin kayninqa kachkan, yachay wasi kamachiyta kallpanchaypi, chaymi huk hatun t'ika yachay allin kayta wiñachinapaq.

Rojas (2021) maskayninpi "yachay wasi kamachiywan yachachiqkuna ruraynin" nisqapi, Yachay Wasi Particular La Sagrada Familia de Jesús, San Martín de Porres, Lima – 2021, nin: kay maskaypa hatun munayninqa karqan riqsichiy yachay wasi kamachiywan yachachiqkuna rurayninwan tinkuyninta. Tukuyta rimaspa, tarisqa allin kachkan, sinchi tinkuy, Pearson nisqa tupuypi 0.89607607, hukman (1) qayllapi. Chayrayku, allinllataqmi tinkuynin yachay wasi kamachiywan yachachiqkuna rurayninwan karqan.

Chaymanta, Mesa et al. (2020) maskayninpi "yachay wasi kamachiyqa yachachiqkuna rurayninpa hatun sababu" nisqapi, Puno – Perú, nin: hatun munayninqa karqan yachay wasi kamachiypa imayna chayachisqanta yachachiqkuna rurayninman, Educación Básica Regular nisqapi, COVID-19 unquy pachapi. Kay maskaypi 650 yachachiqkuna 10 UGEL nisqakunamanta llamk'anku. Paykunamanmi churakurqan tapukuykuna yachay wasi kamachiymanta hinallataq yachachiqpa rurayninmanta, allin chaninchasqa hinallataq atiniyuq. Riqsichisqa kachkan allin tinkuy ($r = .623$, $p < .05$) iskay yuyaypakuna chawpipi. Tukuyta rimaspa, yachay wasi kamachiyqa, yachay proyectokunata kallpanchaspa, hinallataq pedagógico ruraykunata allinchaspa, ancha chanin sababumi yachachiqkuna chayanankupaq, Puno suyupi, COVID-19 unquy pachapi imayna rurayninman.

IMAKUNAWAN HINALLATAQ IMAYNATA RUWASQA

Kay maskayqa ruwasqa karqan Yachay Wasi Secundaria José Carlos Mariátegui nisqapi, San Juan de Salinas distritupi, Azángaro suyuchapi, Puno suyupi. Yupaychay ñan (cuantitativo) hap'isqa karqan, mana musuq ruwasqa, hinallataq tinkuchiq laya (Hernández-Sampieri et al., 2014). Yachachiqkuna chunka suqtayuq (16) karqanku, chaymi llapa runakunata hap'ispa runa yupasqa mallina niraq karqan.

Willakuykunata huñunapaqqa tapupa nisqa llamk'ana ruwasqa karqan, hinallataq ruranaqa huk tapukuy allinchasqa Likert nisqa tupuypi (Tamayo & Tamayo, 2003). Kay ruranaqa yachayniyuq runakunapa chaninchayninwan allinchasqa karqan, hinallataq atiniynin riqsichisqa karqan.

Maskaypi yupaypakuna karqan: yachay wasi kamachin, hinallataq yachachiqpa ruraynin. Ñawpaqninqa qhawaykusqa karqan, kay t'aqakunapi: huñusqa, apaykachaq, yachay kamanasqa, hinallataq comunitaria (Pozner, 2000). Iskayñiqninqa hap'irqan wakichina, yachachiy ruray, chaninchay, hinallataq profesional wiñan (MINEDU, 2014).

Willakuykunata qhawanapaqqa qhawasqamanta riqsichina yupay khipuchay, hinallataq inferencial nisqakuna llamk'achisqa karqan. Chaymanta Spearman nisqa tinkuchiy tupu llamk'achisqa karqan variablenakuna chawpipi tinkuyninta riqsichinapaq, 0.05 chanin kikinpa nisqawan (Hernández-Sampieri et al., 2014).

TARISQAKUNA HINALLATAQ RIMANAKUY

Variable 1 nisqapa willakuynin: Yachay wasi kamachiy

Tabla 1: Yachay Wasi Kamachiy, COVID-19 unquy pachapi

Yachay Wasi Kamachiy				
		Frecuencia	Pachak	Huñusqa Pachak
VALIDOS	Allin (Bueno)	12	75%	75%
	Taypi (Regular)	4	25%	100%
	Tukuy (TOTAL)	16	100%	

Pukyu (Fuente): Yachay wasi kamachiymanta tapukuy (cuestionario)

Rurasqa (Elaboración): Kikin ruwasqa

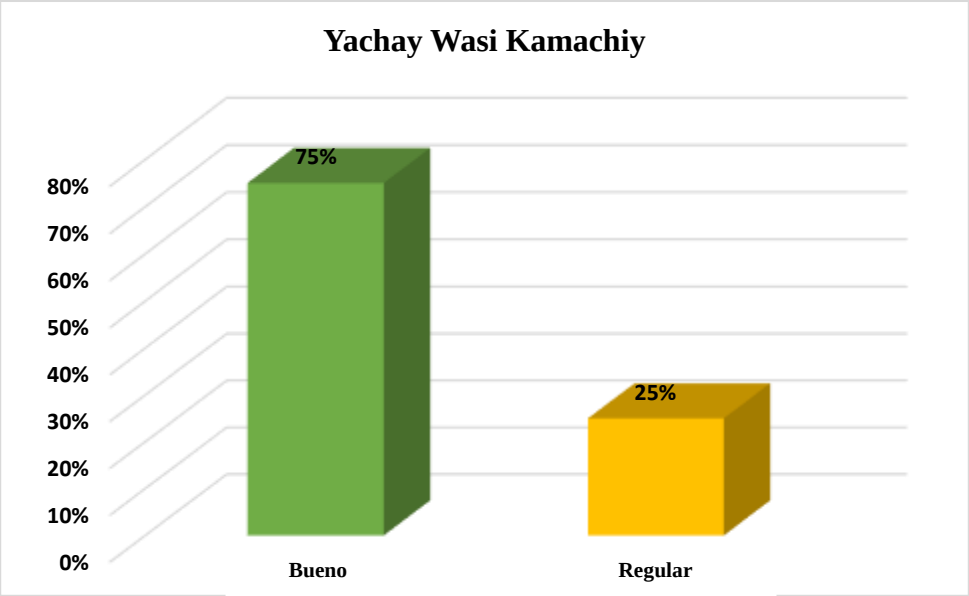

Figura 1: Pachaknin Yachay Wasi Kamachiy

Pukyu (Fuente): Tabla 1

Rurasqa (Elaboración): Kikin ruwasqa

Riqsichiy:

Tabla 1 hinallataq Figura 1 nisqakunaman hina, yachay wasi kamachiy yupaypamanta tarisqakunata willaykun. Chunka suqtayuq yachachiqkunaman tapupa ruwasqapi rikuchkan: chunka iskayniyuq tapusqakuna, 75% kasqankuwan, ninku yachay wasi kamachiyqa allin kasqanta. Hinallataq tawa (4) tapusqakuna, 25% kasqankuwan, ninku yachay wasi kamachiyqa taypi kasqanta. Kayqa allinmi kachkan Yachay Wasi Secundaria José Carlos Mariátegui nisqapi yachachiqkunapaq, San Juan de Salinas huch'uy suyupi, Azángaro suyuchapi, Puno suyupi, COVID-19 unquy pachapi.

Variable 2 nisqapa willakuynin: Yachachiqpa Ruraynin

Yachachiqpa Ruraynin

		Frecuencia	Pachak	Huñusqa Pachak
VALIDOS	Allin (Bueno)	11	69%	69%
	Taypi (Regular)	5	31%	100%
	Tukuy (TOTAL)	6	100%	

Pukyu (Fuente): Yachachiqpa rurayninmanta tapukuy (cuestionario)

Rurasqa (Elaboración): Kikin ruwasqa

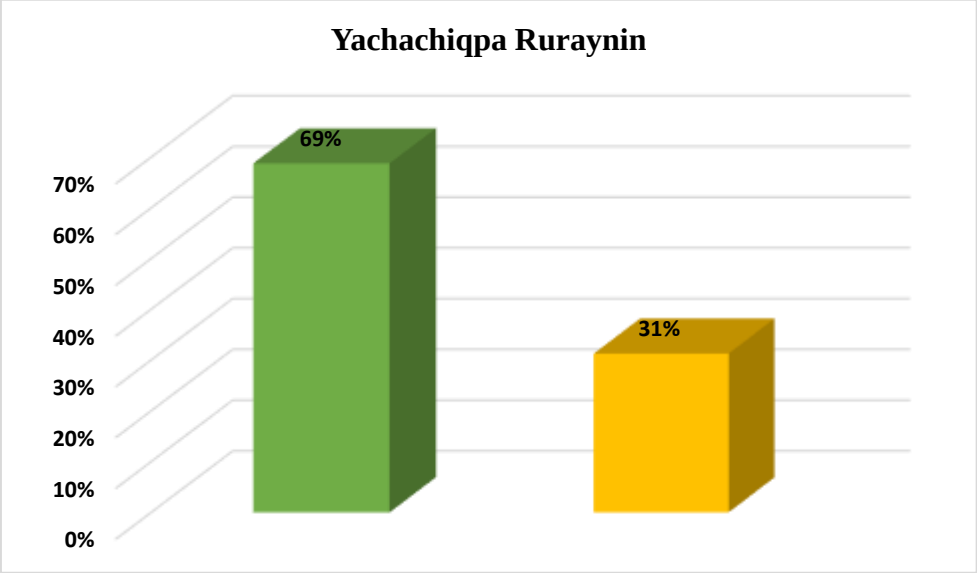

Figura 2: Pachaknin Yachachiqpa Ruraynin

Pukyu: Tabla 2

Rurasqa: Kikin ruwasqa

Riqsichiy:

Tabla 2 hinallataq Figura 2 nisqakunaman hina, yachachiqpa ruraynin variablemanta tarisqakunata willayku. Chunka suqtayuq yachachiqkunaman encuesta ruwasqapi rikuchkan: chunka hukniyuq tapusqakuna, 69% kasqankuwan, ninku yachachiqpa rurayninqa allin kasqanta. Hinallataq phisqa tapusqakuna, 31% kasqankuwan, ninku yachachiqpa rurayninqa taypi kasqanta. Kayqa allinmi kachkan Yachay Wasi Secundaria José Carlos Mariátegui nisqapi yachachiqkunapaq, San Juan de Salinas huch'uy suyupi, Azángaro suyuchapi, Puno suyupi, COVID-19 unquy pachapi.

Ñawpari yuyaypa mallin kikin tukuyninpi

Kay maskaypa hatun hipótesisninta pruebanapaq, yachay wasi kamachiywan yachachiqpa rurayninwan, COVID-19 unquy pachapi, inferencial yupay khipuchay nisqa llamk'achisqa karqan, chaymi ñawpari yuyay mallikunata ruwanapaq yanapan. Tarisqakunaqa kay hinam kachkan:

Tinkuchiyta qhaway analíticapi yuyaypanakuna chawpipi tukuynin hinallataq específico)

Variablenakuna chawpipi tinkuyninta qhawanapaq, tukuynin kikin, hinallataq específico nisqapi, Rho de Spearman nisqa estadígrafo llamk'achisqa karqan. Chaymantapas, tarisqa tinkuchiykunata chaninchaypaq, kaykunam kashan:

TINKUCHIYPA GRADON K'ASKANACHIY K'UCHU TUPU RHO SPEARMAN NISQAMAN HINA (grado de relación)

Valor Rho Spearman	**Riqsichiy**
1	Hunt'asqa allin tinkuy (correlación positiva perfecta)
0,8 – 0,99	Ancha sinchi allin tinkuy (correlación positiva muy alta)
0,6 – 0,79	Sinchi allin tinkuy (correlación positiva alta)
0,4 – 0,59	Chawpi allin tinkuy (correlación positiva moderada)
0,2 – 0,39	Pisi allin tinkuy (correlación positiva baja)
0,01 – 0,19	Aswan pisi tinkuy (correlación mínima)
0	Mana tinkuy kanchu (no existe correlación)
-0,01 – -0,19	Aswan pisi kutipaq tinkuy (correlación mínima inversa)
-0,2 – -0,39	Pisi kutipaq tinkuy (correlación inversa baja)
-0,4 – -0,59	Chawpi kutipaq tinkuy (correlación inversa moderada)
-0,6 – -0,79	Sinchi kutipaq tinkuy (correlación inversa alta)
-0,8 – -0,99	Ancha sinchi kutipaq tinkuy (correlación inversa muy alta)
-1	Hunt'asqa kutipaq tinkuy (correlación inversa perfecta)

Pukyu (Fuente): Adaptasqa Hernández nisqamanta (Rho de Spearman coeficientekuna)

Tabla 3: Yachay Wasi Kamachiywan Yachachiqpa Rurayninwan Tinkuchiy, COVID-19 unquy pachapi

			Yachay Wasi Kamachiy	**Yachachiqpa Ruraynin**
Rho de Spearman	Yachay Wasi Kamachiy	Tinkuchiy tupu (Coeficiente de correlación)	1.000	0.872
		Sig. (bilateral)	.	0,000
		N	16	16
	Yachachiqpa Ruraynin	Tinkuchiy tupu (Coeficiente de correlación)	0.872	1.000
		Sig. (bilateral)	0.000	.
		N	16	16

Pukyu: Yachachiqkunaman ruwasqa tapukuy, Yachay Wasi Secundaria José Carlos Mariátegui nisqapi, San Juan de Salinas huch'uy suyupi, Azángaro suyupi, Puno suyupi, COVID-19 unquy pachapi.

Riqsichiy:

Tabla 3 nisqapi rikuchkan Rho Spearman nisqa tinkuchiy tupu 0.872 kasqanta, chaymi ancha sinchi allin tinkuy kashan. Significancia kikinqa p = 0.000, chayqa 5% (p < 0.05) nisqamanta aswan pisi, chayrayku ancha chaninmi.

Chayrayku, nula ñawpari yuyay nisqa mana chaskisqachu, aswanqa alternativa ñawpari yuyaychaskisqa kachkan. Chayqa nin: yachay wasi kamachiyqa ancha chaninmi tinkun yachachiqpa rurayninwan. Kay tarisqa rikuchin: allin yachay wasi kamachiyqa, allin yachachiqpa rurayninmanmi apamun.

CHURANAKUY

Kay maskaypa hatun munaynin karqan riqsichiy yachay wasi kamachiywan yachachiqpa rurayninwan tinkuyninta, COVID-19 unquy pachapi. Coeficiente de correlación generalman hina, ninchik r = 0.872 nisqawan ancha sinchi allin tinkuy kashan kay variablenakuna chawpipi: yachay wasi kamachiy hinallataq yachachiqpa ruraynin.

Kay tarisqa, Chávez hinallataq Olivos (2019) maskayninwan kuska tupanchakun, paykuna nin yachay wasi kamachiyqa tinkunmi yachachiqpa rurayninwan secundaria nivelpi, Institución Educativa "Modelo" – Trujillo (2018) nisqapi. Paykuna tarirqanku Rho = 0.877, p = 0.000 (p < 0.05), chaymi ancha sinchi tinkuy kasqanta rikuchin. Hinallataq Rosario (2017) maskayninpas yanapan kay maskayta, paymi nin ancha chanin tinkuy kashan yachay wasi kamachiywan yachachiqpa rurayninwan (r = 0.837).

Hurancca (2014) maskayninpas kallpanchan kay tarisqakunata, payqa nin Tau_b = 0.804, chaymi sinchi tinkuy kasqanta rikuchin variablenakuna chawpipi. p-valor = 0.000 kasqanrayku, alternativa ñawpari yuyay chaskisqa, nulaqa ñawpari yuyay mana chaskisqachu. Tukuy chaymantapas, Panca (2021) maskayninpas kallpanchan kay tarisqakunata, paymi tarirqan Rho = 0.686, ancha allin tinkuy kasqanta yachay wasi kamachiywan yachachiqpa allin rurayninwan, Red Educativa Rural Choquesani nisqapi, Orurillo huch'uy suyupi.

Achka maskaykunam, imaymana qillqaqkunamanta, yanapanku kay tarisqakunata, imaraykuchus paykuna chayachisqankunaqa kuska hina kachkan, kay maskaypa tarisqankunawan, tukuynin ñawpari yuyay hinataq específico nisqakunapi.

Hinallataqmi rikuchkan ancha sinchi tinkuy kashan (r = 0.878) yachay wasi institusional kamachiywan yachachiqpa rurayninwan. Chaymanta, r = 0.875 kasqanwan rikuchkan apaykachaq kamachiywan yachachiqpa rurayninwan tinkuyta. Hinallataq yachay kamanasqa kamachiywan yachachiqpa rurayninwan tinkuyqa r = 0.875 chayachin. Chaymanta, comunitaria kamachiywan yachachiqpa rurayninwan tinkuyqa r = 0.877 kashan, Yachay Wasi Secundaria José Carlos Mariátegui nisqapi, San Juan de Salinas distritupi, Azángaro provinciapi, Puno suyupi, COVID-19 unquy pachapi. Kayta sut'inchanapaqmi aswan yachaykunawan (teoría) yanapachkan, imayna qhawasqa kasqanta.

HE1 nisqa ñawpari yuyaypa mallinamanta, Tabla 12 nisqapi rikuchkan r = 0.870 kasqanwan ancha sinchi allin tinkuy kashan yachay wasi institusional kamachiywan yachachiqpa rurayninwan, Yachay Wasi Secundaria José Carlos Mariátegui nisqapi, San Juan de Salinas huch'uy suyu, Azángaro suyuchapi, Puno suyupi, COVID-19 unquy pachapi. Kay tarisqakunaqa Rosario (2017) maskayninwan kuska kachkan, payqa tarirqan r = 0.821, p = 0.000 (p < 0.05), chaymi nula ñawpari yuyay mana chaskisqa, alternativa ñawpari yuyay chaskisqa.

Hinallataq Chávez hinallataq Olivos (2019) maskayninpas kallpanchan kay tarisqakunata, paykuna rikuchirqanku yachay wasi institusional kamachiyqa ancha chaninmi tinkun yachachiqpa rurayninwan secundaria kikinpi, Rho = 0.878, p = 0.000 (p < 0.05), chaymi ancha sinchi tinkuy kasqanta sut'inchan.

TUKUCHIYNIN

Kay maskaypi, tukuyninpa ñawpari yuyay mallinan rikuchin Rho Spearman nisqa tinkuchiy tupu 0.872 kasqanta, significancia kikin p = 0.000, chayqa 5% (p < 0.05) nisqamanta aswan pisi, chaymi ancha sinchi allin tinkuy kashan. Chayqa nin: yachay wasi kamachiyqa ancha chaninmi tinkun yachachiqpa rurayninwan, COVID-19 unquy pachapi.

ÑAWINCHASQA MAYT'UKUNA

Anchante, J. y Soriano, L. (2018). Gestión educativa y desempeño docente de una Institución Educativa, Chincha Alta-2018 [Tesis de maestría, Universidad Cesar Vallejo]. https://hdl.handle.net/20.500.12692/28743

Cassasus, J. (2000). Problemas de la gestión educativa en América Latina: o la tensión entre los paradigmas de tipo A y de tipo B. Santiago de Chile: UNESCO.http://www.lie.upn.mx/docs/ Especialización/Gestión/Lec2%20.pdf

CEPAL, & UNESCO. (2020). La educación en tiempos de la pandemia de COVID_19.

Chávez, M. y Olivos, M. (2019). Gestión educativa y desempeño docente, en la institución educativa "modelo" Trujillo, 2018 [Tesis de maestría, Universidad Católica de Trujillo Benedicto XVI]. http://190.223.196.26/handle/123456789/584#:~:text=URI%20%3A%C2%A0-,http%3A//repositorio.uct.edu.pe/handle/123456789/584,-Aparece%20en%20las

Chiavenato, I. (2004). Introducción a la teoría general de la administración. McGraw-Hill.

Hernández-Sampieri, R., Fernández, C., & Baptista, P. (2014). Metodología de la investigación (6.a edi.). McGraw-Hill.

Huarancca, T. (2014). Relación de la calidad de la gestión educativa y el desempeño docente en la Institución Educativa Pública "San Ramón" de Ayacucho – 2014. Tesis de maestría. Lima: Universidad Nacional De Educación Enrique Guzmán y Valle.

Levin, R. y Rubín, D. (2004). Estadística para administración y economía. 7ma edición. México: Pearson educación.

López, P., y Fachelli, S. (2015). Metodología de la investigación social cuantitativa (1° Ed.). Creative Commons.

Meza, L. et al. (2020). Gestión educativa como factor determinante del desempeño de docentes de educación básica regular durante la pandemia COVID-19, Puno-Perú: https://doi.org/10.17162/au.v11i1.543

Ministerio de Educación. (2007). Proyecto Educativo Nacional PEN. Recuperado de http://www.minedu.gob.pe/DeInteres/xtras/PEN-2021.pdf

Ministerio de Educación. (2012). Marco de Buen Desempeño Docente. Recuperado de http://www.minedu.gob.pe/pdf/ed/marco-de-buen-desempeno-docente.pdf

Ministerio de Educación. (2017). Puno ¿cómo vamos en educación? Unidad de Estadística. Recuperado de http://escale.minedu.gob.pe/c/document_library/get_file?uuid=4e9029ea-5a7d-4e76-96c7-42acaa92ec4f&groupId=10156

Ministerio de Educación del Perú. (2003). Ley 28044. Ley General de Educación. Lima, Perú.

Palomino, P. (2007). Investigación Cualitativa y Cuantitativa en Educación. Fceduc, Titikaka,

Panca, R. (2021). Gestión educativa y el marco de buen desempeño docente en la red educativa rural de Choquesani del distrito de Orurillo – 2019. Tesis de segunda especialidad. Puno: Universidad nacional del altiplano.

Rico, A.D. (2016) La gestión educativa: Hacia la optimización de la formación docente en la educación superior en Colombia. Sophia 12(1): 55-70.

Rojas, R. (2020). La Gestión Educativa y el Desempeño Docente en la Institución Educativa Pública Ramiro Prialé del Distrito de Challabamba, Paucartambo – Cusco. http://repositorio.une.edu.pe/handle/UNE/4889

Rosario, A. (2017). La gestión educativa y el desempeño docente de educación secundaria de la institución educativa Augusto B. Leguía, distrito Puente Piedra – Lima – 2016. Tesis de maestría. Lima: Universidad Nacional Mayor de San Marcos.

Salinas, P. y Cárdenas, M. (2009). Métodos de investigación social. 1ra edición. Quito-Ecuador: Universidad Católica del Norte.

Tamayo y Tamayo, M. (2003). El proceso de la investigación científica.

Tapia, V., y Tipula, F. (2017). Desempeño docente y creencias pedagógicas del profesor universitario en Universidad Toribio Rodríguez de Mendoza de Amazona. Perú. COMUNI@CCIÓN: Revista de Investigación En Comunicación y Desarrollo, 8(2), 72–80. Recuperado de http://www.scielo.org.pe/pdf/comunica/v8n2/a01v8n2.pdf

YUYAY WAKICHIY APAYKACHAQ SAQRA KAYWAN PUNU SUYUMANTA ISKAY ÑIQI HAMPIY WASIKUNAPI, 2021-2022

Henry Valentin Arapa Apaza
cpc.henry.varapa@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Yuyay wakichiyqa huñusqa apaykachaypaq ancha allinmi, taripanankuna k'uchilla hunt'achinapaq yanapanmi, kaqninkuna allin apaykachasqa kananta qhawarispa, ch'uwa kaytawan ñawpachispa. Chayrayku, kay yachaykamuypa taripanayninqa karan yuyay wakichiywan apaykachaq saqra kaypa tinkuyninta yuqanchaymi, Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi, iskay waranqa iskay chunka huqniyuq watamanta iskay waranqa iskay chunka iskayniyuq watakama. Kay yachaykamuyqa achkha kay hatun ñanwan rurasqan, tinkuy qhawasqamanta riqsichiy rurasqawan ima. Akllasqa chaninqa kimsa pachak tawa chunka runakuna karan, paykunaqa kikin akllasqamanta rurasqaku. Lluqsiykunapi Rho Spearman tinkuy rs = -0,892 rikuchin, chayqa hatun mana allin tinkuy kachkan. Tukuchayninpiqa, yuyay wakichiy aswan allin kaqtinqa, apaykachaq saqra kayqa pisiyanmi hampiy wasikunapi

Akllasqa Rimaykuna: Imayna ruraykuna, yuyay k'anchayman chaninchay, apaykachaq saqra kay, huñusqa t'aqwi, yuyay wakichi.

QALLARIYNIN

Yuyay wakichiyqa k'uchilla ch'uwa apaykachaypaq ancha allin llank'anami, chayqa kaqninchikkuna allin apaykachasqa kananta qhawarin. Hampiy chanin mit'a hunt'achiyqa llaqtapa allin kawsayninpaq ancha allin kaqninchikmi. Chayrayku, yuyay wakichiyqa huñusqakunapi ancha allinmi, mana rurachisqakunapa ñawpanpi huk atipanakuy ñawpachiyta qun. Rivadeneira (2018) huñusqa tikraykunaqa mana tiyakuyninta paqarichiran, llank'ay pacha wayrata rantiq runa yuyaychaytapas k'iriran, hampiy wasipa kawsaynintawan waqllichispa. Ariza et al. (2017) hampiy huñukunaqa pisi sikinwan musuq ruranakunawanpas manchachisqa kanku, hark'akuypi pisi llank'aykuna kachkan, mana yachakipay kasqanrayku pisi yachaq llank'aqkunapas kanku.

López (2018) nishpa, hatun sasachayqa tukuynin qhawariymanta allin kayta chaskichinapaqmi, llaqtapura mana kuskachasqakuna qhawaspa; chaypaqqa riqsichiqkunata, llaqtayuqpa chapukuyninta, hatun ñan etnográfico nisqata, llank'aqkunapa yachakipaynintapas tinkuchinami, hampiy wasikunapi mana kuskachasqa kayta matipanapaq. Chayrayku, hampiy wasikunapura huñusqa llank'ayqa, huñusqa qallariykunawan k'askasqa, yuyay kallpachaypaq

ancha allinmi; huk allin yuyay wakichiyyuq hampiy wasiqa qhutu kawsaypa allin kawsayninpi yuyaychanan (RSyS, 2020). K'uchi kayqa huk huñusqapa kaqninkuna allin apaykachayninmi; ichaqa, tupuyqa hark'asqa kachkan saqra kaypa ñawinchaynin mana kasqanrayku, haywaypa chaninpas (Arias-Galindo & Ramírez-Urraya, 2021). Chaymantapas, hampiy wasipi saqra kaykunaqa yachaykusisqa karan, qillqa kamaykunaman llank'aqkunapa rimayninman hina.

Mana allinchaykuna kasqanrayku, haywaypa chaninqa ancha k'irisqa kachkan (Ordoñez, 2019). Hampiy wasikunaqa musuq llaqta apaykachayman tikrakunku, k'uchi kayman lluqsininkunamanpas yuyaychaspa. América Latinapiqa, kay modeloqa yachasqan matipayta maskhan yaykusqanwan, k'uchi kaywan, allin ruraywan ima (Vásquez & Montenegro, 2022).

Castillo (2021) nishpa, Hampiy Kamayuqpa hampiy wasinkunapi saqra kayqa kimsa saphi yuyaykunamanta paqarin: llank'aqkunapa mana sumaq kawsaynin yachasqanpi, pisi ch'uwa kay llaqta rantiykunapi sut'inchaypiwan, mana allin ukhu k'anchayman chaninchay rurasqanmanta. Chayrayku, saqra kayqa liw pata sasachakuymi, kallpayuq runakuna sapaq haywaykunata maskhasqanku contraria principios éticos nisqaman; apaykachaypiqa, kamayuqkuna mana kaqninkunata hunt'achinkuchu llaqtap allinninpaq. Tavera (2022) nishpa, Perupi saqra kayqa kawsasqanchikmanta kayninmantawanmi, chaymi allin kawsayta k'irin kaqninchikkunata waqllichispa; hampiy mit'apiqa runakunapa kawsayninta, kaqninkunatawan mana kuskachasqaman churan, democracia nisqata pisi kallpayachispa.

Kay yuyaychanapa umalliq taripanayninqa karan: yuyay wakichiywan apaykachaq saqra kaypa tinkuyninta yuqanchaymi, Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi, 2021 watamanta 2022 watakama. Sapaq taripanaykunaqa karan: huñusqa t'aqwi, wakichisqa, imayna ruraykuna, yuyay k'anchayman chaninchaywan apaykachaq saqra kaypa tinkuyninta yuqanchay; chaymantapas tikrasqa huñusqa qullqi kamanata ruraq sapankunaman hina t'aqwiriy, iskay ñiqi hampiy wasikunapi, 2021-2022 watakunapi.

RUWAKUNA ÑAMKUNAWAN

Kay yachaykamuyqa Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi rurakuran, sapaqchasqataqa iskay estratégico llaqtakunapi: Puno llaqtapi, suyupa umalliqnin apaykachana chawpin ima, Juliaca llaqtapiwan, suyupa hatun qhatuypa qullqi kamanapa chawpin ima. Iskaynin hampiy wasikunaqa llaqtapa allin kayninpaq ancha allin riqsichiqkuna kanku, ancha mañakuy haywaykuna kasqanrayku, suyupa hampiy kayninpi rurayninkunarayku ima. Kay yachayqa 2021 watamanta 2022 watakamami kachkan, yuyay wakichiywan apaykachaq saqra kaypa tinkuyninta huñusqa kiti kawsaypi t'aqwinapaq.

Llaqtayuqkunaqa Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunami kanku: Manuel Núñez Butrón Carlos Monge Medrano ima, chaypiqa 2,940 llank'aqkuna kachkanku, CAS, llank'aqkunapura. Akllasqa chanintaq 340 runakuna karan, kikin akllasqamanta huñusqa,

llank’ay huñusqanman hina qatipakuyta qhawarispa, ukhupi huklla sapaqchasqa ima (Barrero, 2023).

Kay yachachiy ñanqa achkha kay hatun ñanwanmi kachkan, yupay khipuchay rurasqawan yupay willaykunata huñunapaq yuqanchanapaq ima, hampiy wasi apaykachayta allinchanapaq, saqra kayta pisiyachinapaq ima chanin qhawarichiykunata paqarichispa. Kay yachayqa yuyay wakichiywan apaykachaq saqra kaypa tinkuyninta t’aqwiypimi yuyaychan, chayqa huñusqa ukhupi rurasqakunapaq ancha allinmi kachkan; Hernández-Sampieri & Mendoza (2019) nishqanman hinaqa, achkha kay hatun ñanpi tinkuy qhawariykunaqa imaynatas nisqakuna purankunapi tinkunku chayta yuqanchanku.

Qhawasqamanta riqsichiy rurasqapiqa, ulliq chikchayta kamachikuykunaman hina t’aqwin, yuyay wakichiyta saqra kaytawan ñiqichasqa tupukunapi qhawarispa, imayna kasqankunata sut’inchanapaq. Mana experimental llapan chimpaq rurasqapiqa, willaykunata huk kutillapi huñukuran, mana variablekunapi ruraspa, chiqa kiti kawsaypi tinkuyninta yuqanchanapaq.

Yuyay wakichiywan apaykachaq saqra kaypa tinkuyninta yuqanchaspa taripanapaq, Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi, chaypiqa 2021 watamanta 2022 watakama informantekunamanta willaykunata huñukuran.

Ruwakunapaqqa iskay ñiqichasqa tapukuykuna tupu riqsichiqkunawan rurachikuran willaq runakunapi, chaymantapas qillqa t’aqwirisqa willaykunamanta chiqa saphikunawan ima, Qullqi Kamana Suyu (MEF) nisqamanta willaykuna huñusqa. Qullqi kamanapa saphinkunamanta willaykuna PIM nisqaman hina, Punu suyupi ulliq chikchay ruray hunt’ay ima – UE 403-917, UE 411-1435

Yachaypa nisqankunaqa Yuyay wakichiy (V1) Apaykachaq saqra kaywan (V2) kanku. Kaykunaqa huñusqa t’aqwi, wakichisqa, imayna ruraykuna, yuyay k’anchayman chaninchaywan ima t’aqwisqa kanku, tinkuyninta yuqanchanapaq. Kay t’aqwiqa yuyay wakichiy apaykachaq saqra kayta pisiyachinchu chayta yachaykusiyta maskhan. Chaynapitaq huñusqa ukhupi nikusqankunapaq kamachikuykunapaqpas chiqa willaykunata paqarichin.

Yachaypa t’aqwiyninqa Rho Spearman mana paramétrica nisqa malliywanmi rurakuran, normalidad nisqata ñawpaqta chaninchaspa; chaypaqqa Microsoft Excel, IBM SPSS Statistics 27 wakichiykunawan nisqakunapa uñan nisqakunapura tinkuyninta t’aqwirinapaq.

LLUQSININ HAMUT’AYWAN

Huk ñiqi yachay siq’ipi rikuchin, 59,1% tapusqa runakunapaqqa yuyay wakichiy regular kaqtinqa apaykachaq saqra kaypas regular kachkan; chaymantataq 33,2% ninku yuyay wakichiy pisi kaqtinqa saqra kayqa hatun kachkan, chaymi rikuchin Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi yuyay wakichiy kallpachayqa ancha allin kasqanta

Huk ñiqi yachay siq'i

Yuyay wakichiy nisqawan apaykachaq saqra kay nisqawan tinkuynin, Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi.

			Sumaq kawsay		
			Chawpi	**Hatun**	**Tukuynin**
Yuyay Wakichiy	Pisi	Yupay	17	113	130
		Waqyasqa yupay	83,4	46,6	130,0
		% Tukuyninmanta	5,0%	33,2%	38,2%
	Chawpi	Yupay	201	9	210
		Waqyasqa yupay	134,6	75,4	210,0
		% Tukuyninmanta	59,1%	2,6%	61,8%
Tukuynin		Yupay	218	122	340
		Waqyasqa yupay	218,0	122,0	340,0
		% Tukuyninmanta	64,1%	35,9%	100,0%

Sut'inchay. Tapusqa runakunamanta willaykuna huñusqa t'aqwiypa lluqsinin.

Matute-Calle & Murillo-Párraga (2021) nisqakunaqa rikuchinku: 89,3 % runakunaqa yanqalla kaytami yupaychan kanku, 88 % runakunataq allin haykuytami yupaychan kanku; ichaqa, mana sut'i willakuy kasqanqa 58 % haywaykunata riqsiqkuna, 56,7 % hunt'asqa kaqkuna ima nishqanman hina rantiq runapa iñiynintami pisi kallpachan, chaymi thalkichasqa apaykachayta maskhan, unquqpa samayninta yuyaychakuspa.

Iskay ñiqi yachay siq'ipi rikuchin, 45,3% tapusqa runakunapaqqa huñusqa t'aqwi regular kaqtinqa apaykachaq saqra kaypas regular kachkan; chaymantataq 33,5% ninku huñusqa t'aqwi pisi kaqtinqa saqra kayqa hatun kachkan. Kaymi rikuchin huñusqa t'aqwi kallpachayqa Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi saqra kayta pisiyachinapaq ancha allin kasqanta.

Iskay ñiqi llikachasqa

Yuyay wakichiy nisqawan apaykachaq saqra kay nisqawan tinkuynin, Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi.

			sumaq kawsay		
			Chawpi	Hatun	Tukuynin
Huñusqa t'aqwi	Pisi	Yupay	64	114	178
		Waqyasqa yupay	114,1	63,9	178,0
		% Tukuyninmanta	18,8%	33,5%	52,4%
	Chawpi	Yupay	154	8	162
		Waqyasqa yupay	103,9	58,1	162,0
		% Tukuyninmanta	45,3%	2,4%	47,6%
Tukuynin		Yupay	218	122	340
		Waqyasqa yupay	218,0	122,0	340,0
		% Tukuyninmanta	64,1%	35,9%	100,0%

Sut'inchay. Tapusqa runakunamanta willaykuna huñusqa t'aqwiypa lluqsinin

Itatí (2019) nisqanman hina, 'Escuela de Agudos' hampiy wasiqa musuq llaqta apaykachay kikinchanatami apaykachan, chaymi thalkichaykunata k'uchiyachin; ichaqa Ministerio hampiy nisqap.

Wasinkunaqa apaykachaq ñanwanraqmi llank'anku, chaymi ruraykunata unayachin. Chayrayku, Hatun llaqta rurasqaman yuyaychakun kay huk niraq kaykunata t'aqwinanpaq, chaynapi qhali kay yuyaychaypi kuskachasqa kayta waqaychanapaq.

Kimsa ñiqi yachay siq'ipi rikuchin, 56,8% tapusqa runakunapaqqa wakichisqa regular kaqtinqa apaykachaq saqra kaypas regular kachkan; chaymantataq 24,7% ninku wakichisqa pisi kaqtinqa saqra kayqa hatun kachkan. Kaymi rikuchin wakichisqa kallpachayqa Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi saqra kayta pisiyachinapaq ancha allin kasqanta.

Kimsa ñiqi yachay siq'i

Yuyay wakichiy nisqawan apaykachaq saqra kay nisqawan tinkuynin, Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi.

			sumaq kawsay		
			Chawpi	Hatun	Tukuynin
Wakichisqa	Pisi	Yupay	22	84	106
		Waqyasqa yupay	68,0	38,0	106,0
		% Tukuyninmanta	6,5%	24,7%	31,2%

	Chawpi	Yupay	193	38	231
		Waqyasqa yupay	148,1	82,9	231,0
		ıinmanta	56,8%	11,2%	67,9%
		Yupay	3	0	3
		Waqyasqa yupay	1,9	1,1	3,0
		% Tukuyninmanta	0,9%	0,0%	0,9%
Tukuynin		Yupay	218	122	340
		Waqyasqa yupay	218,0	122,0	340,0
		% Tukuyninmanta	64,1%	35,9%	100,0%

Sut'inchay. Tapusqa runakunamanta willaykuna huñusqa t'aqwiypa lluqsinin

Salas (2016) nisqanman hina, rantiq runakunaqa mana hunt'asqa kaytami rikuchinku: mana allin wakichisqa, pisi yachakipay, mana allin yuyaychay, chanta mana huyñuy kasqanrayku; kaykunami hampiy wasi liw k'uchi apaykachayninta sasachachin.

Tawa ñiqi yachay siq'ipi rikuchin, 56,8% tapusqa runakunapaqqa wakichisqa regular kaqtinqa apaykachaq saqra kaypas regular kachkan; chaymantataq 24,7% ninku wakichisqa pisi kaqtinqa saqra kayqa hatun kachkan. Kaymi sut'inchan wakichisqa kallpachayqa Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi saqra kayta pisiyachinapaq ancha allin kasqanta.

Tawa ñiqi yachay siq'i

Yuyay wakichiy nisqawan apaykachaq saqra kay nisqawan tinkuynin, Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi.

			Sumaq Kawsay		
			Chawpi	**Hatun**	**Tukuynin**
Acciones	Pisi	Yupay	38	90	128
estratégicas		Waqyasqa yupay	82,1	45,9	128,0
		% Tukuyninmanta	11,2%	26,5%	37,6%
	Chawpi	Yupay	180	32	212
		Waqyasqa yupay	135,9	76,1	212,0
		% Tukuyninmanta	52,9%	9,4%	62,4%
Tukuynin		Yupay	218	122	340
		Waqyasqa yupay	218,0	122,0	340,0
		% Tukuyninmanta	64,1%	35,9%	100,0%

Manchay-Calvay (2021) rikuchin, hampiy wasi apaykachay musuqyachiyqa chawpi ñiqipimi 68 % kachkan, pisi ñiqipitaq 24 %, 8 %-lla hatun ñiqipi kashan; kaymi qullqi chanta wakichiy mana kasqanrayku pisi kaykunata rikuchin, chaymi huñusqa taripanakuna hunt'achiyta chanta sayachisqa hatunchayta sasachachin.

TUKUKUYKUNA

Tukukuykunapiqa rikuchin, yuyay wakichiy apaykachaq saqra kaywan tinkunqaku, Rho Spearman (rs = -0,892; p < 0,05) khipu kamayman hina, kaymi rikuchin huk ancha mana allin tinkuyta; kaymi sut'inchan aswan allin yuyay wakichiyqa saqra kayta pisiyachinapaq ancha allin kasqanta. Huk niraqmantataq, subvariables nisqapi tarikusqa huk ancha mana allin tinkuy (rs = -0,789; p < 0,05) huñusqa t'aqwi apaykachaq saqra kaywan Punu suyumanta iskay ñiqi hampiy wasikunapi. sut'inchaspa kallpasqa huñusqa t'aqwiqa apaykachaq saqra kayta pisiyachinapaq yanapasqanta; chaynallataq, wakichisqa apaykachaq saqra kaywan chawpina mana allin tinkuyta sut'inchakun (rs = -0,718; p < 0,05), kaymi rikuchin aswan allin wakichisqaqa saqra kayta pisiyachinapaq yanapasqanta; chaymantapas imayna ruraykuna apaykachaq saqra kaywanpas chawpina mana allin tinkuytami rikuchin (rs = -0,726; p < 0,05). Imayna ruraykuna kallpachayqa saqra kayta pisiyachinapaq chanta aswan k'uchi ch'uwa apaykachayta wakirichinapaq ancha allin kasqanta sut'inchaspa; tukuychanapaqtaq, control estratégico apaykachaq saqra kaywanpas chawpina mana allin tinkuytami rikuchin (rs = -0,683; p < 0,05), kaymi rikuchin control estratégico kallpachayqa saqra kayta pisiyachinapaq chanta hampiy wasi apaykachayta ñawpachinapaq ancha allin kasqanta; huk niraqmantataq, Unidad Ejecutora 403-917 nisqapi rikuchin chikchay ruray hunt'ayqa 88,6 % 2021 watapi kashasqanta, 94,5 %-taq 2022 watapi, chaynallataq rikuchin Unidad Ejecutora 411-1435 nisqapi chikchay ruray hunt'ayqa 90,8 % 2021 watapi taripasqanta chanta 91,3 % 2022 watapi, Chayrayku, qullqi apaykachayta kallpachana chanta allinchana aswan allin wakichiywan, yachakipaywan, chaynapi UE nisqakunapa ruray hunt'ay ñiqinkunata waqaychanapaq chanta hatunchanapaq.

HAMUT'ASQA QILLQAKUNA

Arias-Galindo, Y. E., & Ramírez-Urraya, A. (2021). Eficiencia hospitalaria en regiones colombianas con percepción de corrupción, mediante técnica DEA. PODIUM, 39, 83-102. https://doi.org/10.31095/podium.2021.39.6

Ariza, L. V., Diaz, A. R., Lorduy, J. M., & Vargas, H. A. (2017). Planeamiento estratégico de las entidades promotoras e instituciones prestadoras de salud en Colombia [Tesis de Maestría, Pontificia Universidad Católica del Perú. CENTRUM]. http://hdl.handle.net/20.500.12404/8770

Arteaga, P. A. (2019). Gestión Por Procesos En La Competitividad Del Hospital De Alta Complejidad "Virgen De La Puerta" De La Red Asistencial La Libertad, Essalud—2017 [Tesis de Doctorado, Universidad César Vallejo]. https://hdl.handle.net/20.500.12692/30948

Barrero, J. E. (2023). Metodologías de la investigación científica—Un enfoque práctico (primera edición). Colecciones Culturales Editores Impresores.

Castillo, C. E. (2021). Estandarización de funciones de la Oficina de Integridad Institucional para su implementación en los hospitales del Ministerio de Salud 2021—2022 [Tesis de Maestría, Universidad Continental]. https://hdl.handle.net/20.500.12394/8557

Castro-Martínez, J. A., Riera, C. M., & Fabré, I. (2019). La corrupción administrativa: Un acercamiento a la definición. Revista de Información científica para la Dirección en Salud. INFODIR, 28, 134-146. https://revinfodir.sld.cu/index.php/infodir/article/view/498

Cohen, S., Mamakou, X. J., & Karatzimas, S. (2017). IT-enhanced popular reports: Analyzing citizen preferences. Government Information Quarterly, 34(2), 283-295.

https://doi.org/10.1016/j.giq.2017.04.003

Datta, V., Srivastava, S., Garde, R., Mehta, R., Livesley, N., Sawleshwarkar, K., Pemde, H., Patnaik, S.

K., Sooden, A., Singh, M., John, S. S., Pradeep, J., Vig, A., Kumar, A., Singh, V., Bhatia, V., Garg, B. S., & Baswal, D. (2021). Development of a framework of intervention strategies for point of care quality improvement at different levels of healthcare delivery system in India: Initial lessons. BMJ Open Quality, 10(Suppl 1). https://doi.org/10.1136/bmjoq-2021 001449

Delgado, R. C. J. (2020). Políticas de calidad para mejorar la atención al usuario en los hospitales públicos del Callao 2016 – 2018. Gobierno y Gestión Pública,7(2), 81-90. https://doi.org/10.24265/iggp.2020.v7n2.08

Giraldo, M. A., Acevedo, G., & Vargas, A. (2023). Tablero de control para la gestión de salud pública y fortalecimiento de atención primaria en salud. Asociación Colombiana de Facultades de Ingeniería - ACOFI, 1-13. https://doi.org/10.26507/paper.3222

Hernández-Sampieri, R., & Mendoza, C. P. (2019). Metodología de la investigación: Las rutas cuantitativa, cualitativa y mixta (primera edición). McGRAW-HILL INTERAMERICANA EDITORES, S.A. de C.V. Itatí, F. (2019). Análisis de las principales características de los modelos de gestión hospitalaria de alta complejidad en

la Provincia de Misiones. Visión de futuro, 23(2), 0-0. https://www.scielo.org.ar/scielo.php?script=sci_abstract&pid=S1668 87082019000200007&lng=es&nrm=iso&tlng=es

Leal-Hernández, A. (2016). Corrupción administrativa en la contratación pública. Revista Criterio Libre Jurídico, 13(2), 97-101. https://doi.org/10.18041/crilibjur.2016.v13n2.26205

León-Jiménez, F. E., Ñique-Carbajal, C., & Arriaga-Deza, E. (2022). Los exámenes de ayuda diagnóstica y los conflictos de interés en nuestros hospitales: ¿Corrupción enmascarada? Revista del Cuerpo Médico Hospital Nacional Almanzor Aguinaga Asenjo, 15(3), 463-467. https://doi.org/10.35434/rcmhnaaa.2022.153.1318

López, R. (2018). El análisis de situación de salud poblacional en América Latina y el Caribe, entre 2000 y 2017. Reflexiones y desafíos. Revista Facultad Nacional de Salud Pública, 36(3), 18- 30. https://doi.org/10.17533/udea.rfnsp.v36n3a03

KUTICHIYTA ATINQA CHIRMA HINALLATAQ CHIRMA KUTICHIY SAQIRPAQPI

Marco Antonio Bellido Pinto
mabellidop@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISILLAY

Kay yachayqa saqirpaq hucha nisqapi Hatun Llaqtapaq chirma kutichiyta churaptin, kutichiyta chirmanta imayna hamut'ayta atinqa, hinallataq imayna mallispa rikuchiyta qhawarirqan, chay huchaqa mana waqaychasqa hucha hina kasqanrayku rurasqa, hinallataq huñusqa chaninkunata waqaychaymanta. Yachayqa sumaq kay, qillqa qhawariy, hinallataq sumaqllawan suyasqa ñiqinwan rurarqan, Código hucha Militar Policial (CPMP) nisqapa kamachiykunaq kamachikusqa qhawariyninwan, hinallataq asikuy ch'iqniywan suqta nikusqakunata (Fuero Militar Policialmanta) iskay waranqa iskay chunka kimsayuq– iskay waranqa iskay chunka phisqayuq watakunapi lluqsisqakunata qhawarirqan. Rikuchiqkunapiqa sapa kuti kutichiy chaninkunamanta huk kikin rikch'ay rikurirqan (aswanqa iskay pachak phisqa chunka solis, hinallataq huk kasupi kimsa pachak solis), hinallataq sut'ichay kutipasqa: haywayta k'irisqa utaq sayachina huñusqa yachay yachakipay nisqakunawan tukuynisqa rimaykuna, mana pata patachasqa t'aqay, mana qullqi chanin mallikuna, mana chaninchay yuyanchayta sut'ichaspa. Chaymanta, huk iskay tawayuq kikinchana (kikinchana bifásico) churarisqa: (i) huñusqa k'irisqan ichapas tipikuy kasqan willanpaq allin, chirma chiqan mallisqa —chirma kutichiypaq munasqa; chaywan lista mínima (qhawariy ñiqinkuna) de verificación rikuchiy, simiwan taripay kuska, chaymanta thalkichay huyñupi ñanpaq sut'ichan, chiqanchanakuna ruwasqa. Tukuyta rimaykuspa, saqirpaqpi chirma kutichiyqa dogmatikutaqa, chayllam atinqa: nikusqaqa ruranakuna malliyta huk chirma chiqan ñawpari yuyaywan t'inkichispa, hinallataq chaninchaypaq yuyanchay chiqan yuyaywan sut'ichaspa, kamachiynin, phatmasqa, hinallataq wakirichiy astawan tupachispa.

Simi llapaqkuna: saqirpaq; chirma kutichiy. kutichiyta atinqa chirma, mana waqaychasqa abstraktu huchakuna, llaqta kamayuq hucha chiqanniyuq.

QALLARIY

Haywayta saqiy hucha Piru kamachiykunapiqa huk infraksiyun puriykachachiy hina tipichisqa karqan, chayqa disciplina hinallataq haywaypa continuidad qhipariy mana chayta chinkachin. Código hucha Militar Policialpi, kay huchaqa mana munanchu, huk patrimonial chirma rikhuriyta kikinchanapaq; legisladorqa kayta rurarqan huñusqa chaninkunata waqaychaypaq, chaninchana ñuqanchikpapaq, hinallataq militar-pulisiya wakichinku

operatividadpaq (Congreso de la República del Perú, 2010; Fuero Militar Policial, s. f.). nisqamanta sut'inchay.

Dogmatikapi, desirsiyunqa aswanqa manchachiy hucha hina hamut'asqa: manchachiy abstraktu, hinaqa punibilidadqa manam chirma nisqamanta sut'inchaypa rikuchiymanta llank'anchu, aswanqa haywaypa qhawarikuyrayku rurarichisqamanta. Icharaq, chay sanampaqa huk sasachakuyta apamunwan kuska chirma kutichiy churaptin, resarsiyu lógicaqa chirma, imachus t'inkuy, hinallataq chanin sut'ichayta munan (Calsin Coila, 2022; Mejía Mendo, 2022).

Piru yachay qillqakunapi, huk ñiqin yachaykunaqa haywayta saqiy wañuchinanninta hucha hina churay siminakurqan, nispa mínima intervención/ultima ratio qallarinta q'illiyta atinqa. Chay qhawariypi, thak kawsay pachapi hucha kutichisqa mana tupaq kasqa, disciplinaria ñankunata aswan ñawpaqman churayta munan (Cueva Quispe & Loza Ticona, 2022; Palacios Geronimo, 2021).

Huk ñiqin yachaykunaqa allin jurídico, hinallataq hucha apaykachaqmanta rimarqan, thak kawsay pachapi desirsiyunta huchachiyta qichuyta munaspa, chay hark'asqa penalqa chay kiti kawsaypi mana sumaq sut'ichasqa kasqanrayku; siminakuyqa delito de imapaq kaypa delimitasyunninwan tupachin (Mendoza Benavente, 2018; Cueva Quispe & Loza Ticona, 2022).

Icharaq, kay qhawariykunaqa mana kutichkanchu huk qhawarisqa ch'iku rurayninpi: chay tipo penalqa vigente kaptinpas, Fuero Militar Policialpa organokunaqa sapa kuti Hatun Llaqtapaq chirma kutichiyta montokuna kutipaywan churanku, hinallataq sut'ichay estandarizadawan, mana sut'ichaspa imay chirma kutichinapaq kasqanta, ni imay rikuchiy t'iqsi rikuchiywan chaninchayta rurarqankuta. Chayqa chirma kutichiymanta huk simiqlla chanin hina utaq kikinmanta carga patrimonial hina rikuriyta atinqa, chaywan nikusqankunapa qhawariy intersubjetivoqa ñak'arinqa (Calsin Coila, 2022; Fuero Militar Policial, s. f.).

Taripay ñan penalpa aswan hatun qhawariypi, peligru abstraktu huchakunapi chirma kutichiy chaninchayqa sut'ichay deficitkunata rikuchin, aswanqa chirmaqa tipikuyllamanta presumpsiyunwan hamut'achkaptin utaq montokunaqa mana tupachina atina ñam thalkiywan churaykaptin. Kay kritikakunqa huk materiamanta hamuq kaptinpas, militar-pulisiyu pachaman allin t'inkichiyta atinqa: peligruqa manam chirmachu (Calsin Coila, 2022; Mejía Mendo, 2022).

Chaymanta, Hatun Llaqtapaq litigasyun guíakunaqa sut'ichinku chirma kutichiyqa t'aqakuna riqsichiyta, qillqa ñanpi qhawariyta, hinallataq chaninchay ñanta sut'ichayta; mana suma-alzada mañakuykunawan sut'ichay rikhuriyta yanapachinachu. Kay estándarqa aswan kallpa kasqa, injusto penalqa lesión waqaychasqallamanta mana kasukuyuq kaptin (Pacheco Palacios, s. f.; Mejía Mendo, 2022).

Chayrayku, kay hamut'asqa sut'ichayta munarqan: nikusqampi —peligru hucha kaspa— kutichiyta atinqa chirmata imayna hamut'achiyta, imayna rikuchispa rikuchiyta, chirma

kutichiyqa kamachiynin, tupachiy hinallataq sut'ichay suficiente-wan tupachisqa kanapaq. Chaypaq, kikinchana hucha kamachiq qhawarisqa, hinallataq Fuero Militar Policialmanta nikusqakuna qillqa huñu qhawarisqa, sut'ichay-rikuchiy-chaninchay kikin rikch'aykunata riqsispa, iskay t'aqayuq qatinata, hinallataq qhawariy ñiqinkuna rikuchiy yapaykachay ruwaspa, simiwan taripan, hinallataq rimanakuspa pisiñan taripay ñanpi llamk'anapaq (Fuero Militar Policial, s. f.; Calsin Coila, 2022).

IMAKUNA HINALLATAQ ÑAN

Yachaypa zona-nqa Tribunal Superior Militar Policial del Sur aypasqanpi karqan. Qillqa huñusqa iskay waranqa iskay chunka kimsayuq – iskay waranqa iskay chunka phisqayuq watakunapi lluqsisqa nikusqankunawan huñusqa, simiwan taripay, hinallataq rimanakuspa pisiñan taripay ñanpi kutipakunawan rurasqa, desirsiyunpi chirma kutichiy chaninchaymanta sut'ichay kasqanta rikhurichispa (Tribunal Superior Militar Policial del Sur, 2023, 2024, 2025).

Kay yachayqa sumaq kay, qillqa qhawariy, hinallataq dogmatiku ñiqinwan rurarqan, kategoriakunata juridikuta hamut'achiypaq, hinallataq nikusqankunapa yanakunawan tupachiypaq ukhu taqwiriywan. Rurasqaqa CPMP kamachiq yuyay ch'uyanchayunta huñurqan, hinallataq sentensiya/nikusqanta taqwiriy sapankuna hina llikasqapi qhawarirqan (Mayring, 2022; Krippendorff, 2019).

Llaqtayuqkunaqa Fuero Militar Policialpa organokunamanta lluqsisqa decisyunkuna karqan, sirwisiyuta saqiy thalkichay ñanpi chirma kutichiyta sut'ichiq. malliqa mana probabilistiku, intensionalku akllasqa karqan: suqta nikusqan iskay waranqa iskay chunka kimsayuq–iskay waranqa iskay phisqayuq watakunapi Tribunal Superior Militar Policial del Surmanta hinallataq huk juzgado hucha militar-pulisiyumanta, chirma kutichiy sut'inchay kasqanrayku hinallataq sut'ichay-chaninchay kikin rikch'aykunata qhawariyta atinqanrayku (Tribunal Superior Militar Policial del Sur, 2023, 2024, 2025).

Huñuypaq huk raphicha jurisprudensiyal rurarqan, chaypi qillqasqa karqan: (a) chirmaq laykuna (patrimonial, organizasyunal utaq institusyunal genériku), (b) chirmata rikuchiyspa rikuchiypaq rimarisqa rikuchiykuna, (c) nexo causal expreso utaq implísitu, hinallataq (d) chanin chaninchaypaq (cuantificaciónpaq) ñan. Kay rurana-wan sut'ichay nivelta Ñiqin (0–3) pi yupaychayqa atirqan, nikusqankunata tupachiypaq (Mayring, 2022; Calsin Coila, 2022).

Thalkichayqa juridiku ukhu taqwiriywan rurarqan: chirma kutichiymanta sut'inchaykunapi rimaypa sapankuna riqsisqa, kategoríakunaman huñusqa, chaymanta doctrinal kikin ñan-kunawan (peligru abstraktu huchakunapi chirma kutichiy) tupachisqa. Validezqa norma-doctrina-qillqa huñu triangulasyunwan kallpachisqa; kallpachasqa kayninqa yupaychay chiqanchanakunata sapa kuti kawsachispa, hinallataq ñan allinchana chimpasqawan qhawarisqa (Krippendorff, 2019; Mejía Mendo, 2022).

RIKUCHIQKUNA HINALLATAQ RIMAY

Rikuchiqkunapiqa chirma kutichiyqa iskay chaninman aswan huñusqa karqan: iskay pachaq phisqa chunka solis, hinallataq kimsa pachak solis (huk decisyun). Kayqa chanin estandarizasyun (chanin sapa kuti chayllata) rikuchin, chirma rikuchiysqa t'aqakuna chaninchaymanta aswanqa. qillqa huñupiqa sut'ichayqa sapa kuti genériku kikin rimay-kunawan rurarqan: serviciuta afektay utaq formación/kapasitasyun qullqi chanin nisqakuna, icharaq mana qullqi chanin rikuchiy, mana cálculo ñam thalkiyta sut'ichaspa (Tribunal Superior Militar Policial del Sur, 2023, 2024, 2025).

Llikachasqa 1

Qillqa huñu qhawarisqa hinallataq chirma kutichiypi rikurisqa variablekuna

Kasu	Decisyun (wata)	Ñan procesal	Chanin (S/)	Chirma nirqan	Rikuchiy/chaninchay
A	Sentencia N.° 59-2025	simiwan taripay	250	Formación/afektasyun institusyunal	Mana rubru; mana costo; mañakusqata chaskin
B	Sentencia N.° 121-2024	simiwan taripay	250	Formación/afektasyun institusyunal	Mana rubru; pago t'aqay mana método
C	Exp. 0055-2023 (2024)	simiwan taripay	300	Formación/afektasyun institusyunal	Mana rubru; 250→300 mana yuyanchay
D	Sentencia N.° 0202-2023	simiwan taripay	250	Formación/afektasyun institusyunal	Inkoncistensiya: 1000 audienciapi; puente mana
E	Sentencia conformada (2024)	rimanakuspa pisi-ñan taripay	250	Acuerdomanta monto	qhawariy formal; chirma mana fundamentasqa
F	Exp. 0059-2023 (2024)	simiwan taripay	250	Formación/afektasyun institusyunal	Mana rubru; mana costo; mañakusqata chaskin

Simiwan taripay nikusqankunapi, chirma kutichiy sut'inchayqa huk esquema repetitivuta qatikarqan: chirma kutichiypa nikusqan tukuychana, chaymanta chirmaqa deber imapaq kasqa mana hunt'ayninmanta rurarqan nispa, hinallataq sayachina / kapasitasyunmanta genériku rimay,

tukuytaqa procuraduría (chirma mañaq) mañakusqa chanin chaskiy. Kay kikin rikch'ayqa sut'ichay aparente nisqa ch'iqniwan tupaqmi, peligru huchakunapi chirmata presumpsiyunwan hamut'achkaptin, quantumqa mana tupachina atina ñam thalkiywan churaykaptin (Tribunal Superior Militar Policial del Sur, 2024, 2025; Calsin Coila, 2022).

Chirma patrimonialpa rikuchiy llamk'ayqa llapanpi mana rikurirqanchu: mana unidadpa informe gasto-manta, mana reemplazo planilla, mana logística gasto, mana comisión constancia ni ima qillqarikuchiy. Chayrayku, huñusqa peligru presuntumanta chirma indemnizable-man riyqa implísitu (mana sut'ichasqa) karqan, chirma kutichiyqa condenamanta kikinmanta consecuencia hina rikuriyta atinqa, peligru abstraktu huchakunapi doctrinawan siminakuyqa (Calsin Coila, 2022; Mejía Mendo, 2022).

Huk tarina aswan ancha yupayniyuqqa chay kasupi rikurirqan: chirma mañaqpa pretensiyunqa audienciapi 1000 solisman tukurqan, icharaq sentensiyapi 250 solis fijarisqa, mana sut'ichaspa imayna wichaymanta urayman rirqan. Kay 'chaka yapaykachay' mana kasqanmanta decisyunka coherensiya deficit rikurirqan, montoqa chirma-rikuchiy-tupachiy ñankunamanta t'aqasqa hina rikurirqan (Tribunal Superior Militar Policial del Sur, 2023; Calsin Coila, 2022).

Rimanakuspa pisi-ñan taripay ñanpi, chirma kutichiyqa Huyñu t'aqa hina llamk'arqan (fiskaliya, defensa, chirma mañaq). Juezpa qhawarinqa aswanqa hawamanta karqan: trámite procedencia hinallataq imputadoq aceptasyun. Huñuyqa pago ejecutabilidadta yanapachinman, icharaq mana sustituyta atinchu, chanin razonabilidadpa verificación minimuta, aswanqa huchaqa peligru hucha kasqanpi, chirmaqa tipikuyllamanta mana presumiyta atinqachu (Tribunal Superior Militar Policial del Sur, 2024; Congreso de la República del Perú, 2010).

Kay tarinakunaqa sut'ichin imarayku mínima intervención utaq huchachiyta qichuyasyunmanta siminakuyqa —chayqa importante kaptinpas— resarsiyu sasachayqa mana tukuchkanchu: tipo penalqa vigente kaptin, llikaqa chiqan siq'inakuna munan chirma kutichiyqa simiqlla chanin hina mana tukunapaq ni pena adicional encubierta hina mana tukunapaq. Criminalizaciónta cuestionaq qillqakunaqa kikillan churanakuy-ta churanku, icharaq mana qunchu huk kikin ñan operativu (chirma-rikuchiy-chaninchay) sapa casopi llamk'anapaq (Cueva Quispe & Loza Ticona, 2022; Mendoza Benavente, 2018).

Norma-doctrina-qillqa huñu triangulasyunman hina, huk kikinchana bifásico proponisqa. Ñawpaq t'aqapiqa huñusqa afektasyun presuntu kachkan (peligru huchapa tipikuyta sut'ichiq), iskayñiqin t'aqapiqa chirma chiqan rikuchiysqa kachkan (chirma kutichiypaq munasqa). Kay distinsiyunqa peligro-chirma equivalensiyata hark'an, hechos-chirma-rikuchiy-nexo-chaninchay t'inkuyta ruwanata munan (Mejía Mendo, 2022; Calsin Coila, 2022).

Operativu ñiqinpi, ruta preferenteqa chirma patrimonial tupachina atina: t'aqakuna hinallataq qillqa-rikuchiykuna (reemplazo, horas extraordinarias, logística, reasignasyun) wan.

Ruta excepcionalqa chirma organizasyunal medible, sut'ichay reforzada-wan. Iskay rutapaqpis qhawariy ñiqinkuna rikuchiy-yapaykachay ruwasqa, Hatun Llaqta chirma mañaqpaq hinallataq taripay wasipaq, guíakunawan tupaqmi (Pacheco Palacios, s. f.; Mejía Mendo, 2022).

Limitasyun hina, qillqa huñuqa sur llaqtakunamanta tarisqa decisyunkuna hinalla karqan; chayrayku rikuchiqkunaqa kikin rikch'ay observasyunalmi, mana estadistikapi llapan sistemata representayta munanchu. Icharaq yapaykachay rimay hinallataq chanin kutipana kasqanqa, fenómeno estructural kachkanta yuyachin, hamuq yachaykunapi qillqa huñu aswan hatunman mast'ariyta munan (Mayring, 2022; Calsin Coila, 2022).

TUKUY RIMAYKUNA

Qillqa huñu qhawarisqapi, desirsiyunpi chirma kutichiyqa chanin-chanin sapa kuti chayllata churarisqa hinallataq sut'ichay kutikutiwan rurarqan, mana t'aqa t'aqay, mana qullqi chanin rikuchiykuna; chayrayku chirma kutichiyqa simiqlla chanin hina utaq condenamanta kikinmanta consecuencia hina rikuriyta atinqa. Kay kikin rikch'ayqa resarsiyu kikin ñan minimuwan mana tupanchu, aswanqa delitoqa peligru hucha kasqanpi, tipikuyqa lesión mana munaptin.

Dogmatikuy ñiqinpi, institusyunal peligru/afektasyun presuntuqa desirsiyunpa punibilidadta sut'ichiyta atin, icharaq chaylla-llam chirma kutichiyta manam habilitanchu. chirma kutichiyqa chayllam atinqa: chirma kutichinapaq chiqan riqsisqa, rikuchiy minimuwan utaq tupachina atina t'iqsi-wan kallpachisqa, hinallataq chaninchay ñan chiqan yuyaywan sut'ichasqa, sut'ichay suficiente-wan qhawarina atina kaspa.

Kay yachaypa yanapakuy aswanmi huk iskay-t'aqayuq modelo proponiy: afektasyun institusyunal presuntu (pacha hucha-típiko) hinallataq chiqan chirma rikuchiysqa (pacha chirma kutichiy) t'aqay. Chaywan kuska, rikuchiypaq qhawariy ñiqinkuna hinallataq sut'ichaypaq regla-kuna simiwan taripaypaq hinallataq rimanakuspa pisi-ñan taripaypaq ruwasqa. Kay modeluqa qhawarikuy-rayku huchapa lógica-ta chirma kamachiywan tupachiyta yanapan, kamachiynin, tupachiy hinallataq decisyunkuna sut'ichayta kallpachispa, militar-pulisiyu pachapi.

QILLQASQA RIMAYKUNA

Congreso de la República del Perú. (2010). Decreto Legislativo N.º 1094, Código Penal Militar Policial. https://leyes.congreso.gob.pe/Documentos/DecretosLegislativos/01094.pdf

Cueva Quispe, C., & Loza Ticona, R. M. (2022). La tipificación del delito de deserción en el Código Penal Militar Policial y la vulneración del principio de mínima intervención. Derecho, 11(11), 5–27. https://revistas.upt.edu.pe/ojs/index.php/derecho/article/view/690

Fuero Militar Policial. (s. f.). Código Penal Militar Policial (Libro Segundo). https://libros.fmp.gob.pe/Module/Libro_Segundo

Krippendorff, K. (2019). Content analysis: An introduction to its methodology (4th ed.). SAGE Publications. https://doi.org/10.4135/9781071878781

Calsin Coila, H. J. (2022). Ausencia de fundamento en la determinación de la reparación civil en delitos de peligro abstracto, y su afectación al derecho a la debida motivación. Revista de Derecho, 7(1), 3–20. https://doi.org/10.47712/rd.2022.v7i1.160

Mayring, P. (2022). Qualitative content analysis: A step-by-step guide. SAGE Publications. https://doi.org/10.4135/9781036231798

Mejía Mendo, H. H. (2022). La reparación civil en el delito de peligro abstracto: Una referencia desde los delitos de corrupción pública y organización criminal. Revista LP Derecho, 2, 107–125. https://cdn-revista.lpderecho.pe/uploads/2022/05/10/Revista2-LPDerecho-La-reparacion-civil-en-el-delito-de-peligro-abastracto-una-referencia-desde-los-delitos-de-corrupcion-publica-y-organizacion-criminal.pdf

Mendoza Benavente, J. L. (2018). La despenalización del delito de deserción en el Perú: Consideraciones desde el bien jurídico [Tesis de maestría, Universidad Nacional de San Agustín de Arequipa]. Repositorio Institucional UNSA. https://repositorio.unsa.edu.pe/handle/UNSA/7928

Pacheco Palacios, J. (s. f.). Determinación de la reparación civil en los delitos de corrupción cometidos por organizaciones criminales. Procuraduría General del Estado. https://aulavirtualcfc.pge.gob.pe/

Palacios Geronimo, J. C. (2021). Principio de mínima intervención para despenalizar el delito de deserción del Código Penal Militar Policial peruano, 2020 [Tesis de maestría, Universidad César Vallejo]. Repositorio Institucional UCV. https://hdl.handle.net/20.500.12692/70089

Tribunal Superior Militar Policial del Sur. (2023). Sentencia N.º 0202-2023-TSMPS/SS [Sentencia, copia en archivo del autor].

Tribunal Superior Militar Policial del Sur. (2024). Sentencia N.º 121-2024-TSMPS/SS [Sentencia, copia en archivo del autor].

Tribunal Superior Militar Policial del Sur. (2024). Sentencia conformada (Inv. Prep. 0065-2023-04-19) [Sentencia, co22222pia en archivo del autor].

Tribunal Superior Militar Policial del Sur. (2024). Proceso 0055-2023-04-19 (09/08/2024) [Sentencia, copia en archivo del autor].

Tribunal Superior Militar Policial del Sur. (2024). Proceso 0059-2023-04-19 (25/10/2024) [Sentencia, copia en archivo del autor].

Tribunal Superior Militar Policial del Sur. (2025). Sentencia N.º 59-2025-TSMPS/SS [Sentencia, copia en archivo del autor].

YACHAQKUNAPA KAWSAY-LLAQTAQ (NIVEL SOCIOECONÓMICO) HINALLATAQ LLAMK'AY YACHAY MUNAY (VOCACIÓN PROFESIONAL) INSTITUTO SUPERIOR PEDAGÓGICO PÚBLICO "GREGORIA SANTOS" SICUANI LLAQTAPI YACHAQKUNAPI

Ana Maria Cabrera Huaman
annamaryhc@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA QILLQA (RESUMEN)

Allinmi yachanapaq imaynatachá kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) yachaqkunapa llamkay yachay munayninman (vocación profesional) churan, Instituto Pedagógico Público "Gregoria Santos" Sicuani llaqtapi yachaqkunapim. Hinallataqmi rikuchkan imaymana ruraykuna, imaynatachá paykuna llamkay yachay munayninta wiñachinku. Imaraykuchus aswan hatun qillqayniyuq yachaqkunaqa pisi qullqiyuq ayllukunamanta hamunku, hinaspam kay yachay wasikunaman yaykunku mana yachachiq kay munayniyuqchu kaspachu, aswanqa kay institutuq kuna paykunaman qunku huk allin atipayta, hinallataq yachay hatunman chayanapaq huk allin ñan hina. Chayraykum yachachiqpa munayninqa yanapanan, yanapayta qunan, yachachinan, pusanan, kallpachanan ima, aswan pisiyuq yachaqkunapaq munaywan kuska llank'ananpaq, ama yachay wasimanta lluqsispa mana yachayta tukuchinkuchu qullqi pisi kasqanrayku.

Kay llamk'ayninpiqa primaria nisqapi I–III–V–VI–IX semestrekuna llamk'achisqa karqan, llapanpi 181 yachaqkunawan; hinallataq computación e informática especialidadwan, willakuy tapukuna (cuestionariokuna) llamk'achisqa karqan. Kaykunaqa 264 runakunaman churakurqan, chaypi 20 yachachiqkuna kasharqan. Especialidadkunapiqa I–IX semestrekuna llamk'achisqa karqan, llapanpi 63 yachaqkunawan. Kaykunamantaqa akllasqa karqan huk muestra aleatoria (probabilísticamente) nisqa, chaymi llapa runakunata rikch'ariq hina (representativa) kasqa, imaraykuchus porcentaje nisqapi llamk'achisqanchikwan atinchik allin yuyaykuna, llapanman mast'arisqa tukuykunata tarinapaq. Kay maskhayqa (investigación) nivel descriptivo-explicativo nisqapi kachkan.

Rikuchisqa ruraykunaqa (resultadokuna) yachanapaq imaynatachá kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) yachaqkunapa llamkay yachay munayninman (vocación profesional) churan, Instituto Público 'Gregoria Santos' Sicuani llaqtapi, kaymantam apasqa karqan: Tapusqa yachachiqkuna chunka (10) karqan, chayqa 9.52% kasqa. Chay hinallataq, primaria especialidadpi I hinallataq IX semestrep yachaqkunamanta tapusqakunaqa pisqa chunka (50) karqan, chayqa 47.62% kasqa. Computación e Informática especialidadpi I hinallataq IX semestrep yachaqkunamanta tapusqakunaqa tawa chunka pisqa (45) karqan, chayqa 42.86%

kasqa. Llapanpiqa pachak phisqa (105) tapusqa runakuna karqan, chaymi 100% chaykama chayasqa.

Chayraykum huk qillqaq (autor) rikuchinmi hatun imaymana imakunachus llamkay yachay munay wiñachiyta kallpachanku: mana allin yachachiy (orientación profesional) kasqan, chaymanmi yapakun qullqi, runa kawsay (social) hinallataq kawsay yachay (cultural) imakunapas, chaykunam yachaqkunapa akllayninta (elección) llamkayman utaq ruranaman kamachin, pichqa grado Educación Secundaria nisqapi. Imaraykuchus paykunaqa pisi yachaqmi orientación vocacionalmanta, chayraykum mana allin akllayta atinkuchu qhipa p'unchaykunapi llamkay akllaypaq. Hinallataq yachachiqkunapas ama saqenkuchu paykunapa ruranankuta, yachachiqkunaqa kananku yuyaychaykuna quq (consejeros), pusak (guías), kallpachaq (motivadores) hinallataq facilitanakuna, yachaqkunapa hatun yachayman (educación superior) qhawariyninkunapi.

Kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) yachaqkunapa llamkay yachay munayninman (vocación profesional) churanmi, Instituto Público 'Gregoria Santos' Sicuani llaqtapi; imaraykuchus aswan hatun qullqi atipaykuna paykunaman yanapanku llamkay munayninkuta kallpachayta hinallataq yachachiq kay yachayninkuta hunt'ayta. Ashkha yachaqkunaqa tayta-mamankumanta qullqi yanapayta chaskinku, ichaqa hatun pachaq yachaqkunaqa kikillankumanta yachayninkuta rantinku (autofinanciamiento), llamk'aspa yachaspa kuska purispa llamkay munayninkuta chayanankupaq.

Llamkay yachay munayninkuta kallpachay hinallataq yachayninkuta tukuchay, mana aswan qullqiyuq kaspankupas, yachaqkunallapim tiyan, paykunapa allin munayninwan (actitud positiva) llamkaykuna, munayninkuna hinallataq rimanankuna chayanankupaq.

SAPAQ RIMAYKUNA (PALABRAS CLAVE)

YACHAY (APRENDIZAJE): Yachayqa musuq ruranakunata yachakuyta nin. Hinallataqmi sut'ichasqa kachkan hina: yachayqa huk ruwaymi mayqenmantachus musuq yachaykuna, atiykuna (habilidades) utaq munaykuna (actitudes) tarisqa kachkan kawsaypi rikusqa experienciasmanta, chaykunam huk t'ikrayta ruwan ñuqanchikpa kayninchikpi utaq rurayninchikpi.

LLAMK'AY YACHAY MUNAY PUSAY (ORIENTACIÓN VOCACIONAL): Kayqa huk yanapana ruwaymi (tratamiento psicotécnico), maypin runata yachachispa hinaspa pusaspa atinchik paypa akllayninta llamkayman, ruranaman utaq profesionman allin akllayta. Kaywanqa munasqa kachkan runata yanapay, paypa atiyninkunata (aptitudes) riqsichiy, chaymantataq kikillan allin akllayta rurachun.

WAKCHA KAY (POBREZA): Kayqa yuyayman churasqa kachkan hina: huk huñu munaykuna mana hunt'asqa kasqanmi, chay munaykunaqa huk runa huñunapaq (grupo social) allinpaq qhawasqa hinallataq kawsayninta rikuchiqmi.

LLAMK'AY YACHAY MUNAY (VOCACIÓN): Kayqa runapa munayninmi, kusikuy hinallataq aswan allin sunquyuq akllaynin, mayqin llamkayman, ruranaman utaq profesionman, paypa kaynin, atiyninkuna (aptitudes) hinallataq munayninkuna (actitudes) nisqakunaman hina.

QALLARIY RIMAY (INTRODUCCIÓN)

Kay kunan llamk'ay maskhayqa (trabajo de investigación) ruwasqa kachkan ñuqaykuq Instituto Superior de Educación nisqapa maskhay esquema nisqanman hina.

Ñawpaq capítulo nisqapiqa akllasqayku problema, chaymanta formulaciónnin hinallataq fundamentaciónnin ruwasqa karqan; hinallataq rikuchirqayku imaraykuchus kay problemaqa allinpaq (justificación) hinallataq imayna importante kasqanta kay maskhaypaq (estudio). Chaymantapas qhawarirqayku hinallataq churaykurqayku objetivo general hinallataq objetivos específicos nisqakunata kay llamk'ay maskhaypaq. Tukuytaq, rikuchirqayku limitaciónkunata kay investigación nisqapa.

Iskay capítulo nisqapiqa apamun Marco Teórico Conceptual nisqata, maypim rikuchikun problemaq ñawpaq willakuyninkuna (antecedentes), hinallataq sut'ichasqa kachkan hatun rimaykunapa qillqasqan (definición de términos básicos); chaymantapas formulasqa kachkan hipótesis general hinallataq específicos, sapaqnin variablekunawan hinallataq indicadorninkunawan.

Kinsa capítulo nisqapiqa willakuykuchkan investigación nisqapa metodología, imayna tipo kasqanta, diseño nisqanta, población hinallataq muestra nisqanta; hinallataq datos pallaypa técnicas nisqakunata hinallataq imayna ñuqayku llamk'achisunchik chay datoskunata analizaypaq hinallataq unanchaypaq (interpretación).

Tawa capítulo nisqapiqa rikuchikun resultadokuna, tablankunapi hinallataq gráficokunapi unanchasqa (interpretados). Tukuytaq, willakuykuchkan conclusiones hinallataq sugerenciakuna kay llamk'ay maskhaymanta.

MASKHAYPA ÑAWPAQ WILLAKUYNINKUNA (ANTECEDENTES DE LA INVESTIGACIÓN)

Kay llamk'aypaq línea de base ruwanakama akllasqa ñawpaq willakuyninkunaqa kaykunam: kay maskhay llamk'aykuna.

a) “Yachaqkunapa llamkay yachay munay área hinallataq académico área chawpipi correlación nisqapa nivelnin, pichqa grado Colegio Secundario Mateo Pumacahua Sicuani llaqtapi”.

Kay llamk’ayqa qillqasqa karqan yachaq Alejandro Apaza Quispe hinallataq hukkunawan, Educación Secundaria especialidadmanta, Instituto Superior Pedagógico Público “Gregoria Santos” nisqapi, wata 1998 watapi. Kay llamk’aypa hatun conclusionesninqa kaykunam:

- Llapanpi qhawarispaqa, atinchik niyta huk 33%llam maskhaymanta akllasqa yachaqkunamanta, aswan allin correlaciónniyuq kachkan yachay ruraynin (rendimiento académico) hinallataq paykunapa chiqap kawsayninkuna, munayninkuna hinallataq atiyninkuna, chaykunataq llamk’achinqaku qhipa secundaria kawsayninkupi. Ichaqa aswan hatun porcentajeqa (67%) hatun pantaykuna (desniveles) rikuchin paykunapa llamkay yachay munay akllayninkupi hinallataq yachay rurayninkupi.
- Aswan hatun llamk’achiy orientaciónpa técnicankunata, pichqa grado Educación Secundaria nisqapi yachaqkunapaq, llamkay yachay munayman hina, allinmi yanapan aswan allin yachay rurayninman (rendimiento académico), yachay ruray ñankunapi mayqinkunachus paykuna munanku (preferencias vocacionales).
- Mana tiyan tupay (correspondencia) llamkay yachay munay (vocación) hinallataq yachay ruraynin (rendimiento académico) chawpipi. Llapanpi qhawarispaqa, huk kinsa kaqninllapi (tercera parte) rikuchikun, 150 yachaqkunamanta akllasqa muestrapi, pichqa grado Educación Secundaria nisqapi yachaqkunamanta, Mateo Pumacahua nisqa yachay wasipi, Sicuani llaqtapi.
- Sapa yachaq, pichqa grado Educación Secundaria nisqapi yachaspa, ashkha kutiqmi apamun wakin kamachiykuna (condiciones) wiñaymanta (innatas) huk llamkay profesionalman; ichaqa chaykunaqa atikullanmi técnicawanpas wiñachiyta, hinallataq rikuchiyta atikun arte ruranaman munayninkunata. Chayraykum, kay llamkay yachay munaykuna (vocaciones) mana allin ñanman kallpachaspa pusayqa apamun manchakuy (desencanto) hinallataq llakiy (frustración)kama, chaykunaqa llakiylla hina mana kutichiy atikuq (irreversibles) kanku. Chaymi nin: runapa kawsayninpi tiyan p’unchaykuna, maypichus ancha sasa kachkan kutirimuy (dar marcha atrás).
- Sicuani llaqtapi Educación Secundaria nisqa yachay wasikunapiqa mana kanku especialistas yachachiqkuna llamkay yachay munayman (orientación vocacional) pusaypaq, pichqa grado yachaqkunapaq, hinallataq educación superiorman yaykuyta munaykuqkunapaq (postulantes). Ichaqa yuyarinanchikmi, llamkay profesional akllayqa mana ch’usaqman hina apaypaqchu, mana allin yuyayniyuqchu kaspachu, aswanqa allin yuyaywan hinallataq responsable kaspa ruwananchik.

- Ashkha postulantekuna Educación Superior Universitaria hinallataq mana universitaria nisqaman yaykuyta munasqakunaqa yachanku chayqa kasqanta huk sinchi compromiso runa masikunawan (sociedad) kuska; chayraykum munanku llapan sasachakuykunata atipaynin, mana huk hatun yanapayninwan, aswanqa paykunapa dedicaciónnin, yachaynin (inteligencia), atiyninkuna (aptitudes), llamkay yachay munaynin (vocación) hinallataq aswanqa allin sonqon (moral)wan.
- Yachachiqpa rurananqa, llamkay yachay munayman (orientación vocacional) pusaypaq, sapa yachaqwan kuska llamk'anam, yanapaspa paykunata yachachinan llamkay yachay munaypa sasachakuykunata allinchayta, qhipa p'unchaykunapaq planekunata ruwanakuyta, wakin runakunawan allin rimanakuyta, hinallataq ruranakunata hunt'ayta, mayqinkunachus pedagógico wiñay ruwaywan kuska kanku.
- Llamkay profesionalman pusay (orientación profesional) qa aswan allin yanapayninmi, yachaymanta (científica) yachaqkunaman qusqa, mayqinkunachus pichqa grado Educación Secundaria nisqata tukuchisqakuna, hinaqtin paykuna atinkuchu akllayta huk profesionta maypichus kusikuyta tarinku llamk'aspa, wiñaypaq atiyta tarinku hinallataq allin hina waktaypi churasqa kasqa."
- Necesario kachkan postulantekunapaq allinta qhawariyta kikinkunata, paykunapa yachayninkuta (Educación Superior) hinallataq mayqin profesionkunaman munasqankuta; chaywanqa atinchik taripayta mayqin profesionpichus aswan allinta llamk'achinqaku paykunapa atiyninkunata (aptitudes), kallpankunata (facultades), talentonkuta hinallataq atiykuna (posibilidades). Llapan kay qhawariykunaqa pusanqa paykunata chay profesionman, mayqinmi aswan allin yanapaynin kanqa kikinkuta rikuchinankupaq (autoexpresión).
- Imaymana imakunachus yanapanku profesion akllaypi, kaykunam aswan hatun: kikinpa munayninmanta profesion akllay (elección libre), kikin llamkaymanta yachaynin (experiencia), llamk'aypi wiñaypaq atiykunata rikuchiy (posibilidades de desarrollo), llamkay yachay munayta kallpachay (mantenimiento de la vocación), hinallataq riqsiy mayqin suyayninkunachus (expectativas) profesionmanta utaq ruranamanta.

b) "Imaymana imakunachus yanapanku yachaqkunapa llamkay yachay munaynin wiñaypi, pichqa grado Educación Secundaria nisqapi, Sicuani distritopi yachay wasikunapi".

Kay llamk'ayqa qillqasqa karqan yachaqkuna Wilber Huallpamayta Aragón hinallataq Aurora Mamani Tairo, Computación e Informática especialidadmanta, Instituto Superior Pedagógico Público "Gregoria Santos" nisqapi, wata 2003 watapi. Kay tesisqa diseño descriptivo nisqayuqmi, hipótesisnintaq nin: "Imaymana imakunamanta aswan kallpachaqkuna llamkay yachay munay wiñaypiqa, mana allin orientación vocacional

kasqanmi; chaymanmi yapakun qullqi, runa kawsay (social) hinallataq kawsay yachay (cultural) imakuna, chaykunam kamachin yachaqkunapa profesion akllayninta utaq rurananta, pichqa grado Educación Secundaria nisqapi, Sicuani distritopi yachay wasikunapi"

- Yachaqkunaqa mana allinman churakun imaymana imakunawan, ayllunkuna, tayta-mamankuna hinallataq masinkunapa yuyayninkuna yanapakuptin; chayraykum akllanku huk profesionta, qhipamanta sasachakuykunata apamuq hinallataq yachay superior nisqapi saqeyta (dejadez) ruwachin.
- Sicuani distritopi Educación Secundaria nisqa yachay wasikunapi llamkay yachay munayman pusaypi (orientación vocacional), yachachiqkunaqa saqenkun (descuidan) paykunapa ruranankuta: pusak (guía), kallpachaq (motivador), yanapakuq (facilitador) hina, yachaqkunapa educación superior qhawariyninkunamanta.

Maskhay instrumentokunamanta resultadokunaqa rikuchin pichqa grado Educación Secundaria nisqapi yachaqkunaqa pisi yachaq kanku llamk'ay yachay munayman pusaymanta (orientación vocacional), chayraykum mana allin akllayta atinkuchu asertivamente huk profesionta qhipa p'unchaykunapaq; chaypiqa aswan kallpachaqmi qullqi aspecto (económico).

PROBLEMA NISQAPA CHURAYNIN (PLANTEAMIENTO DEL PROBLEMA)

1. PROBLEMA NISQAPA RIQSICHININ (DETERMINACIÓN DEL PROBLEMA)

Yachaypa tukuy munayninqa mana yachayllachu, aswanqa ruraymi; ichaqa pisi runakunaqa munanku yachakuyta runa kayninpi hunt'asqa (dimensión humana). Rimakunku chiqap kaymanta (honestidad), puntualidadmanta hinallataq wakin allin kaykunamanta (virtudes), ichaqa mana rurankuchu. Rimasqa kachkan allin kaykuna hinallataq chaninkuna (valores), ichaqa mana qhawarinkuchu chaykunata kawsaypi ruraypaq. Chayraykum allinmi riqsiy chaykunata, chaymantataq ruraypaq.

Yachaypiqa munakun huk sapa perfil básico yachachiqpaq, tawa hatun sayanakunamanta: yachay kay (saber ser), ruranayachay (saber hacer), kuska kawsay yachay (saber convivir) hinallataq riqsiy yachay (saber conocer); kaykunaqa kallpachisqa kachkan huk hatun munaywan, chaymi llamkay yachay munay (vocación), mayqinchus paqarin hinallataq aswan-aswan wiñarin imaymana kawsaypi rikusqa experiencias allin hinallataq mana allinmanta.

Aswanmi, yachaqkunapa kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) qa pisi kachkan; wakcha kaypi urmaykusqa kasqan, waranqa waranqa peruanokunapa kawsayninpi, ancha mana atipaypaq hina tukusqa. Wata 2000 watapiqa llapa wakcha kayqa 54,1% peruanokunaman chayasqa, hinallataq ancha wakcha kay (pobreza extrema), mayqen ayllukunachus mana atinkuchu mikuy canasta básica nisqata hunt'ayta, chay wata pachallapim 14,8% runakunaman chayasqa.

Instituto Superior Pedagógico nisqapi yachaqkunaqa hamunku pisi qullqiyuq ayllukunamanta, hinallataq yaykunku kay yachay wasikunaman mana yachachiq kay munayniyuqchu kaspachu, aswanqa kay institutuq kuna paykunapaq kan huk oportunidad hinallataq allin atipay (alternativa) yachay hatunman chayanankupaq.

Chayraykum, llamkay yachay munayqa (vocación) wiñarispa kallpachakun, hinallataq Instituto kikinpi wiñarin profesional ruranawan (práctica profesional).

Llamkay yachay munayqa (vocación), Instituto Superior Pedagógico Público "Gregoria Santos" nisqapi, maskhasqa kachkan, kallpankunata (fortalezas) hinallataq sasachakuykunata (dificultades) riqsichiypaq, chaykunata allinchaypaq.

2. PROBLEMA NISQAPA FORMULACIÓNNIN (FORMULACIÓN DEL PROBLEMA)

Problema nisqata formulayku kay tapuyninwan:

¿Imaynatan kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) churan yachaqkunapa llamkay yachay munayninman (vocación profesional), Instituto Superior Pedagógico Público Gregoria Santos **Sicuani llaqtapi?**

3. MASKHAYPA OBJETIVOKUNAPA FORMULACIÓNNIN (FORMULACIÓN DE OBJETIVOS DE LA INVESTIGACIÓN)

3.1. HATUN OBJETIVO (OBJETIVO GENERAL)

¿Imaynatan riqsichiyta atinchik kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) pa churanayninta yachaqkunapa llamkay yachay munayninman (vocación profesional), Instituto Superior Pedagógico Público Gregoria Santos Sicuani llaqtapi?

3.2. SAPAQ OBJETIVOKUNA (OBJETIVOS ESPECIFICOS)

- **¿Imaynatan riqsichiyta atinchik kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) tinkuykuna (relaciones) llamk'anku yachaqkunapa llamkay yachay munaynin (vocación profesional) wiñayninpi,** Instituto Superior Pedagógico Público "Gregoria Santos**" Sicuani llaqtapi?**
- **¿Imaynatan riqsiyta atinchik yachaqkunapa kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) hinallataq paykunapa imaymana munaykuna (actitudes) llamkay yachay munay (vocación profesional) wiñayninpi,** Instituto Superior Pedagógico Público "Gregoria Santos" **Sicuani llaqtapi?**

MATERIALKUNA HINALLATAQ METODOKUNA (MATERIALES Y MÉTODOS)

MASKHAYPA METODOLOGÍAN (METODOLOGÍA DE LA INVESTIGACIÓN)

1. MASKHAYPA NIVELNIN (NIVEL DE INVESTIGACIÓN)

Kay maskhayqa descriptivo hinallataq explicativo nivelliyuqmi.

2. MASKHAYPA TIPON (TIPO DE INVESTIGACIÓN)

Kay maskhayqa básica hinallataq pura tipoyuqmi.

3. MASKHAYPA METODON (MÉTODO DE INVESTIGACIÓN)

Kay maskhayqa cientifico método nisqata hatun metodon hina llamk'achin, llapan procesonkunawan.

4. MASKHAYPA DISEÑON (DISEÑO DE LA INVESTIGACIÓN)

Maskhaypa diseñonqa "Descriptivo-Explicativo" nisqa hinam; chaypa esquematikunqa kay hinam:

X

P ----------> M ----------> C

Y

Maypichus:

P = Llapan runakuna (Población)

M = Akllasqa runakuna (Muestra)

X = Mana hukman kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) variable nisqa

Y = Llamk'ay yachay munay (vocación profesional) variable nisqa

C = Tukuchiykuna (Conclusiones)

5. LLAPAN RUNAKUNAPA (POBLACIÓN) HINALLATAQ AKLLASQA RUNAKUNAPA (MUESTRA) RIQSICHININ

a) LLAPAN RUNAKUNA (POBLACIÓN)

Kay maskhay llamk'aypa llapan runakunamanta willakuyqa kay tablapi rikuchikun.

TABLA N° 01

MASKHASQA LLAPAN RUNAKUNA (POBLACIÓN INVESTIGADA)

YUPAY(N°)	RIKUYNIN (ASPECTO)	YUPAY(CANT.)
01	Yachachiqkuna	20
02	Yachaqkuna:	
	Primaria I-III-V-VI-IX semestrekuna	181
	Computación e Informática I-IX semestrekuna	63
	LLAPAN (TOTAL)	**264**

Pukyu (Fuente): Instituto Superior Pedagógico Público Gregoria Santos nisqamanta chaskisqa willakuykuna. 2005-1

b) AKLLASQA RUNAKUNA (MUESTRA)

Kay akllasqa runakunaqa (muestra) akllasqa karqan sapaq hina (aleatoriamente), hinallataq probabilísticamente nisqaman hina. Payqa representativa kachkan, imaraykuchus llamk'achisqa porcentajeqa yanapanchikmi allin tukuy yuyaykunata (conclusiones) generalizayta. Huk pisilla pantay (margen de error) kachkan, chayqa 0,5% chayakama chayan. Kay akllasqa runakunamanta willakuyqa qhipa tablapi rikuchikun.

TABLA N° 02

AKLLASQA RUNAKUNAPA CHANIN (TAMAÑO DE LA MUESTRA)

YUPAY(N°)	RIKUYNIN (ASPECTO)	YUPAY(CANT.)	%
01	Yachachiqkuna	10	9.52
02	Yachaqkuna:		
	Primaria I-III-V-VI-IX semestrekuna	50	47.62

	Computación e Informática I-IX semestrekuna	45	42.86
	LLAPAN (TOTAL)	**105**	**100.00**

Pukyu (Fuente): Ñawpaq cuadro nisqamanta proporciónmanta chaskisqa datoskuna.

6. DATOSKUNA LLAPAYPAQ (RECOPILACIÓN) TÉCNICAKUNA HINALLATAQ INSTRUMENTOKUNA

TABLA N° 03

YUPAY(N°)	RIKUYNIN (ASPECTO)	YUPAY(CANT.)
01	- Tarjetakuna (fichaskuna)	Fichas textuales / Qillqa kikin willakuy fichaskuna Fichas de resumen / Pisiyachisqa willakuy fichaskuna Fichas bibliográficas / Qillqa p'uyñu willakuy fichaskuna
02	- Tapuykuna (cuestionario)	Yachachiqkunapaq tapuy willay (guía de cuestionario a docentes) Yachaqkunapaq tapuy willay (guía de cuestionario a estudiantes)
03	- Rikuypa ñawpa willakuy (fotografía)	Cámara fotográfica / Rikuq willay apariy Rollo fotográfico / Fotografiapa rollo

Maskhaypa konsistenciapa matriznin

7. DATOSKUNA PROCESAYPA TÉCNICAKUNA HINALLATAQ RESULTADOKUNAPA ANALISIS HINALLATAQ UNANCHAY (INTERPRETACIÓN)

Datoskunata procesaypa (tratamiento de datos) técnicasqa kaykunam karqan:"

- Chawpi tinku yupaykuna (medidas de tendencia central)
- Tablankuna hinallataq gráficokuna
- Estadígrafokuna (estadísticos)
- Unanchaykuna (interpretaciones)

8. HIPÓTESISPA VALIDACIÓNNIN HINALLATAQ CONTRASTACIÓNNIN (VALIDACIÓN Y CONTRASTACIÓN DE HIPÓTESIS)

Hipótesiskunaqa allinchasqa (validasqa) karqan chaskisqa resultadokuna hina, chaykunataq tablankunapi rikuchisqa kachkan.

RESULTADOKUNA HINALLATAQ QHAWARIY (RESULTADOS Y DISCUSIÓN)

Kay maskhaypiqa llamk'achisqa karqan I–III–V–VI–IX semestrekuna primaria nisqapi, llapanpi 181 yachaqkunawan; hinallataq computación e informática especialidadwan, willakuy tapuykuna (cuestionarios) llamk'achisqa karqan. Kaykunaqa 264 runakunaman churakurqan, chaypi 20 yachachiqkuna kasharqan. Especialidadkunapiqa I–IX semestrekuna llamk'achisqa karqan, llapanpi 63 yachaqkunawan. Kaykunamantaqa akllasqa karqan huk muestra aleatoria (probabilísticamente), chaymi representativa kachkan, imaraykuchus porcentajeta llamk'achisqanchikwan atinchik allin tukuy yuyaykunata (conclusiones) generalizayta. Kay maskhayqa descriptivo-explicativo nivelninmi.

Kay resultadokunaqa yachanapaq imaynatachá kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) churan yachaqkunapa llamkay yachay munayninman (vocación profesional), Instituto Superior Pedagógico Público Gregoria Santos Sicuani llaqtapi, kaykunamanta chaskisqa kachkan: Tapusqa yachachiqkuna chunka (10) karqan, chayqa 9.52% kasqa. Chay hinallataq, primaria especialidadpi I hinallataq IX semestrep yachaqkunamanta tapusqakunaqa pisqa chunka (50) karqan, chayqa 47.62% kasqa. Computación e Informática especialidadpi I hinallataq IX semestrep yachaqkunamanta tapusqakunaqa tawa chunka pisqa (45) karqan, chayqa 42.86% kasqa. Llapanpiqa pachak phisqa (105) tapusqa runakuna karqan, chaymi 100% chaykama chayasqa.

Chayraykum huk qillqaq (autor) rikuchinmi hatun imaymana imakunachus llamkay yachay munay wiñachiyta kallpachanku: mana allin yachachiy (orientación profesional) kasqanmi, chaymanmi yapakun qullqi, runa kawsay (social) hinallataq kawsay yachay (cultural) imakunapas, chaykunam yachaqkunapa profesion akllayninta utaq rurananta kamachin pichqa grado Educación Secundaria nisqapi. Imaraykuchus paykunaqa pisi yachaqmi orientación vocacionalmanta, chayraykum mana allin akllayta atinkuchu qhipa p'unchaykunapi. Hinallataq yachachiqkunapas mana saqenankuchu paykunapa ruranankuta: yachachiqkunaqa kananku consejero, pusak, kallpachaq hinallataq yanapakuq, yachaqkunapa educación superior qhawariyninkunapi.

Kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) churanmi yachaqkunapa llamkay yachay munayninman (vocación profesional), Instituto Superior Pedagógico Público Gregoria Santos Sicuani llaqtapi; imaraykuchus aswan hatun qullqi atipaykuna paykunaman yanapanku llamkay munayninkuta kallpachayta hinallataq yachachiq kay yachayninkuta hunt'ayta. Ashkha yachaqkunaqa tayta-mamankumanta qullqi yanapayta chaskinku, ichaqa hatun pachaq yachaqkunaqa kikillankumanta yachayninkuta rantinku (autofinanciamiento), llamk'aspa

yachaspa kuska purispa llamkay munayninkuta chayanankupaq.

Llamkay yachay munayninkuta kallpachay hinallataq yachayninkuta tukuchayqa, mana aswan qullqiyuq kaspankupas, yachaqkunallapim tiyan; paykunapa allin munayninwan (actitud positiva) llamkaykuna, munayninkuna hinallataq yuyaykuna chayanankupaq.

TUKUCHIY (CONCLUSIÓN)

1) Kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) churanmi yachaqkunapa llamkay yachay munayninman (vocación profesional), Instituto Superior Pedagógico Público Gregoria Santos Sicuani llaqtapi; imaraykuchus aswan hatun qullqi atipaykunaqa aswan hatun atiykunata qunku llamkay yachay munayninta kallpachaypaq hinallataq yachachiq kay yachayninta hunt'aypaq.

2) Kawsay-llaqtaq (relaciones socioeconómicas) churanmi yachaqkunapa llamkay yachay munaynin (vocación) wiñayninman, Instituto Superior Pedagógico Público Gregoria Santos Sicuani llaqtapi, ancha determinante hinam; imaraykuchus kay institutuqa pública kasqanmanta mana chayllachu, aswanqa aswan achkha gastokuna tiyan yachachiq kayta hunt'aypaq hinallataq yachachiq kay munayta (visión) chayanapaq.

3) Kawsay-llaqtaq (nivel socioeconómico) yachaqkunapaqa sapaq sapaq munaykuna (actitudes) ruwan, chaykunam churan yachaqkunapa llamkay yachay munaynin (formación vocacional) wiñayninman, Instituto Superior Pedagógico Público Gregoria Santos Sicuani llaqtapi.

4) Ashkha yachaqkunaqa tayta-mamankunamanta qullqi yanapayta chaskinku, ichaqa hatun partemqañin yachaqkunaqa kikillankumanta yachayninkuta rantinku (autofinanciamiento), llamk'aspa hinallataq yachaspa kuska purispa, llamkay munayninkuta chayanankupaq.

5) Llamkay yachay munayninkuta kallpachay hinallataq yachayninkuta tukuchayqa, mana aswan qullqiyuq kaspankupas, yachaqkunamanta kikinmi hap'in, paykunapa allin munayninwan (actitud positiva) llamkaykuna, munaykuna hinallataq yuyaykuna chayanankupaq.

QILLQA P'UYÑU (BIBLIOGRAFÍA)

Ary, D. (1979). *Introducción a la investigación pedagógica*. Prentice Hall.

Bunge, M. (1981). *La investigación científica*. Ariel.

Bunge, M. (1989). *La ciencia: su método y su filosofía*. Siglo XX.

Caballero, W. (1985). *Introducción a la estadística*. UNESCO.

Crisólogo Arce, A. (1995). *Orientación y bienestar del educando*. Abedul.

Dolorier Armas, E. (1995). *Orientación vocacional*. Abedul.

Donald, E. S. (1967). *Psicología de los intereses y vocaciones*. Kapelusz.

Grieger, P. (1986). *Pedagogía general*. Marfil.

Grinder, R. E. (1998). *Psicología de la adolescencia*. Indoamericana.

Kujawa, J. H. (1988). *La ética en el contexto educativo*. [Editorial no especificada].

Mifsud, T. (1998). *Los valores de la educación*. [Editorial no especificada].

Mills, W. (1993). *Sociedades norteamericanas: sociología familiar*. Revista Quehacer.

Morrish, J. (1999). *Estudios sociológicos*. Minerva.

Peralta, G. N. (s.f.). *Orientación educacional*. UNSAAC.

Roberts, R. W. (s.f.). *Educación vocacional y artes prácticas: historia, desarrollo y principios*. Continental.

Spiegelman, M. (1972). *Introducción a la demografía*. Fondo de Cultura Económica.

Stone, E. (1987). *Cómo elegir una profesión*. Alianza.

Tabra Chávez, [Inicial no disponible]. (1980). *Evaluación, estadística y orientación al educando*. Luis Mirade.

Wilbur, B. (1964). *Sociología de la educación*. UNMSM.

LLAQTA KAMACHIQ WILLAKUYKUNA CHAYMANTA HAWA KAYNIN KASQANMANTAPA WIÑARIYMANTA HATUN YACHAY WASI KURAQ YACHA KAMAYPA YACHAQAQKUNAMANTA

Marleny Calcina Nina
marlenycalcinanina11@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano Puno

Wiliam Max Macedo Mamani
macedowiliammax@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano Puno

PISIYACHISQA

Kay yachaypaq munayninqa karqan imaynatan k'askanachin llaqta kamachiq willakuykuna yuqanchan wiñachiypiwan hawa kaynin qasqanmantapa yachaqkunaqta hatun yachay wasi kuraq yacha kamaypa Pedagógico Público Azángaro, iskay waranqa chunka pusaqniyuq–I nisqapi. Kay yachaypaq yachana ñanqa hipótetico – deductivo nisqa karqan; chaymin hatun ñam achkha kayman tupan, kikinchana yachaykamuytaqmin mana yuyaychay karqan, hinallataqmin kay yuyaychasqaniy tinkuymin karqan. Allin rurana ukhuchayninqa tapuyta karqan, chaymanta rurana ukhuchayninqa tapukuy qillqata karqan. Yupay khupuchay t'aqwirinapaq llamk'arisqanku mallina allasqa chanin, coeficiente de correlación de Pearson nisqawan. Llaqtayuqkuna hinallataqmin akllasqa chaninqa 576 yachaqaqkuna wilaynisqa suqta kilapi iskay waranqa chunka suqtayuq–I nisqapi karqan. Tukuchayninpitaq nisunchik: llaqta kamachiq willakuykunapawan hawa kaynin kasqanmantapa tupanakuyninqa positiva media nisqa kasqa, yupaynintaqmin 0,458 coeficiente de correlación de Pearson nisqapi kasqa.

Akllasqa Rimaykuna: Maqakuq, allin kawsayniyuq, kasqanmanta suqta killakuna, llaqta kamachiq willakuykuna, upallakuq.

QALLARIY

Willakuyqa huk rurasqamanta, kasqanmanta icha kunan pacha ruraykunamantam willan; chaypin willakuqqa cheqaq kaqta willanan, imaynas chaykuna rurakurqan chayta rikuchispa. Van Dijk (1990) nisqanman hinaqa, willakuyqa ñawpaq qhawana icha uyarina nisqakunapi musuq willaykunam, ruraykunamanta musuq yachaykunata quq. Pozo (2012) sutiyuqñataq nin: willakuyqa kunan pacha ruraykunamanta willaymi, mana chaypi yuyayta churaspalla.

Llaqta kamachiq willakuykunaqa k'irisqakunamanta icha wañuchinakuykunamantam willanku. Flores (2014) sutiyuqqa nin: kay ch'aqwa willakuykunaqa maqanakuykunata,

wañuykunata, imaymana llakikunatapas qhawarin, chaymi ñawiriq runapaqqa mana allinchu kanman.

Llaqta kamachiq willakuykunaqa kachkanmin: antawakuna t'upanakusqan, runapa kikillanmanta wañuchiynin, suwakuykuna, maqanakuykunapas; kaykunaqa ñawiriqkunata anchatam lulachin (Ramos, 2017). Antawakunapa t'upanakusqanqa qunqayllamantam paqarimun, chaymi runakunatapas imaymanakunatapas waqllichin (Brunetti, 2011). Saari (2016) sutiyuqñataq nin: kay t'upanakuykunaqa rurakun runapa pantasqanrayku, antawapa waqllisqanrayku icha paramanta, rit'imantapas.

Runapa kikillanmanta wañuchiyninqa llaqta kamachiq willakuykunapin kachkan. Kayqa kikillanpa kawsayninta tukuchiymi. Wañuchikuqkunapiqa kachkanmi: wañuypuni, icha wañuy munay (Gaos et al., 2004).

Huk llaqta kamachiq willakuyñataqmi suwakuna, huchasapa runakunapas; kayqa kamachiykunata p'akiykunam, runakunapa rurasqan (Fernández, 2012).

Hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy runapura allin kawsaypaq yachaykunam. Kayqa sunqup sunquntapas, yuyaynintapas, munasqantapas hukhunaman mana manchakuspa willaymi (Dongil y Cano, 2014).

Hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy imaynatas runa imatapas ruran chaymi. Kayqa manan imayna rurayllapichu yanapan, aswanpas hukkunapa rurasqanta qhawaypipas yanapanmi (Copyright, 2021).

Dongil y Cano (2014) nisqanman hinaqa, allin kawsay rurayqa yachaywan ruraymi, chaypaqqa allin sunquyuq kaymi mutukuypaq. Allin kawsayniyuq runakunaqa yuyasqankunata, sunqunkuta ima ruranku mana hukkunata k'irispa, sumaq kawsayta ñawpachispa. Chaymantapas, paykunaqa kikinkupi hap'ipakunku, chaymi rurayninkupi sumaqta kawsanku (Zayas, 2017).

Allin kawsayniyuq runaqa sut’i kawsaytam apan, mana k’irispa, mana qasquchakuspa, manataq hukkunata k’umuykachispalla. Kayqa kikinchikpa pantasqanchikta hukkunapatapas pampachayta yanapan (Zayas, 2017). Allin kawsay rurayqa yuyaykunata, sunqupa munasqantapas sut’ita, cheqaqta, hukkunata respetaspa willakuymi.

Laura, Jaume (2004) sutiyuqkunapaqqa, allin kawsay ruraypiqa kikinpa munasqanta, hayñinkunatapas sumaqta hark’akuymi, hukkunapatapas respetaspallataq. Manaña sapa kutichu ch’aqwakunata hark’an, chaypas allin kaqkuna aswan askha kananpaqmi yanapan.

Maqakuq kawsaynintaq kikinpa hayñillanta hark’akuymi, yuyaykunatapas, munasqantapas mana allinta, hukhunata sarunchaspa willakuymi (Laura y Jaume, 2004).

Laura, Jaume (2004) sutiyuqkunallataq ninku: maqakuq kawsayqa ancha munapakuq kaymantam paqarimun; kay runakunaqa imaynatapas munasqankuta taripuyta munanku, kamachiykunata p'akispapas, hukkunapa hayñinkunata sarunchaspapas.

Parasuraman (1988) sutiyuqpas nillantaq: maqakuq kawsayqa llumpay munapakuymi, imatapas taripuyta munaspa kamachiykunatapas hukkunatapas mana kaqpaq hap'ispalla.

Kay maqakuq kawsayqa rimaypipas rikurimunmi: k'amiykunawan, manchachiykunawan, k'iriq rimaykunawan ima. Chaymantapas, mana rimaspapas rikuchikunmanmi: millay qhawaykunawan icha phiñakuypas (Gil et al., 2002).

Upallakuq kawsaynintaq kikinpa hayñinkunata p'akiymi; kay runakunaqa manan sunqunkuta, yuyayninkuta sut'ita willakuyta atinkuchu, pisi kallpa kasqankurayku, chaymi hukkuna paykunamanta tantiyanku (Laura y Jaume, 2004).

Campo (2001) nillantaq: upallakuq kawsaypiqa runaqa hukkunapa munasqallanmanmi kawsan; hukkunataq hayñinkunata p'akinku, paykuna mana yuyayninkuta willakuyta yachasqankurayku. Kay upallakuq kawsayqa mana sut'ita rimay atiyrayku icha pampachaykunata sapa kutilla mañakuspa paqarimun.

Llaqta kamachiq willakuykunaqa wayna-sipaskunapa kawsay estilos de comportamiento nisqa rurakuyninwan tupanmi, chaymi chaninchaykunapi (valores), kawsaykunapipas yanapan. McLuhan (1964) sutiyuqpa nisqanman hinaqa, imaynatas huk willakuyta qatichikun chayqa runakunapa kawsayninpi yanapanmi, astawanqa wayna-sipaskunapi, paykunaqa kikinpa kayninta (identidad) tarinankupaq rurakuypi kachkanku.

Llaqta kamachiq willakuykunaqa manan willankullachu, aswanpas kawsaymanta imaymana yuyaykunatam ruranku. Kay willakuykuna maqanakuykunamanta, t'upanakuykunamanta, wañuykunamantapas willaqtinqa, wayna-sipaskunaqa maqakuq icha manchakuq kawsaykunamanmi haykunku (Giroux, 1984).

Wayna-sipaskunaqa hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy imaymana runakunapaq rurasqanmanta, willakuykunamantawanmi paqarichinku. Erikson (1968) ninmi: wayna-sipasyay pachaqa ancha allinmi kikinpa kayninta tarinapaq; chaypin wañuykunata, maqanakuykunata rikuspanku, maqakuq kawsaykunaman asuykunku. Ch'aqwa willakuykunata qhawayqa kawsay waqllichiykunatam kallpachanman, imaynatas chay willakuykunata wayna-sipaskuna jap'iqanku chayman hina.

Kay yachaypaq hatun munayninqa, Azángaro nisqa llaqtapi kaq Instituto de Educación Superior Pedagógico Público nisqapi yachakuqkunapa hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy rurakuyninpi, Llaqta kamachiq willakuykuna imaynatas yanapan chayta yachaymi karqan, 2018

watapi. Chaypaqtaq kay tapukuyta rurakurqan: ¿Llaqta kamachiq willakuykuna hayk’atapunitas estilos de comportamiento nisqa rurakuyninpi yanapan?

RUWAKUNA HINALLATAQ IMAYNA KAQ

Kay yachayqa Punu suyupi, Azángaro nisqa llaqtapin rurakurqan. Azángaroqa sumaq kawsayniyuq, ñawpa yachayniyuq llaptam; chaypi runakunaqa chakrapunukuypi, uywa uywaypi, qhatuypi ima llank'anku. Kay yachayqa Instituto de Educación Superior Pedagógico Público de Azángaro nisqapi yachakuqkunawanmi rurakurqan, paykunamantam tapukuykunawan willakuykunata huñukurqan.

Kay yachaypiqa phisqa pachak qanchisniyuq suqtayuq yachakuqkunam karqanku, paykunaqa kay yachaykunapim kachkanku: yachay qallariy, yachay huk ñiqi, educación física, computación, matemática nisqapi ima. Kay huñusqa pisilla kasqanraykum, llapallan yachakuqkunata yachaypaq hap'ikurqan.

Kay yachaypaq hatun ñam achkha kayman tupanwan rurakurqan, imaraykuchus yupaykunata, hinallataq yupay khupuchay t’aqwirinapaq llamk’arisqanku mallina allasqa chanin, coeficiente de correlación de Pearson nisqawan (Hernández et al., 2016). Kay yachayqa básico nisqam, manataqmi imatapas kuyuchikurqanchu; iskaynin yachaykunapa tupanakuynintam (Charaja, 2011).

Yachaypa ñanninqa hipotético deductivo nisqan; Carrasco (2005) sutiyuqpa nisqanman, hinaqa ñawpaqta yuyaykunata churaymi, chaymantataq coeficiente de correlación de Pearson nisqa chiqaqchus manachus kasqanta yachaymi. Allin rurana ukhuchayninqa tapupan karqan, hinallataqmin rurana ukhuchayninqa tapukuy qillqa karqan

Willaykunata huñunapaqqa allin rurana ukhuchayninqa tapupanwan rurakurqan, hinallataqmin rurana ukhuchayninqa tapukuy qillqawan llamk’achikurqan; kaywanmi yachakuqkunamanta sut’i kutichiykunata huñukurqan, chhaynapi ch’aqwa willakuykuna kawsay t’asnuyninkuwan imaynatas tupan chayta yachanapaq.

LLUQSIMUQ YUPAYKUNA, RIMANAKUYPIWAN

Llaqta kamachiq willakuykuna yachakuqkunapa kawsayninpi imaynatas yanapan chayta yachanapaqqa, yupaykunata t’aqaspa huk t'aqapi churarqan, chaymantataq chay tarisqakunata qillqakurqan. Chaypin rikurqan: runapa kikillanmanta wañuchiyninmanta, maqanakuykunamanta, lulachiykunamanta, antawa t’upanakuykunamanta, wañuykunamanta, runa suwakuykunamanta, huchasapa ruraykunamanta, wañuchinakuykunamantawan willakuykunata uywaypas qhawaypas yachakuqkunapa maqakuq kawsayninkupi sut’itapuni yanapan.

01 Yupay T’aqa. Ch’aqwa willakuykuna

	Hayk’a kutis	Patachasqa yupay	Huñusqa patachasqa yupay
Mana ari ninchu, mana manapas ninchu	7	1.215	1.215
Ari ninmi	532	92.36	93.575
Mana ari ninchu	37	6.424	100.00
Llapallan	576	100.00	

Pukyu: Ch’aqwa willakuykunamanta tapukuy qillqa.

Huk ñiqi yupay t’aqapi rikuchikusqanman hinaqa, IESPPA nisqapi phisqa pachak kimsa chunka iskayniyuq yachakuqkuna tapusqakunamanta, 92,36% yupaykunam llaqta kamachiq willakuykunata ñawiriyta, uyariyta, qhawaytapas allinpaq hap’inku. Kayqa rikuchinmi: llaqta kamachiq willakuykunata hap’iqaq runakunaqa maqakuq kawsayniyuqmi kanku. Kay yachaypi tarisqakunaqa rikuchinmi: llaqta kamachiq willakuykunaqa periodicokunapi, uyarina nisqapi, ñawpa qhawana nisqapi ima ancha allinpuni kasqanta. Willakuy qatichiykunapiqa, kay laya willaykunam astawan rikuchikun, sapa kutillataqmi qatichikun; chaymi askha kutipi runakunapura ch’aqwakunaman chayachin.

Llaqta kamachiq willakuykunaqa runapa kawsayninpi anchatam yanapan, astawanqa maqakuq kawsayta ñawpachispa. Kay willakuykuna imaynatas qatichikun chayqa wayna-sipaskunapa kikinchanakuna kasqanmanta nisqa yanapanmanmi, wakin kutipiqa maqanakuykunata, ch’aqwakunatapas astawan kallpachaspa.

Llapallan willakuy mast’ariqkunapi, illapa hark’anakunawan suwakuykunata, t’upanakuykunapi wañuykunata, warmikuna k’irisqakunatapas anchatam qhawarikun. Sapa p’unchawmi kaykunataqa rikunku (Condeza et al., 2014). Chaymantapas, willakuykunawan pukyukunaqa kaqllam kanku, llaqta kamachiq willakuykunataq llapanpi kutipayasqa kashanku. May pacha qatichikusqallanmi icha tapukuykunallanmi huk laya kanku. Kaymi rikuchin yachakuqkunaqa llaqta kamachiq willakuykunata qhawayta, uyariyta, ñawiriyta ima munasqankuta (Flores, 2014).

Huk musuq rurayñataqmi runakunapa willakuykunapi yanapakusqanku. Willakuqkunam runakunapaq k’itita kichanku, chaynapi WhatsApp nisqawan ch’aqwa willakuykunamanta yuyayninkuta icha sasachakuyninkuta apachimunankupaq. Chaymantapas, Twitter icha Facebook nisqapi maqanakuykunamanta runakunata rimachinku.

Runapa kikillanmanta wañuchiyninmanta, maqanakuykunamanta, lulachiykunamanta, antawa t’upanakuykunamanta, wañuykunamanta, runa suwakuykunamanta, huchasapa ruraykunamantawan willaq ch’aqwa willakuykunaqa, yachakuqkunata maqakuq, phiñakuq, mana yuyayniyuq kawsaykunamanmi tanqanman. Kay ruraykunaqa maqakuq kawsay t’asnuypa

kayninkunam. Acosta (2017) sutiyuqpa nisqanman, hinaqa llaqta kamachiq willakuykunata qillqaspaqa, imaynatas rikch'aykunatapas rikuchinku chayta anchatam qhawarinanku. Kayqa yachaypi anchatam yanapanman, chaymantapas runapa kikillanmanta wañuchiyninta maqakuq kawsaytapas hark'anmanmi.

Askha llaqta kamachiq willakuykunata ñawiriyqa wayna-sipaskunapi, kuraq runakunapi ima maqakuq kawsaykunatam paqarichinman. Unaymantaqa, maqanakuyqa suwakuykunawan, llullakuykunawan, waqllichiykunawan, khuchu kawsaykunawan, machaykunawan ima tupanmi; kaykunatataq willakuqkunaqa anchatam mast'arinku (Condeza et al., 2014). Wakin yachayniyuqkunapas ninkun: maqakuq kawsaykunaqa mana uyariymanta, llakiymanta, llumpay phutiymanta, hukkunata mana kaqpaq hap'iymantawanmi paqarimun. Chayraykum, maqakuq kaymanta yachayqa hampiqkunapaqpas, willakuqkunapaqpas ancha allinpuni kachkan.

02 Yupay t'aqa. Hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy

	Hayk'a kutis	**Patachasqa yupay**	**Huñusqa patachasqa yupay**
Upallakuq	5	0.87	0.87
Maqakuq	413	71.70	72.57
Allin kawsayniyuq	158	27.43	100.00
Llapallan	576	100.00	

Pukyu: Hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy tapukuy qillqa.

El IESPPA nisqapi 413 tapusqa yachakuqkunamanta, 71,70% yupaykunam hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy maqakuq kasqanta kutichirqanku. Kayqa runakuna hayñinkunata hark'akusqankuraykum rurakun, ichaqa mana allinta, hukkunata sarunchaspa, hayñinkunata p'akispapuni ruranku. Laura, Jaume (2004) sutiyuqkunapa nisqanman hinaqa, maqakuq kawsayqa sut'ipi icha pakasqallapi rikurimunman. Rimaypi maqakuyqa k'amiypin, k'iriq rimaykunapi, manchachiykunapi ima kachkan. Mana rimaypi maqakuytaq millay qhawaykunapi icha phiña uya rikuchiykunapi kanman.

Maqakuq kawsay t'asnuyqa willakuy mast'ariqkunapa yanapachisqanmi kanman, astawanqa llaqta kamachiq willakuykunawan; kaykunapin maqanakuykunata rikuchinku, chaymi runakunata maqakuq kawsayman tanqanku. Kay willakuykuna sapa kutilla rikurisqanraykun, wakin wayna-sipaskunaqa maqakuq kayta yachaqapunku, chaynapi sasachakuyninkuta allichanankupaq.

Martínez (2016) sutiyuqkuna ninkun: maqakuq kawsaykunaqa yachaypi mana allintam yanapan. Llaqta kamachiq willakuykunata ñawirisqankurayku, yachakuqkunaqa hatun yachay

wasimanta icha yachay wasimantapas qarqusqa kankuman. Chaymantapas, yachay ukhupi qarqusqa kanqa, runamasinwan icha ayllunwan maqakuq, k'iriq kawsaywan tupanmi. Unaymantaqa, kayqa wayna-sipaskunata yachayninkupi pisiyachinman, kuraq runa kaspataq tayta-mamanku hina icha aswan wakcha kawsayman chayanman. Kayraykum wayna-sipaskunaqa huchasapa runaman, maqakuqman icha millay ruraqman tukunman (Zayas, 2017).

Kunan pachaqa, maqakuq hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy anchata mast'arisqam kachkan; tapusqa yachakuqkunamanta 92.36% yupaykunam llaqta kamachiq willakuykunata qhawayta, uyariyta, ñawiriyta ima munanku, kaykunataq maqanakuykunatam kallpachan. Llaqta kamachiq willakuykunaqa suwakuykunamanta, lulachiykunamanta, wañuchinakuykunamanta, warmikuna wañuchiymanta, maqanakuykunamanta, antawa t'upanakuykunamantawan rimanku; kaykunaqa maqakuq kawsaywan tupanmi. Laura, Jaume (2004) sutiyuqkunapa nisqanman, hinaqa maqakuq kawsayqa ancha munapakuq kaymantam paqarimun; imaynatapas munasqankuta taripuyta munanku, kamachiykunata p'akispapas icha hukkunapa hayñinkunata sarunchaspapas. Maqakuyqa sut'i rimaypi kanman: k'amiypi, manchachiykunapi icha hukkunata k'umuykachispa. Chaymantapas, mana rimaspapas rikuchikunmanmi: saqmanakunawan, millay qhawaykunawan icha chiqap maqanakuykunawan ima (Gil et al., 2002).

03 Yupay T'aqa. Llaqta kamachiq willakuykuna hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy tupanakuynin

		Llaqta kamachiq willakuykuna			Llapallan
		Mana ari ninchu, mana manapas ninchu	Ari ninmi	Mana ari ninchu	
hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy	Upallakuq	5	0	0	5
	Maqakuq	2	411	0	413
	Allin kawsayniyuq	0	121	37	158
Llapallan		7	532	37	576

Pukyu: SPSS 21 nisqawan yupaykuna allinchasqa.

Kay t'aqaqa iskaynin yachaykuna imaynatas tupanakuypi kachkanku chaytam rikuchin. "X" nisqaqa llaqta kamachiq willakuykunam, "Y" nisqataq Azángaro llaqtapi kaq Instituto de Educación Superior Pedagógico Público nisqapi yachakuqkunapa hawa kaynin kasqanmantapa wiñariykunan, 2018 watapi. Coeficiente de correlación de Pearson nisqawan yupaspaqa, correlación positiva media nisqa tarisqa karqan; kayqa rikuchinmi: aswan askha llaqta kamachiq willakuykunata ñawiriypas qhawaypas yachakuqkunata aswan maqakuq kawsaymanmi tanqan. Iskaynin yachaykunapa tupanakuyninqa 0.458 yupaywanmi kachkan.

Hatun yuyaymantaqa, llaqta kamachiq willakuykunaqa hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy sut’itapuni yanapasqanmi tarikun. Kay yachaypi llamk'achisqa yanapakuqqa allin hap’inapaqmi, imaraykuchus tarisqa yupayqa (514,278) aswan hatunmi kachkan huk yupaymantaqa (9,49). Kaymi rikuchin yanqa yuyaytaqa t’iqrachisqanchikta, musuq yuyaytataq hap’isqanchikta; chayraykum ninchik iskaynin yachaykunaqa chiqaqtapuni tupanakuypi kasqankuta.

Kay yupaykunaqa llaqta kamachiq willakuykuna imaynatas mast’arikun chaywanmi tupan, imaraykuchus sapa kutillanmi runata lulachispa huchakunamanta, millay kawsaykunamanta, manchachikuykunamantawan rimanku. Kaykunaqa yachakuqkunata maqakuq kawsaymanmi tanqanman. Chaynapin rikuchikun: llaqta kamachiq willakuykunaqa hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy mana allintam yanapan, yachakuqkunatataq aswan maqakuqman tukuchin. Chaymantapas, wayna-sipaskunapa kawsayninqa kay willakuykunawan unanchanchakusqam kachkan, sapa p’unchaw kawsayninkupi kay musuq mast’ariqkunapi ch’aqwakunata rikusqankurayku (Buckingham et al., 2013).

Askha yachayniyuqkunan qhawarirqanku wayna-sipaskuna imaynatas musuq mast’ariykunata llamk’achinku. Caron, Caronia (2005) sutiyuqkuna ninkun: wayna-sipaskunaqa manan ch’aqwakunata qhawallankuchu, aswanpas paykunapas chay willakuykunata ruranku (Orozco, 2009; Ritzer y Jurgenson, 2010).

Kay yachayqa Pérez (2010) sutiyuqpa rurasqanwanmi tupan; paymi nin: maqanakuy willakuykunaqa runapa yuyaynintam waqllichin. Chaymantapas, runakunatas hukkunapa llakininmanta mana khuyapayaqman tukuchinman. Quispe (2014) sutiyuqpas nillantaq: lulachispa willayqa runakunata cheqaq willakuykunamanta karunchan, chaymi runamasipaq mana allinchu.

Kay yachaypipas lulachispa willaymi astawan rikurimun. Kayraykun runakunaqa imapas rurakusqanta mana allintachu hap’iqanku. Klein (2010) sutiyuqpa nisqanman hinaqa, runakunaqa willakuykunapi hap’ipakusqankuman hinan kawsayninkupi "allin kachkani" ninku, mana cheqaq kawsayman hinachu.

Klapeer (2010) nillantaq: willakuykunaqa runapa yuyayninta t’iqrachinmanmi, ichaqa aswan askha kutipiqa ñawpaq yuyayninkunatam kallpachan. Kayqa ninmi: maqanakuykunata qhawayqa manan kikillanmantachu paqarimun, aswanpas ayllunwan, riqsisqankunawan, mast’ariqkunapa qullqilla munasqanwan ima tupan.

Kay yuyayqa cheqaqmi, imaraykuchus askha yachakuqkuna ch’aqwakunata rikuspa huchasapa runaman tukunman. Kay millay ruraykunaqa yuyaypi icha mana yuyaypi mast’arikuchkanmi. Yachakuqkunaqa sapa kutilla maqanakuykunata rikuspanku, chaykunataqa

sapa p'unchaw rurayta hinallan qhawapunku. Kaymi hukkunapa llakininmanta mana khuyapayakuyta paqarichin, maqanakuyqa sapa p'unchaw kawsayman tukun.

TUKUCHAYNINKUNA

Llaqta kamachiq willakuykunapawan hawa kaynin kasqanmantapa wiñariy tupanakuyninqa correlación positiva media nisqa, hinallataq coeficiente de correlación de Pearson yupayninqa 0,458 kasqa. Kayqa ninmi: yachakuqkuna llaqta kamachiq willakuykunata uyariyta, ñawiriyta, qhawaytapas munanku chayqa, maqakuq kawsayniyuq kanankupaqmi aswan asuykunku.

IESPPA yachay wasipiqa, aswan askha yachakuqkunam llaqta kamachiq willakuykuna mast'arikunanta allinpaq hap'inku. Phisqa pachak kimsa chunka iskayniyuq yachakuqkunamanta tapusqa 92,36% yupaykunam ninku: maqanakuykunamanta, kikillanmanta wañuchiymanta, suwakuykunamanta, lulachiykunamanta, antawa t'upanakuykunamantawan willakuykunata qhawayta, uyariyta, ñawiriyta ima munanku. Kay willakuykunam astawan mast'arikun, sapa kutitaqmi runakunapura ch'aqwakunapi tukun.

IESPPA yachakuqkunapa estilos de comportamiento nisqa maqakuqmi; tawa pachak chunka kimsayuq tapusqakunamanta 71,70% yupaykunam ninku: hayñinkunata hark'akuspa, yuyayninkuta icha munasqankuta willakuspapas, hukkunata sarunchaspa icha hayñinkunata p'akispam ruranku. Kayqa rurakun aswan askha yachakuqkuna (92,36%) ch'aqwa willakuykunata qhawayta, uyariyta, ñawiriyta ima munasqankuraykum; kay willakuykunaqa maqanakuykunatam kallpachan, maqakuq kawsaykunawantaq tupan.

BIBLIOGRAFÍA

Acosta, F., Rodriguez, C., & Cejas, M. (2017). Noticias sobre suicidio en los medios de comunicación. Recomendaciones de la OMS. Noticias sobre suicidio en los medios de comunicación. *Revista Española de Salud Pública*, Vol.4, No.91.

Brunetti, P. (2011). Crónica roja y sensacionalismo: maneras de hacer, maneras de ver. *Revista Oficios Terrestres*. Vol.1, No.26, 17. Recuperado el 15 de diciembre de 2018, de https://perio.unlp.edu.ar/ojs/index.php/oficiosterrestres/article/view/657

Carrasco, S. (2005). *Metodología de la investigación científica*. Editorial San Marcos, Lima, Perú.

Condeza, R., Bachmann, I., & Mujica, C. (2014). El consumo de noticias de los adolescentes chilenos: Intereses, motivaciones y percepciones sobre la agenda informativa. *Revista Científica de Educomunicación*. Vol.22, No.43.

Charaja, F. (2011). *EL MAPIC en la Metodología de Investigación* (2ª ed.). Sagitarios Impresores. Puno, Perú.

Dongil, E., & Cano, A. (2014). *Habilidades sociales. Sociedad Española para el estudio de la Ansiedad y el Estrés* (SEAS).

Flores, O. (2014). Influencia de los titulares de portada de Ojo y el Popular sobre desastres en el concepto preventivo de escolares del Callao. (Tesis de licenciatura). Universidad Jaime Bausate y Meza, Lima.

Gaos, T., Dorta, R., García, M., & del Pino, A. (2004). Modificación de conductas prono-coronarias en pacientes de estatus socioeconómico bajo. *The European journal of psychiatry*. Vol.16, No.4.

Gil, J., Verona, J., & Barbosa, M. (2002). *Psicobiología de las conductas agresivas, anales de psicología*. España.

Hernández, Fernández, & Baptista (2016). *Metodología de la investigación. Similitudes y diferencias entre los enfoques cuantitativo y cualitativo.* México.

Laura, F., & Jaume, M. (2004). La conducta asertiva como habilidad social. Instituto nacional de Seguridad e Higiene en el Trabajo. España.

Martínez, W., Tovar, R., & Ochoa, F. (2016). Comportamiento agresivo y prosocial de escolares residentes en entornos con altos. *Revista Peruana de Medicina Experimental y Salud Publica*. Vol.33, No.3.

Pozo, D. (2012). Representaciones sociales de la crónica roja. Estudio de caso: diario El Extra. (Tesis de licenciatura). Universidad internacional SEK, Quito.

Ramos, F. (2017). Cobertura a las Noticias Sangrientas en los Diarios Impresos de Arequipa 2016. (Tesis de licenciatura), Universidad Nacional de San Agustín, Arequipa.

Van Dijk, T. (1990). La noticia como discurso. Recuperado el 21 de diciembre de 2018, de http://www.discursos.org/oldbooks/Teun%20A%20van%20Dijk%20%20La%20Noticia%20como%20Discurso.pdf

Zayas, P. (2017). La comunicación interpersonal. Recuperado de http://biblioteca.utec.edu.sv/siab/virtual/elibros_internet/55772.pdf

RURASQA YACHAY NISQAPA KIKINNINPA CHANINCHAYNIN, CHAYMANTAQ CHAYPA KALLPACHAYNIN RURASQA RURANAKUNA HUNT'AYNINPI RIKUCHKAN

Lizbeth Chura Mamani
lissichura3@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Kay maskhay llamk'ayqa Rurasqa yachay nisqapa kikinninpa chaninchaynin chaymantaq kallpachaynin impuesto ruranakuna hunt'ayninpi, Cooperativa Minera Cerro San Francisco Limitada, Ananea llaqtapi, iskay waranqa is watapi" nisqawan sutichasqa karqan. Kay maskhaypa hatun munayninqa impuesto yachaypa kikinninta chaninchay karqan, cooperativapi kaq socios minerospa impuesto ruranakuna hunt'ayninpi, Cooperativa Minera Cerro San Francisco Limitada, Ananea llaqtapi, iskay waranqa iskay chunka hukniyuq watapi karqan. Kay maskhaypa rurayninqa, achkha kay nisqa, mana experimental transversal nitaq. Hinallataq, kay maskhaypi apaykachisqa ñam thalkiykunaqa: analítico- sintético, deductivo karqan. Yachaykuna huñunaypaq, kay maskhaypi llamk'achisqa allin rurana yachaykunaqa karqan: qillqa qhawariy, análisis documental, taripana, ima; hinallataq, thalkichaypaq llamk'achisqa: tablas estadísticas, gráficos estadísticos. Chaymantaq ñawpari yuyay kutipakuypaq llamk'achisqa karqan: tapukuykuna, hinaspa tabulación yupay khupuchay yachakunapa. Akllasqa chaninqa qanchis chunka pusaqniyuq socios mineros karqan, Cooperativa Minera nisqapi kaq. Maskhaymanta rikusqa hina, socios minerospa rurasqa yachay kikinninqa pisilla karqan, imaraykuchus 64% runakunaqa mana yachanku rurasqa yachaypa chanin kasqanta. Hinallataq, 62% nirqanku rurasqa yachaymanta yuyayniyuq manan kanchu, chayrayku rurananinkuta hunt'ayta mana atinku. Chaymi impuesto qullqi huñuypa pisiyayninta ruwachkan. (falta conclusión)

Akllasqa Rimaykuna: Rurasqa yachay, minería chiqakuy, rurasqa ruranakuna ruranakuna, rurasqa qullqi huñuy.

QALLARIYNIN

Rinconada centro poblado nisqapi, Ananea huch'uy suyupi, San Antonio de Putina suyuchapi, Puno suyupi, rikuyta atisun achka qhari warmi mineros kasqankuta, paykunaqa cooperativa minerapi socios kaspa, minería llamk'aypaq ruwakuna rantinku, hinaspa quri ruwanata, mana ima comprobante de pagowan rantikunku. Chayrayku, musayta atisun achka musuq contribuyentes kasqankuta, paykunaqa impuesto ruranakunata hunt'anankupaq kanan. Kay maskayqa rimanqa huk hatun chaninniyuq hinaspa allin yachayniyuq yachanapaq, chaymi

impuesto yachay kamay tributaria kanman. Minerosqa minerales urquqkuna mana hunt'asqa requisitokunawan, chaykunataq empresarial organizacion hina kananpaq munasqa. Kay estadoqa mana allinpaqmi kallpachkan impuesto qullqi huñuypi. Minería sectorqa hatun kallpayoqmi suyunchikpa qullqi puriyñinpi. Cheqaqmi, cooperativa minerapi sapa socio sapallanmanta llamk'an hinaspa ruwan mina operacionninkuta, chaykunataq impuesto a la renta nisqaman kutichiyta munanku. Ichaqa, Rinconada centro poblado nisqapi, achka socios mineros kasqankurayku, paykunaqa mina operacionninkupi hinaspa huk llamk'aykunapipas purichkanku, chayrayku suyakuymi administración tributaria nisqapa allin huñuyninpaq tiyan. Ichaqa, musyayta atisunmi minerales rantikuyllapi qullqita chaskinku hinaspa mana comprobante de pago nitaq necesarios qillqasqakuna nisqakunata qunchu chay transaccion ruwanankupaq. Hinallataq, musyayta atisunmi mana yachay kanchu Perú llaqtapi kamachikuna kasqanmanta. Kay maskayqa akllasqa karqan, imaraykuchus impuesto yachay aswan hatun chaninniyuq tukuspa punchawkunapi, informalidad wiñaykusqanrayku hinaspa Estado nisqapa pisilla qullqi huñuyninrayku. Hatun sasachakuy ¿Imaynataq kachkan rurasqa yachaypa kikin, hinaspa imaynataq chayqa kallpachkan rurasqa ruranakuna hunt'ayninpi, Cooperativa Minera Cerro San Francisco Limitada, Ananea llaqtapi, 2021 watapi?

Kay maskayqa runa llaqtapaq allinmi, imaraykuchus munasqa yachanapaq impuesto yachaypa kikin, impuesto ruranakuna hunt'aynin hinaspa impuesto qullqi huñuynin minería sectorpi. Kaywanmi munakun yuyaychayta runakunata impuesto ruranakunata hunt'anankupaq hinaspa formalidad nisqaman yaykunankupaq, chayhinataq yanapakun llaqtapa allin kayninman. Hinallataq, kay maskaywanqa maskakunmi yanapayta runakunapa yachayninta wiñachiyta, teoría básica yachaykunata mast'arichispa.

Hinallataq, rurasqa yachaypa hatun chanin kasqanta resaltaspa, kaymi yanapakun musuq llamk'aykuna paqarinankupaq, hinallataq wakcha kaypa pisiyayninpaq. Imaraykuchus allin hunt'ay ruranakuna ruwachkan qullqi wiñayta Perú llaqtapi rurasqa, chaymi allinpaq yanapakun runa llaqtapaq.

Kay maskayqa yanapakunqa allin yuyaykuna akllanapaq SUNAT nisqapaq, rurasqa yachay hinaspa rurasqa ruranakuna allinchayninpaq, Cooperativa Minera Cerro San Francisco Limitada nisqapi. Kay llamk'aywanmi munakun saqiyta huk aporte SUNAT nisqapaq, chaymi yanapakun allin yachaykunata paqarichiyta, hinaspa chay yachaykunawan allin yuyaykuna akllanapaq rurasqa nisqamanta, wiñaypaq allinchayman puriykuchkan. Hinallataq, kay yanapayninqa kaykunapi kanqa:

Yachayta munay sociokunapa rurasqa yuyayniyuq kayninpa kikininta, Cooperativa Minera Cerro San Francisco Limitada nisqapi.

-Willayta qunay socioskunapa ruwasqanku impuesto ruranakunamanta.

- Rurasqa yachaypa kikininta chaninchay, Cooperativa Minera Cerro San Francisco Limitada nisqapi, Ananea llaqtapi, 2021 watapi, rurasqa ruranakuna hunt'ayninpi.

Rurasqa yachayqa hamut'asqa kachkan huk suyupi rurasqakuna nisqamanta yachay hinaspa willay kasqan hina, hinallataq runa llaqtapa yachaynin, rikch'aynin rikuykuna, munaynin, tiyakuynin, ruwayninkuna, hinaspa yuyayninkuna rurasqa nisqamanta. (Roca, 2012).

Rurasqa ruranaqa, tukuy runa kaqninkuna nisqaman hina, acreedor, hinaspa deudor tributario ukhupi huk t'inkiy kachkan, kamachikuna (ley) nisqawan churakusqa, chaypa munayninqa rurasqa prestación hunt'aymi, chaymi kallpawan mañakusqa atikun (coactivamente). (Tributario, 2013).

LLANK'AY WIÑAYCHIYNIN

Kay yachaypaq mask'ayqa ruwakurqa la Rinconada llaqtapi, kay llaqtaqa aswan alto llaqtapaq qhawasqa, "kay pachap wasi pata" nispa riqsisqa. Chayqa tarikun Ananea llaqtapi, San Antonio de Putina suyuchapi, Puno suyupi, Piruw mama llaqtapi. 12.615 runakunam kawsan (llaqta hina clasificasqa, 2017 watapi INEI nisqanman hina), mama quchamanta 5.100 mitru hanaqpi tarikun.

Linderonkunam: norte lawpi Sandia provinciawan, sur lawpi Pampa Blancawan, chaymi tarikun Ananea distritupi, inti lluqsimuy ladupi Pelecuchowan, chaymi Boliviapi tarikun, inti chinkaykuy larupitaq Lunar de Orowan. Cerro San Francisco Mining Cooperative Limited nisqa qullqi tarpuy ruwayninta qallarirqan 24 p'unchay marzo killapi 2004. Qullqimanta ruwayninqa huk minakunaq, canterakuna mana huk chiqaspi t'aqarinakunaq maskhananninmi (n.e.c.). Chayqa SAIS hinaspa CAPS nisqa pata patachasqa nisqakunapim contribuyente cooperativo nisqa hina willayninqa kachkan.

Kay t'awipa pachaqa iskay waranqa iskay chunka huqniyuq watapaqmi.

Llaqtayuqkuna nisqa llapan huñusqa runakuna utaq huñusqakuna chay fenómeno yachaqapi yaykuchisqa (Fernández, 2014).

Kay yachay maskaypaqqa, llaqta runakunaqa pachak suqta chunka iskayniyuq mineriapi yanapakuqkunam kanku, Cooperativa Minera Cerro San Franciscomanta, chaymi tarikun Ananea huch'uy suyupi, San Antonio de Putina suyupi. Mallina huk subconjunto utaq subgrupo nisqa Llaqtayuq yachasqamanta, chaymantam huñusqa kipuray nisqakuna. Kay mallinaqa allintam ch'uyanchasqa, hinaspa delimitasqa kanan, chaynallataqmi representativa Llaqtapa kanan (Fernández, 2014).

Mallinapa sayayninta yachanapahqa, kay kamachiq nisqatam churarqaku, Simple Random Sampling nisqawan:

n = Mallinapa sayaynin: ?

N = Runakuna: 162

Z = 95% confianza kikin: 1,96

E = Pantay máximo aceptable utaq diferencia chawpina mallinawan chawpina unakuna kikin de confianza definido nisqapi: 0,08

P = Probabilidad de suceso nisqa: 0,5

P = Probabilidad de evento mana rikurimunanpaq: 0,5

Chayraykum, 95% confianzapa kikin, 0,25 varianzawan (PQ=0,25), 8% (E=0,08) pantay tukuymantawan, 162 miembropa llaqtayuqkunanwan ima, 78 miembrokunapa mallina nisqa tarikurqa.

(NZ^2 PQ)/((N-1) E^2+Z^2 P)

n= (162*〖1.96〗^2*0.5*0.5)/((340-1) 〖*0.08〗^2+〖1.96〗^2*0.5*0.5)=78

Chayraykum muestraqa 78 Cerro San Francisco Mining Cooperative Limited nisqamanta kachkanku.

RURANA ÑAN

Kay yachay maskayqa kay ruwaykunawanmi ruwakurqa: Willakuykunata huñurqaku librokunamanta, revistakunamanta, web nisqakunamanta, impuesto nisqamanta, minería nisqamanta, chaynallataq huk willakuykunamantapas. Chaymantam huk mañakuyta apachirqaku Cooperativa Minera Cerro San Franciscopa umalliqninman, chaynapi yanapanakuypi mineriamanta willakuykunata tarinankupaq. Chaymantaqa tapuy qillqa ruwarqaku chay miembrokunapa wasinpi hinaspa cooperativapa oficinanpi. Chay willakuykunaqa Excel nisqapim tablapi churasqa, hinaspa huñusqa karqa, chaynapi marus khipu kamayuqkuna nisqakunata hinaspa siqikunata ruwanankupaq, hinaspa qawachinankupaq, chaypim qawachirqaku cantidadkunata hinaspa pachakmanta. Tukuyninpiqa, Cerro San Francisco Cooperativa Minera nisqapi kaqkunapa tapukuyninmanta huñusqa willakuykunatam qawarirqaku, chaymantam interpretarqaku. Tukuchinkapak, kay tukuri willaytaka ruranata kallarirka, kay tapuymanta tarishkamanta, hinallatak kay hinami, tupunakuna llank'aykunata churashkakuna, chaykunaka yanapankapakmi paykunapak kamachiykunata paktachinata alliyachinka, chaywanka yanapanmanmi impuestomanta kullki yaykuyta yapayta.

YACHANA ÑAM T'AWIPA

Kay t'awipa llamkachinmi achkha chay hatun ñam-descriptivo nisqawan, chaywanmi tapuy qillqa nisqawan huñusqa kipuray yuyasqakuna nisqawan ñawpari yuyay yuyaychasqa nisqa mallinaqa kanqa.

Achkha chay hatun ñam nisqapiqa, kipuray huñusqa, análisis nisqa ima, t'awipa tapukuykunata kutichinapaq, ñawpaqmantaraq formulasqa nisqakunata mallinankupaqpas. Yupay tupuypi, yupaypi, sapa kuti yupaykunawan ima hapipakun, huk llaqta ukupi imayna ruwaykunata allinta takyachinapaq (Fernández, 2003).

Kay hina maskaypi, hukllapi pachapi willaykuna huñusqa.

Paypa munayninqa variables nisqamanta willakuymi, chaymantam huk pachakunapi incidencia nisqatapas, interrelación nisqatapas qawarina. Diseños transversales descriptivos nisqakunaqa, achkha kay hatun ñan nisqa ukupi huk utaq achka yupaypakuna rikurimusqanmanta, incidencia nisqamanta, chaninkuna nisqamanta ima, t'awipata munanku (Fernández, 2003).

Chayqa t'awipa ruwaymi, llapanta kaqninkunaman utaq chikankunaman t'aqaspa, chaywanmi imarayku imayna kasqanmanta, imakuna ruwasqanmantawan qhawarikun.

Kay ñam thalkiyqa yanaparqa mirachiqkuna Imachus nisqakuna chay sucesokunata paqarichiq kasqanmanta riqsichiyta. Chaymantapas yanapawarqakum imamanta estudiasqanchikmanta astawan yachanaykupaq. Kay maypi nisqawanmi qawarikurqa rurasqa huñuytapas, ruranakuna tributarias nisqapa huntakuynintapas, chaywanmi yuqanchayrqaku maykamam yacha kaqpuni tributaria nisqa kasqanmanta Cooperativa Minera Limitada Cerro San Francisco nisqapi 2021 watapi, kay método nisqawanmi ruwakurqa resultadokuna qawarichiypi, chay t'awipa qallariynin hina hapisqanraykum, minerokunapa pisi kikin yacha kaqpuni tributaria nisqa kasqanmanta.

Willakuykunata, willakuykunata huñunapaq técnicas nisqakuna

Análisis de documentos nisqaqa huk allin rurana willakuy huñunapaqmi, huk hawa kayninpa allin rurana t'awipa nisqa hina qhawasqa, huk operación intelectual nisqa, chaymi taqwiy imaynatas documentokuna willakunan chayta, rikuchinantapas hukllachasqa hinallataq sistematico nisqapi. Chayqa willakuykunata, contenido nisqakunata ima yupan chaymanta ukhun qhaway yupay khupuchay nisqaman churan. Chaymantapas, chaypim kachkan procesamiento analítico, kasqan willaq bibliográfica, t'aqariy, anotación, extracción, traducción, huk ruwaykunapas. taripay, ñawpaqmanta ruwasqa tapukuywanmi willakuykunata huñuyku, wichqasqa (dicótomo) tapukuykunawan, mana pachamamata tikraspa nitaq qawasqa ruwayta kamachispa.

TUKUSQAKUNA

Kay rakipiqa, chay ruwasqakunamantam qawarichikun, qawarikun, t'ikrakun, rimarikun ima, chaypaqmi qawarikun ima ruwaykunapas t'awipapi churasqa kasqanmanta.

Chay taripana específico No 1 nisqaman chayanapaq: “Yuqanchay rurasqa yachay nisqapa kikinninpa chaninchaynin, chaymantaq chaypa kallpachaynin rurasqa ruranakuna hunt’ayninpi rikuchkan”.

Llikachasqa 1: Yachaypa patachan

1. ¿Imayna yachayniyuqtaq kanki?	**N°**	**%**
a) Primaria nisqa hunt’asqa	8	10%
b) Mana hunt’asqa primaria nisqa yachay	13	17%
c) Secundaria yachayta tukushka	31	40%
d) Mana hunt’asqa secundaria yachay	14	18%
e) Superior	12	15%
Llapan	**78**	**100%**

PUKUY: Tapukuy No. 01.

Chay llikachasqa 1 nisqaman hina, chaymi rikuchin No 1 tapukuyman kutichiykunata, Cooperativa Minera Cerro San Francisco nisqapi kaqkunaman churasqa, 40% secundaria nisqa yachay tukusqa, 18% mana hunt’asqa secundaria yachayniyuq, 17% mana hunt’asqa primaria yachayniyuq, 15% hatun yachayniyuq, 10%taq mana hunt’asqa primaria yachayniyuq.

Llikachasqa 2: Yachay kamay tributaria nisqapa ancha chaninchaynin

2. ¿Allinpaqchu qhawarinki yachay kamay tributaria nisqamanta?	**N°**	**%**
a) Ari	20	36%
b) Mana	50	64%
Llapan	**78**	**100%**

PUKUY: Tapukuy No. 01.

Chay llikachasqa 2 nisqaman hina, chaymi rikchakun tapukuy No 02 nisqaman kutichiykunata, Cerro San Francisco Mining Cooperative Limited nisqapi kaqkunaman, 64% tapusqakunam rimarqaku yachay kamay tributaria mana ancha allin kasqanmanta, 36%ñataqmi qawachirqaku yachay kamay tributaria nisqa ancha allin kasqanmanta.

Llikachasqa 3: RUC nisqapi qillqakuy

3. ¿Registro de Contribuyente Único (RUC) nisqapi qillqasqachu kachkanki?	**N°**	**%**
a) Ari	35	45%
b) Mana	43	55%
Llapan	**78**	**100%**

PUKUY: Tapukuy No. 01.

Chay llikachasqa 3 nisqaman hinaqa, chaymi rikchakun tapukuy No 03 nisqaman kutichiykunata, Cooperativa Minera Limitada Cerro San Francisco nisqapi kaqkunaman, 55% tapusqakunam qawachirqaku mana Registro Único Contribuyente (RUC) nisqapi qillqasqa kasqankuta, 45%ñataqmi rimarqaku RUC nisqapi qillqasqa kasqankumanta.

Llikachasqa 4: Sistemas tributarios nisqamanta yachay

4. ¿Yachankichu Perú suyupi sistemas tributarios nisqakuna kasqanmanta?	**N°**	**%**
a) Ari	25	32%
b) Mana	53	68%
Llapan	**78**	**100%**

PUKUY: Tapukuy No. 01.

Chay llikachasqa 4 nisqaman hinaqa, chaymi rikuchin #4 tapukuyman kutichiykunata, Cooperativa Minera Cerro San Francisco nisqapi kaqkunaman churasqa, 68% tapusqa minero nisqamanta mana yacharqakuchu Perú suyupi tributarios llikakuna nisqamanta; 32% runakunam Perú suyupi tributariosllikakuna nisqamanta yachasqankuta qawachirqaku.

Llikachasqa 5: Rantinakuypi qullqi qusqamanta prueba

5.¿Rantispachu pagasqayki recibokunata mañakunki?	**N°**	**%**
a) Sapa kuti	2	2%
b) Yaqa sapa kuti	35	45%
c) Mana haykaqpas	41	53%
Llapan	**78**	**100%**

PUKUY: Tapukuy No. 01.

Chay llikachasqa 5 nisqaman hinaqa, chaymi rikchakun chay tapukuy No 05 nisqaman kutichiykunata, chaymi tapusqa Cerro San Francisco Mining Cooperative Limited nisqapi kaqkunamanta, 53% tapusqakunam rimanku rantiyta ruwaspankuqa mana haykapipas qullqi chaskisqankuta mañakusqankuta; 45% rimanku "wakin kutipi" rantiyta ruwaspa qullqi quy recibokunata mañakusqankuta, 2%taq rantisqankuta ruwaspa sapa kuti qullqi quy recibokunata mañakusqankuta ninku.

Llikachasqa 6: Minerales rantikuymanta qullqi chaskiy

6. ¿Quri mineral rantikuymanta qullqi quy recibokunatachu qunki?	**N°**	**%**
a) Sapa kuti	2	3%
b) Yaqa sapa kuti	36	46%
c) Mana haykaqpas	40	51%
Llapan	**78**	**100%**

PUKUY: Tapukuy No. 01.

Chay llikachasqa 6 nisqaman hinaqa, chaymi rikchakun chay tapukuy No 06 nisqaman kutichiykunata, chaymi tapusqa Cerro San Francisco Mining Cooperative Limited nisqapi kaqkunamanta, 51% tapusqakunam qawarichirqaku mana haykapipas quri mineral rantikusqankumanta qullqi quy recibokunata qusqankuta; 46% rimarqanku "wakin kutipi" rantikusqankumanta qullqi quy recibokunata qusqankumanta; 3% nisqataqmi quri mineralta rantikuspanku sapa kuti qullqi qusqankumanta qullqi chaskisqankuta qusqankuta qawarichirqaku.

Cerro San Francisco Mining Cooperative Limited, Ananea llaqtapi rurasqa huñuypi, formalización minera nisqamanta yachaypa imayna kayninta chaninchana

Llikachasqa 7: SUNAT qusqan yachachikuy

7. ¿SUNAT nisqamanta capacitacionta chaskirqankichu?	**N°**	**%**
a) Sapa kuti	3	4%
b) Yaqa sapa kuti	35	45%
c) Mana haykaqpas	40	51%
Llapan	**78**	**100%**

PUKUY: Tapukuy No. 01.

Chay llikachasqa 7 nisqaman hina, chaymi rikchakun tapukuy No 7 nisqaman kutichiykunata, Cerro San Francisco Mining Cooperative Limited nisqapi kaqkunaman, 51%

tapusqakunam qawarichinku mana haykapipas SUNAT nisqamanta yachachisqa kasqankuta; 45% rimanku "wakin kutipi" SUNATmanta yachachisqa kasqankumanta, 4%taq SUNATmanta yachachisqa kasqankumanta rimanku.

Llikachasqa 8: Minería formalización nisqa ruway

8. ¿Yachankichu chay thalkichay de formalización minera nisqamanta?	**N°**	**%**
a) Ari	32	41%
b) Mana	46	59%
Llapan	**78**	**100%**

PUKUY: Tapukuy No. 01.

Chay llikachasqa 8 nisqaman hinaqa, chaymi rikchakun chay tapukuy No 8 nisqaman kutichiykunata, chaymi tapusqa Cooperativa Minera Limitada nisqamanta, 59% tapusqamantahmi nirqaku mana yachayniyuq kasqankuta chay thalkichay chiqasqapa minera nisqamanta, 41% ñataqmi rimarqaku chay thalkichay chiqasqa minera nisqamanta yachayniyuq kasqankuta.

Proponer estrategias metodológicas nisqakunata, chaykunam yachay kamay tributaria nisqa kikin wicharichinapaq, chaykunam yanapan cooperativa minera Cerro San Francisco nisqapa ruranakuna tributaria nisqa hunt'akunanpaq, limitasqa

Plan Estratégico nisqa, Cerro San Francisco Mining Cooperative Limited, Ananea llaqtapi kaqkunapa ruranakuna Tributarias nisqa hunt'akunanpaq. Plan estratégico nisqa ruwasqa, ñawpaq capitulopi ruwasqaykuman hina, ruwasqa, kamachikuy tributario nisqamanta yachaykunata yapanapaq, ruwanakuy chiqasqapa minera nisqamanta, hinallataq pisi kallpakunata riqsichispa, chaykunan afectanman ruranakuna tributarias nisqakuna allinta hunt'akunanpaq.

RIMANAKUY

Coaquirapa tesis nisqanman hinaqa, Juliaca llaqtapi Tupac Amaru qhatupi tapusqakunamantam 57,5% pisi yacha kaqpuni tributaria nisqayuq kanku. 50,3% ranqhaqkuna mana yachankuchu qullqi quy chaskisqankumanta. Shinallatak, 56,9% katukkuna mana yachashkachu impuestokunata; 57,8% mana yachankuchu Impuesto General de Ventas (IGV) nisqamanta; 64,5% ranqhaqkuna mana yachankuchu impuesto a la renta nisqamanta; hinallataq 78,6% ranqhaqkuna mana reqsinkuchu regímenes tributarios nisqakunata. Kay pachakmanta hukninmi manchakuypaq, chaymi qawarichin ñawpaq rimasqa qhatupi ranqhaqkuna ukhupi impuesto nisqamanta pisi yachayniyuq kasqankuta.

Chaynallataqmi kay pisi kikin yacha kaqpuni tributaria nisqamanta, Cooperativa Minera Cerro San Francisco nisqapi kaqkunapa kikin yacha kaqpuni tributaria nisqamanta qawariypas, chaninchasqapas. Chayta qhawarikurqa 64% tapusqa runakunamanta yachay kamay tributaria mana ancha chaniyuqta qhawasqankuta, 62% tapusqakuna mana yacha kaqpuni tributaria nisqayuq kasqankuta, chayrayku mana ruranakuna tributarias nisqankuta hunt'ankuchu. Chayqa kanman llaqta kamachiq mana allin kamachikuy kasqanrayku, llaqta kamachiq ukhupi waqlliy kasqanrayku ima. Chaymantapas, 55% mana Registro Único Contribuyente (RUC) nisqapi qillqasqachu kanku, 51%taqmi mana haykapipas quri mineral rantikusqankumanta qullqi quy recibokunata qunkuchu. Kaymi qawarichin pisi kikin yacha kaqpuni tributaria nisqa kasqankuta, chaymi, mana hunt'asqankuta ruranakuna tributaria nisqa ruwasqankuta.

TUKUCHIYKUNA

Ñawpaq kaq: Cooperativa Minera Cerro San Franciscopa mineria sociokuna ukhupi kikin yacha kaqpuni tributaria nisqa pisilla, 64%, aswan achkata riqsichispa, tributomanta yachay mana ancha chaniyuq kasqanmanta qawachisqankurayku. Chaynallataqmi 62% nirqaku mana yacha kaqpuni tributaria kasqanmanta. Hinallatak rimarkakuna, apayqachana mana allin rurasqamanta, Estadomanta, chayka harkanmi ruranakuna tributarias nishkakunata paktachinata. 55% tapusqakunamantam qawarichirqaku Registro Único Contribuyente (RUC) nisqapi mana qillqasqa kasqankuta, 68% tapusqa minero nisqa sociokuna mana yachankuchu Perú suyupi regímen tributario nisqakuna kasqanmanta, 53% mana rantichkaspa recibokunata mañakunkuchu, 51%ñataqmi minerales rantikusqankumanta recibokunata mana qunkuchu. Qawakunmanmi hatun chikan mana hunt'ankuchu ruranakunaninku tributaria nisqa pisi kikin yacha kaqpuni tributaria nisqa kasqanrayku.

Iskay kaq: Rurasqa nisqa qullqi haykuyqa pisillan iskay waranqa iskay chunka huqniyuq watapi, chaytaqa manan yachankuchu chay thalkichay de formalización minera nisqamanta, chaytan rikuchinku 59% socios mineros nisqakuna. 64% tapusqakunamantam nirqaku mana yachasqankuta imaymana requisitokunata hinaspa ruwaykunata formalización minera nisqapaq, 68%ñataqmi qawarichirqaku mana consistencia nisqa kasqanmanta chay requisitos nisqapi. Nisunmanmi, chay thalkichay chiqasqapa nisqamanta yachayqa anchatam impacta ingreso tributario nisqapi. Tukuchinapaqqa, yachay kamay tributaria nisqa anchata ruranakuna tributarias t'ikran, chiqasqa minera nisqapipas t'ikran.

IMAYNA RUWAYKUNA

Apaza, R. (2018) nisqapi. Yachay kamay tributaria y la formalización de empresas mineras en Perú, 2018. [Disertación doctoral, Universidad Inca Garcilaso de la Vega, Lima], Repositorio Institucional Digital de la Universidad Inca Garcilaso de la Vega. Kaymanta hurqusqa:

http://repositorio.uigv.edu.pe/bitstream/handle/20.500.11818/2768/DOCTO_CONTABILIDAD_RUB%C3%89N%20LEONARD%20APAZA%20APAZA.pdf

Arancibia, M. (2004) sutiyuq runakuna. Código Tributario: Comentario y Concordancia. Lima: Pacífico Editores.

Bustamante, C. (2012) sutiyuq runakuna. Pago Recibokuna. Lima llaqtapi: BCE Ediciones S.A.C.

Bravo, J. (2006) nisqa. Sistema Tributario Peruano: Kunan pacha Situación y Perspectivas. Derecho & Sociedad, 86-88.

Carrasco, L. (2010) sutiyuq runakuna. Obligación Impuesto (1a ed.). Lima: Santa Rosa S.A.

Coaquira, W. (2019) nisqamanta. Yachay kamay Tributaria y Cumplimiento Tributario nisqa qhatuqkuna Tupac Amaru Mercado Internacional de Juliaca nisqapi, 2017 watapi [Tesis de Pregrado, Universidad Nacional de Altiplano, Puno]. Altiplano Hatun Yachay Sunturpa Institucional Digital Waqaychan. Kaymanta hurqusqa: http://ripositorio.unap.edu.pe/bitstream/handle/20.500.14082/10821/Coaquira_Enr%c3%adquez_Wilmer.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Cruz, A. (2012) sutiyuq runa. Teoría Tributaria nisqa. Puno: Hatun Yachay Sunturnin Altiplano.

Cruz, A. (2018 watapi aymuray killapi). Impuesto a la Renta nisqamanta kamachikuykuna. Yachay Wasi Profesional de Ciencias Contables - UNA PUNO, Puno.

Dammert, A. y Molinelli, F. (2007) nisqa yachay. Perú suyupi mineriamanta qhawariy. OSINERGMIN nisqa. Kaymanta hurqusqa: https://www.osinergmin.gob.pe/seccion/centro_documental/Institucional/Estudios_Economicos/Libros/Libro_Panorama_de_la_Minería_en_el_Peru.pdf

Gálvez, J. (2014) nisqa. Auditoría tributaria nisqa. Buenos Aires, Arhintina mama llaqtapi: Ediciones de Palma.

García, J. L. (2017) nisqapi. Perú suyupi Yachay kamay tributaria nisqata huqarisun, kay web nisqamanta hurqusqa: http://www.uch.edu.pe/uchnoticias/p/elevemos-la-cultura-tributaria-en-el-peru, Lima, Perú.

Granados, C. (2019) nisqamanta. Perú suyupi Thalkichay de Formalización Minería Integral nisqa, hinallataq Concesión Minera nisqayuqkunapa derechonkuna sarunchasqa kaynin, 2019. [Tesis de Pregrado, Universidad de Lima, Lima]. Lima Hatun Yachay Sunturpa Repositorio Institucional Digital. Kaymanta hurqusqa: https://repositorio.ulima.edu.pe/bitstream/handle/20.500.12724/9458/Granados_Posso_Carmen_Clemencia.pdf?sequence=4&isAllowed=y

Ley No 29789, Impuesto Especial Minero nisqa paqarichiq kamachiy. Gaceta Oficial El Peruano. 28 ñiqin tarpuy killapi 2011 watapi.

Kamachiy No 28258, Minería nisqamanta kamachiy. Gaceta Oficial El Peruano. 3 ñiqin qhapaq raymi killapi 2004 watapi.

Ley No 29790, Kamachiy Marco Jurídico nisqa Impuesto Especial Minero nisqamanta. Gaceta Oficial de Perú. 28 ñiqin tarpuy killapi 2011 watapi.

Roca, C. (2012) sutiyuq runa. yachay kamay Tributaria nisqa wiñananpaq estrategias nisqa. Guatemala: CIAT Hatun Huñuna Wasi No 42 – Serie Temática Tributaria No 15.

Superintendencia Nacional de Aduanas y Administración Tributaria (SUNAT) (2012). Yachay kamay Tributaria - Libro de Referencia. Lima, Perú: Instituto de Administración Tributaria y Aduana.

SUNAT. (2016) nisqapi. Ñoqaykumanta. Kaymanta hurqusqa: http://www.sunat.gob.pe/institucional/quienessomos/sistematributario.html

Soler, O. (2002) sutiyuq runa. Impuesto nisqamanta Kamachiy. Buenos Aires: La Ley llaqtapi.

Texto Consolidado del Código Tributario hinaspa Decreto Supremo No 133-2013-EF. (Qillqasqa 22.06.2013 watapi musuqchasqa) (n.d.). Código Tributario nisqa. Lima: Instituto del Pacífico. Texto Consolidado nisqa Ley Impuesto a la Renta nisqamanta, D. N.-2.-E.

PUSI HUCH'UY SUYU LLAQTA WASIN KAMACHIYPA KALLPACHAYNIN, RUWANA INCENTIVOSPA NISQAPI

Delfín, COLCA COLCA
delfincolca@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISICHAY

Kay llamk'ay yachayqa Pusi huch'uy suyupi llaqta kamayuq wasi kamachiypa kallpachaynin ruwana de Incentivos nisqapi llaqta wasin Distrital de Pusi, watakuna iskay waranqa iskay chunka iskayniyuq– waranqa iskay chunka kimsayuq ukhupi" sutiyuqmi, llaqta kamayuq wasi kamachiypa imayna kallpachaynin chaninchasqa incentivos nisqawan, chaymi yanapan llapa runakunapa kawsayninpi pantaykunata wichq'anapaq. Hatun yuyayninmi karqa yachayta taripay llaqta kamayuq wasi kamachiypa kallpachaynin imayna kasqanta ruwana Incentivos nisqapi. Achkha kay nisqa kastami, mana yuyaychay, llapan chimpaq, hinallataq explicativo nisqa. Llamk'achisqa karqan deductivo, yuyaychay, hinallataq descriptivo ñam nisqakuna, allin willakuykunata tarinapaq. llaqtayuqkuna akllasqa chaninqa kimsa chunka kimsayuq runakunam karqan. allin rurana hinaqa qillqasqa ch'iqniy nisqa llamk'achisqa karqan, raphichakuna qillqasqa nisqawan. Willakuykunaqa llaqta wasin distritalmanta apamusqa, chaykunaqa yupaychasqa ruwasqa karqan SPSS ruwana nisqapi. Suyasqa ruraykunam rikuchinqa mana allin llaqta kamayuq wasi kamachiyqa mana allinta kallpachanchu, ruwana incentivos nisqata. Tukuy yuyayman chayasqaqa ninmi mana allin llaqta kamayuq wasi kamachiyqa mana allinta yanapanchu metas nisqakuna hunt'asqa kananpaq ruwana de Incentivos nisqapi. Tukuypi, lluqsinin rikuchinmi 45,5 % tapusqa runakunam "tupuy" nispa calificasqa, chaymanta 3 %lla "ancha allin" nispa riqsichirqan, chaymi rikuchin llamk'aqkuna Llaqtaq ruwanakuna ruwana nisqakuna moderado hinalla llamk'achisqankuta. Watapi iskay waranqa iskay chunka kimsayuq, qullqi churakusqa metas hunt'asqa kananpaq Plan de Incentivos nisqapi karqa S/ 600.000, chaymanta llaqta wasin huch'uy suyupa Pusi S/ 356.633 chaskirqan.

Akllasqa simikuna: Metakuna hunt'ay, llaqta kamayuq wasi kamachiy, yuyaykuna taripay, kallpachanakuna ruwana, qullqi wakichiy.

YAYKUCHIY

Hatun llaqta rurasqa nisqapa musuqchaynin contexto ukhupi, hinallataq Lluqsinin qhawarisqa gestión pública nisqapi, munisipal kamachiyqa tukuy llaqtakunapi hayway, mit'a públicos nisqakunapa allin rurayninta, allin hunt'asqanta hinallataq allin kayninta qhawarinapaq hatun imaymana kasqa. Imaymana yachaykunam, hina Nueva Gestión pública nisqa, rikuchin

munisipal kamachiypa allin purichisqanmi allin Lluqsinin tarinapaq (Instituto de Ciencias Hegel, 2021). Kamachiq–ruraq runa nisqap yachay (Álvarez & Álvarez, 2020), Kallpachanakuna nisqap yachaynin (Molina, 2024) Iskay yachaykunam tinkun nispa willakun, institucionpa allin llamkayninqa allinchanmi maypicha kan mecanismos nisqakuna, chaykunaqa munisipal kamachiqkunapa munayninkunata tinkuchin llaqtamasikunapa suyasqa Lluqsinin (Iacoviello & Pulido, 2000).

Descentralización nisqaqa manam sapanlla Hatun llaqta rurasqa nisqapa kaynin tikrachiylla hinaqa qhawarisqachu, aswanqa huk proceso hina kaspa, qullqi hinallataq social wiñaypaq atiykunata rakinapaq qhawarisqa (Ablan & Méndez, 2021). Kay hinapi, chay hatun ñam nisqaqa allin escenario paqarichin, chaypi Llaqta nisqakuna hatun ruranata hap'inankupaq, chayrayku agentes estratégicos hina sinchiykachkanaku allin territorial wiñayta wiñachinapaq, llaqtankunapa munayninkunawan hinallataq atiykunawan tinkuchisqa (Valenzuela, 2012).

Kay kiti kawsay ukhupi, Suyukunaman rakiy, kamachiy ruwanakunapa pisiyachiy, Rikuchiy chiqanchay sinchiykachiy hinallataq allin chaninchasqa rakiy rurana nisqakunaqa Lluqsinin qhawarisqa gestión nisqapi churasqa kachkan (Bastidas & Pisconte, 2009a). Chaywanpas, Llaqta nisqapa atiykunapi mana allin kaykunaqa kachkanraqmi, hukllachasqa hinallataq allin llamk'ayninwan ruranapaq, aswanqa sasachay kan social caracterniyuq bienes hinallataq hayway nisqakunata qunapaq; chaymi llaqtamasikunaqa mana sut'i hina riqsiyta atinchu chay ñawpaqman purisqakunata (Fude by educativa, 2021).

Allin Rurana - runa kay qhawariymanta, sasachakuymi kachkan público chikchay nisqaqa manam sapanlla chaninchasqa ejecutasqallapi sayachun, aswanqa tikrarananmi sut'i Lluqsinin, chaykunaqa llaqtamasikunapa chiqap munayninkunaman kutichinanpaq (Instituto de Ciencias Hegel, 2021). Chayrayku, ancha importante kachkan llaqtas nisqakunapa llamk'ayninta evaluay, paykunapa hatun objetivonkuna hunt'asqaman hina, hinallataq Llaqtaq ruwanakuna nisqakunata allinta llamk'achiy, aswan hatun impactos paqarichinapaq hinallataq llaqtamasikunapa confianza nisqanta sinchiykachinapaq instituciones públicas nisqakunapi (Alvarado, 1999).

Kay yuyayman hina, Hatun llaqta rurasqa nisqaqa, wasin entidankunawan, chaninchasqa por Lluqsinin nisqa hatun ñam wiñachisqa, huk estrategia hina, llaqtamasikunapa allin kayniyuq bienes hinallataq hayway nisqakunaman chayanankupaq; chayta ruranapaqmi kimsa nivel Llaqta kamachiq nisqakuna allinta tinkuchisqa, hinallataq Llaqtaq ruwanakuna nisqakuna productos hinallataq Lluqsinin verificables nisqakunawan watasqa (Bastidas & Pisconte, 2009a). Kay marco ukhupi, paqarin ruwana de Incentivos Gestión matipay llaqta Wasin nisqa, watapi 2009 manta qallarisqa, huk mecanismo hina, chaymi maskan políticas nacionales nisqakunata gestión local nisqawan tinkuchiy, hinallataq hayway públicos nisqakunapa allin kayninta allinchayta

kallpachay (Aguilar, 2006). Kay ruwana rikuchikun huk llika Rikuchiy chiqanchay condicionadas nisqawan, qullqi yapasqa Llaqtaq ruwanakuna nisqakuna apachisqa Llaqta kamachiq nisqakunaman, paykunapa ñawpaqmantapacha churasqa metakuna hunt'asqaman hina, watakunapi akllarisqa (Ortún, 1995).

Ruwana de Incentivos kamachiy allinchay llaqta Wasin (PI) nisqaqa paqarichisqa karqan Ley 29332 nisqawan, hinallataq hukkunawan tikrasqa; kayqa huk rurana hinam chaninchasqa, Lluqsininrayku (PpR) nisqapi, chaymi qhawarin condiciones nisqakunata wiñachiyta, llaqtapi qullqi wiñaypaq hinallataq sostenido desarrollo nisqapaq yanapanapaq (Rodríguez & Marceliano, 2015), llaqta wasin kallpachaspam, gestión local nisqapa wiñayninta mana sayaqta hinallataq sostenido hina allinchaypaq, kay ruwana diseñasqa karqan, huk mecanismo rikuchiy chiqanchay nisqa hina, chaymi Llaqtaq ruwanakuna nisqakuna qusqa kachkan ñawpaqmantapacha churasqa metakuna pachapi hunt'asqaman hina (Escalante, 2016), Hatun yuyayninwanqa, hatun llaqta nisqa hinallataq llaqta Wasin ukhupi articulación nisqata sinchiykachiyta maskan, chaywanqa kallpachay gestión atiykunata, llaqtamasikunapaq allin kayniyuq hayway tukuy runa nisqakunata qunapaq (Ortún, 1995).

Llaqtaq ruwanakuna nisqakunapa Rikuchiy chiqanchay ruwasqa kachkan MEF nisqawan, huk DS nisqapa chawpinpi, iskay kutipi; chaykunapiqa rakisqa kachkan huk kama 50% Llaqtaq ruwanakuna totales asignados nisqamanta PI watapaq. Abril killakamaqa rakiy ruwakun ñawpaq watapi Qapaq raymi killa 31 p'unchaykama metakuna hunt'asqaman hina; hinallataq octubre killakamaqa rakiy ruwakun kay watapi julio killa 31 p'unchaykama metakuna hunt'asqaman hina (Ministerio de Economía y Finanzas [MEF], 2024). Ancha importante yuyaypi hap'iyqa, PI nisqapa Llaqtaq ruwanakuna nisqakunaqa Llaqtaq ruwanakuna kanmi; chayrayku, paykunata llamk'achinapaqqa qhawarisqa kananmi leyes, normas, procedimientos, directivas hinallataq huk instrumentos nisqakuna, chaykunaqa Hatun llaqta rurasqa nisqapa administrativosllikakuna nisqakunata kamachin (Aliaga, 2010). Normativa nisqapiqa nirqanmi kay Llaqtaq ruwanakuna nisqakuna metakuna hinallataq objetivokuna PI nisqapa hunt'asqaman churana kasqanta (Ministerio de Economía y Finanzas, 2025).

Puno suyupi, hukkun suyukuna hina, qhipa watakunapi hayway tukuy runakuna nisqakunata qunapa allinchayninqa kallpachasqa karqan políticas nisqakunawan, chaykunaqa incentivos condicionados nisqapi sayasqa, metakuna hunt'asqawan watasqa (García & García, 2010) Munisipal kamachiypa allinchayninpaq kallpachanakuna ruwana nisqamanta (Universidad Autónoma, 2018). Kay hatun ñam nisqaqa saqenmi qhawariyta huk relativo sinchiykachiy democracia nisqapa dinámica nisqanta local kikin ukhupi; ichaqa, chaywanpas kachkanraqmi limitaciones marco institucional nisqapi, aswanqa institucionalización allin ruwasqa kananpaq procesos de gestión nisqakunapi (Bastidas & Pisconte, 2009b).

Técnico-humanista qhawariymanta, rikuchikunmi metakuna hunt'ayninqa mana tukuy kuti allinta kutichinchu llaqtamasikunapa ñawpaq prioridad nisqa munayninkunaman; chaymi tikrakuq ruwanakuna fragmentado hina, hinallataq pisilla articulado kasqaman (Carlos & Pimenta, n.d.). Chaymanmi yapakun Rikuchiy chiqanchay nisqawan, hinallataq Chikchay tukuy runa ruwasqapi orden nisqawan tupaq thalkichay nisqakunapi pisiykuna kasqan, hinallataq procesos administrativos nisqakuna paykunawan watasqapi; chaymi hark'an eficiencia hinallataq legitimidad gestión pública local nisqapa (Pérez & Barbarán, 2021).

Chayrayku, kay yachayta ruwanapaqqa ancha wakinmi, kay hina problema formulación nisqapi sayasqa: ¿Imayna munisipal kamachiyqa kallpachakuy ruwana de Incentivos nisqapi llaqta Wasin Distrital de Pusi, watakuna 2022–2023 ukhupi?, chaymi hukllachasqa kachkan kay qatiq objetivokunapi:

• Evaluay imayna Plan de Incentivos nisqaqa kallpachakuy Chikchay público nisqapa eficiencia nisqapi llaqta Wasin Distrital de Pusi, watakuna 2022–2023 ukhupi.

• Determinar imayna Plan de Incentivos nisqaqa kallpachakuy Chikchay público nisqapa eficacia nisqapi llaqta Wasin Distrital de Pusi, watakuna 2022–2023 ukhupi.

• Evaluay imayna Plan de Incentivos nisqaqa kallpachakuy Chikchay público nisqapa Rikuchiy chiqanchay nisqapi llaqta Wasin Distrital de Pusi, watakuna 2022–2023 ukhupi.

PURIYKUNA

Materialkuna hina internetman yaykuy, fotocopias, impresiones, equipos informáticos (ordenador, impresoras hinallataq software), dispositivos de almacenamiento (USB), hinallataq librokuna, revistakuna, qillqasqa nisqakunaqa llamk'achisqa kanqaku maskaypaq, huñuy, procesamiento hinallataq waqaychaypaq yachaypaq munasqa willakuykunata. Hinallataq transporteqa yanapanqa puriyta yachaykuna huñunapaq campo nisqapi. Kay Llaqtaq ruwanakuna nisqakunapa llamk'achiyqa allin ñiqinwan ruwasqa kanqa, hinallataq allin tinkuywan, garantizaspam eficiencia sapa etapa proceso investigativo nisqapi.

Yachana ñan

Achkha kay hatun ñam nisqapi ruwasqa kanqa, chaymi variables nisqakunata tupuy objetiva hina yupasqa yachaykuna nisqawan, chaykuna estadístico ch'qniy ruwanapaq yanapan. Diseño de investigación nisqaqa mana yuyaychay kanqa, imaraykuchus variables nisqakunaqa manam tikrachisqachu, aswanya paykunaqa qhawarisqa kanqa kikin naturaleza contexto ukhupi, llapan chimpaq corte nisqawan, maypicha willakuykuna huk kutillapi huñusqa kanqa. Hinallataq, kikin t'awipa nisqaqa explicativo kanqa, imaraykuchus maskanmi riqsiyta yuyaypakuna

nisqakunapa tinkuyninta, hinallataq kallpachakuyninta, chaymi yanapan aswan allin riqsiyta chay yachaypi qhawarisqa fenómeno nisqata.

Inferencial estadística pruebapa llamk'achaynin

- Esquema:

X1 (……) Y2

- Dónde:

X1 = Munisipal kamachiy

Y2 = Kallpachanakuna ruwana

(….) = Variables nisqakunapa riqsisqa tinkuynin

Yachay willakuy qillqakuna tantanaypaq ruwanakuna chaymanta llamk'anakuna

Kay ñawpaq maskaypa wiñayninpaq, técnica hina akllakunqa qillqa qhawariy (qillqasqa ch'qniy): kayqa huk llamk'aymi, maypim yuyay ruraywan qillqamanta wakin yachaykunata hurqusun, chaykunata rimananchikpaq hinallataq ñawpaq qillqakunaman yaykunanchikpaq. Instrumentonqa kanqa qillqa fichakuna, chaykunawanmi iskay ñiqin yachaykunata tarisun llaqta Wasin Distrital de Pusi nisqa base de datosmanta.

Tantanay llamk'anapa allinchanakuy chaymanta atinchanakuy

Kay llamk'ayninchikpi, yupaychay ñanman hina ruwasqa kaspa, Cronbachpa alfa sutiyuq yupaychaymi apakuchkan willakuy tantachiy ruranaq ukhupi kikinchasqa kaynin chaninchaypaq.

HUNT'ASQA LLUQSINWAN TAPUNAKUYWAN IMA

Huk sapaq munaynin

Evaluay imayna Plan de Incentivos nisqaqa kallpachakuy Chikchay públicuna nisqapa eficiencia nisqapi llaqta Wasin Distrital de Pusi, watakuna 2022–2023 ukhupi.

• Tupuy: wakichiy, kamachiy hinallataq ruraykunata riqsichiy, chaykunawanmi munaykunata hunt'anapaq

Huk last'a

Yachanmi kallpachay qorsqanpa munayninkunamanta.

		Frecuencia	Porcentaje	Porcentaje válido	Porcentaje acumulado
Valido	Inadecuado	4	12.1	12.1	12.1
	Regular	10	30.3	30.3	42.4
	Adecuado	14	42.4	42.4	84.8
	Muy adecuado	5	15.2	15.2	100.0
	Total	33	100.0	100.0	

Nota. Datos del programa IBM SPSS (v. 27).

Huk Kaq siqi

Kallpachay qorsqanpa munayninkunamanta yachaynin (%).

Huk last'a y huk Kaq siqi, Rikuchkanmi imaynachus llamk'aqkuna Plan de Incentivos nisqap munayninkunamanta yachanku chaymanta: llapa 33 llamk'aqkunamanta 42.4 % (14 runakuna) "allin" nisqanta qhawachinku, chaymanta 12.1 % (4 runakuna) "mana allin" nisqanta kutichinku. Chaymanta hamut'anchikqa, aswan achka llamk'aqkuna Plan de Incentivos nisqamanta yachanku nispam rimanku.

Sapaq munaynin 2

Determinar imayna Plan de Incentivos nisqaqa kallpachakuy Chikchay públicuna nisqapa eficacia nisqapi llaqta Wasin Distrital de Pusi, watakuna 2022–2023 ukhupi.

Iskay last'a

Hatun wasip munayninkunata hunt'ay, qullqi churasqa programakunaman hina ruwasqa kaspa

		Frecuencia	Porcentaje	Porcentaje válido	Porcentaje acumulado
Válido	Inadecuado	3	9.1	9.1	9.1
	Regular	12	36.4	36.4	45.5
	Adecuado	12	36.4	36.4	81.8
	Muy adecuado	6	18.2	18.2	100.0
	Total	33	100.0	100.0	

Nota. Datos del programa IBM SPSS (v. 27).

Iskay Kaq siqi

Pusi huch'uy suyu Munisipalidaddaqa qullqi wakichisqa programakunaman hina hatun wasip munayninkunata hunt'asqanqa (%) nisqapi rikuchikun.

Iskay last'a y Iskay Kaq siqi, Rikuchkanmi hatun wasip munayninkunata hunt'aymanta willakuykuna: llapa 33 llamk'aqkunamanta 36.4 % (12 runakuna) "allin" hinallataq "chawpi" nisqanta kutichinku, chaymanta 9.1 % (3 runakuna) "mana allin" nisqanta kutichinku. Chaymanta hamut'anchikqa, Pusi Distritu Munisipalidaddaqa qullqi wakichisqa programakunaman hina hatun wasip munayninkunata hunt'ayqa allinmi kasqa.

Sapaq munaynin 3

Evaluay imayna Plan de Incentivos nisqaqa kallpachakuy Chikchay llaqtapi nisqapa transparencia nisqapi llaqta Wasin Distrital de Pusi, watakuna 2022–2023 ukhupi.

Kimsa last'a

Pusi Distritu Munisipalidaddaqa qullqi Chikchay yaykuy atiyqa imayna kasqanmi

		Frecuencia	Porcentaje	Porcentaje válido	Porcentaje acumulado
Válido	Muy inadecuado	2	6.1	6.1	6.1
	Inadecuado	9	27.3	27.3	33.3
	Regular	5	15.2	15.2	48.5
	Adecuado	15	45.5	45.5	93.9
	Muy adecuado	2	6.1	6.1	100.0
	Total	33	100.0	100.0	

Nota. Datos del programa IBM SPSS (v. 27).

Kimsa Kaq siqi

Pusi Distritu Munisipalidaddaqa qullqi Chikchay yaykuy atisqanqa (%) nisqapi rikuchikun.

Nota. Datos del programa IBM SPSS (v. 27).

Kimsa last'a y Kimsa Kaq siqi, Rikuchkanmi Pusi Distritu Munisipalidaddaqa qullqi Chikchay yaykuy atiy manta tarisqa willakuykuna: llapa 33 llamk'aqkunamanta 45.5 % (15 runakuna) "allin" nisqanta kutichinku, chaymanta 6.1 % (2 runakuna) "ancha mana allin" hinallataq "ancha allin" nisqanta kutichinku. Chaymanta hamut'anchikqa, Pusi Distritu Munisipalidaddaqa qullqi Chikchay yaykuy atiyqa allinmi kasqa. Plan de Incentivos nisqap ukhun qhawaymanta tarisqa willakuykunaqa kaynatan rikuchinku: 60.6 % (20 llamk'aqkuna) "chawpi" nisqanta kutichinku, wakichiy, kamachiy hinallataq ruraykunata riqsichiy, munaykunata hunt'anapaq tupupi; chaymanta 6.1 % tapusqa runakuna "mana allin" nisqanta kutichinku. Hinallataq, Plan de Incentivos nisqa ancha allinmanta yanapayninta ruwarqa qullqi Chikchay allin rurayninpi, imaraykuchus p valor = 0,006 kasqanrayku. Qullqita munisipalidakkunaman apachiy tupupi, munaykuna hunt'asqanrayku, hamut'anchikqa llamk'aqkuna wakichiyta hinallataq kamachiyta ruwanku chay munaykuna hunt'anankupaq.

2022 watapiqa rikuchikunmi Plan de Incentivos nisqa allinmanta yanapayninta ruwarqa qullqi Chikchay allin hunt'asqanpi, maypichus p valor = 0,012. Munisipalidaddaqa (G clasificación) munayninkuna hunt'asqanrayku apachisqa qullqiqa 31 ñiqin Qapaq raymi 2022

p’unchawkama S/ 356.633.00 karqa; hinallataq yapasqa asignasiyunqa S/ 126.752.00 karqa, llapanta tantaspa S/ 483.385.00.

Tukuychaspa, Plan de Incentivos nisqa allinmanta yanaparqa qullqi Chikchay rikuchinakuyninpi, maypichus p valor = 0,001 < α = 0,05. Chayllataq, qillqaq Juretic (2024) tukuychasqanpi rimarqa imayna allin ruwanakuna yanapanku qullqi llaqtapi allin apaykachasqanpi, astawanraq rakina pachapi kallpachakuchkan, hinallataq brechakuna wichq’anapaq llank’anaqa mana tukuqchu kasqanrayku, chaymanta kikillan rikuchiykuna tarisqa.

Hinallataq qillqaq Rodríguez (2020) qullqi rimarqa Chikchay pisiy kasqanta, llamk’aqpa qhawariyninpi 87.5 % hinallataq funcionarioq qhawariyninpi 80 %. Chaymantapas qillqaqkuna Choque Huanca hinallataq Chávez (2019) tukuycharqanku Plan de Incentivos nisqap allin yanapayninta, hinallataq qullqi Chikchay allin kaynin yapakushqanta Soritor Distritu Munisipalidaddaqa, munaykuna ruwasqanrayku hinallataq hunt’asqanrayku.

Qillqaq Zavaleta de la Cruz (2022) tukuycharqa mana allin qullqi churay ruwasqa kasqanta, calidadwan tupachispa 90 % kuruchkan Huñusqa chaninchasqa Modificado nisqamanta, iskay waranqa chunka iskayniyuq- iskay waranqa iskay chunka watakunapi. Tukuy tukukuypi, qillqaq Enríquez (2022) rimarqa chaninchasqa Lluqsinin nisqa allinmanta yanapayninta qullqi Chikchay calidadninpi Ayapata huch’uy suyu Munisipalidaddaqa, Carabaya–Puno.

TUKUCHIYNINKUNA

Sapaq munaynin 1 nisqawan tupachispa, tarisqa willakuykuna rikuchinku 45.5 % tapusqa runakuna “chawpi” nisqanta qullqi apaykachasqap allin rurayninmanta nispam chaninchanku, chaymantapas 3 %lla “ancha allin” nisqanta nirqanku. Chayqa niyta munan llamk’aqkuna wakichisqa qullqikunata chawpi tupupi apaykachanku, hinallataq chaninchanku. Iskay waranqa iskay chunka kimsayuq watapiqa, Plan de Incentivos nisqap munayninkuna hunt’anapaq churaykuy qullqiqa S/ 600.000 karqa, chaymanta Pusi huch’uy suyu Munisipalidad S/ 356.633 chaskirqan, hinallataq S/ 126.752 yapasqa qullqita chaskirqan munayninkuna hunt’asqanrayku, llapanta tantaspa S/ 483.385. Ñawpari yuyay mallinanpiqa rikuchikun p-valor = 0,012 < α = 0,05, chaymi sut’inchan hatun tinkuy kasqanta.

Sapaq munaynin 2 nisqawan tupachispa, tarisqa willakuykuna rikuchinku 57.6 % tapusqa runakuna qullqi Chikchay allin hunt’asqan “allin” nisqanta chaninchanku, hinallataq 18.2 % “ancha allin” nisqanta nirqanku. Chayqa sut’inchan llamk’aqkuna hatun wasip munayninkunata waktakunaman hina, hinallataq qullqi wakichisqa programakunaman hina hunt’anku. Kayqa niyta munan Pusi huch’uy suyu Munisipalidaddaqa ruwasqa proyectokuna allin hunt’asqankuta, allin rurayninwan chayaykunku. Ñawpari yuyay mallinanpiqa rikuchikun p-valor = 0,012 < α = 0,05, chaymi sut’inchan hatun tinkuy kasqanta.

Sapaq munaynin 3 nisqamanta rimarispa, transparencia nisqa tupupi tarisqa willakuykuna rikuchinku 48.5 % tapusqa runakuna “allin” nisqanta chaninchanku, hinallataq 9.1 % “ancha allin” nisqanta nirqanku. Kayqa rikuchin qullqi Chikchay willakuykunaqa yaykuy atiylla kasqanta, chayrayku kamachiqkuna yachananku atinqaku imayna kasqanta hinallataq chanin kasqanta. Qullqi pisi kasqanrayku, hatun wasi allinta akllan hinallataq t’aqanakun qullqita, ancha chanin munaykunata hunt’anapaq, chaynapin qullqi Chikchay allin kay hinallataq atinakuypaq qhawachikun. Ñawpari yuyay mallinanpiqa rikuchikun p-valor = 0,010< α = 0,05, chaymi sut’inchan hatun tinkuy kasqanta.

QILLQA TAQI TAPUKUYPA WACHUN

Ablan, N., & Méndez, Z. (2021). Los sistemas de control interno en los entes descentralizados estatales y municipales desde la perspectiva COSO. Visión Gerencial, 1, 5–17. https://doi.org/10.15332/dt.inv.2021.02307

Aguilar, L. F. (2006). Gobernanza y gestión pública. Fondo de Cultura Económica. https://publications.iadb.org/publications/spanish/document/La-gestión-para-resultados-en-el-desarrollo-Avances-y-desafíos-en-América-Latina-y-el-Caribe.pdf

Aliaga, C. (2010). Fundamentos de la Gestión Pública. (Universida). Universidad Pacífico.

Alvarado. (1999). Gestión. In Gestión.

Álvarez, A., & Álvarez, O. (2020). Presupuesto público comentado 2020 Presupuesto por resultados y presupuesto participativo (E. Instituto pacifico S.A.C., Ed.).

Bastidas, D., & Pisconte, J. (2009a). Gestión Pública. In Instituto para la Democracia y la Asistencia Electoral - IDEA Internacional, 2008 ©. https://www2.congreso.gob.pe/sicr/cendocbib/con4_uibd.nsf/8453BD9D9F57489405257C0C0014A7FC/$FILE/Gestión_Pública.pdf

Bastidas, D., & Pisconte, J. (2009b). Gestión Pública - Material de Trabajo. Instituto Para La Democracia y La Asistencia Electoral - IDEA Internacional, 2008 ©, 140.

Carlos, P., & Pimenta, C. (n.d.). GESTIÓN DE COMPRAS Y CONTRATACIONES GUBERNAMENTALES. Retrieved http://www.rae.com.br/eletronica/index.cfm?FuseAction=Artigo&ID=361&Secao=PUBLIC/GOV&Vo

Escalante, P. F. (2016). Introducción a la Administración y Gestión Pública. In Eliana.

E. Gallardo Echenique (Ed.), Editorial de la Universidad Continental de la Universidad Continental (Primera Ed). Editorial de la Universidad Continental de la Universidad Continental.

Fude by educativa. (2021). Gestión pública. https://www.educativo.net/articulos/que-es- la-gestion-publica-754.html

García, R., & García, M. (2010). La gestión para resultados en el desarrollo (ficina de Relaciones Externas del BID, Ed.; 2da edició). ficina de Relaciones Externas del BID.

Iacoviello, M., & Pulido, N. (2000). Gestión y Gestores de Resultados: cara y contraara. Revista Del CLAD "Reforma y Democracia, 81–110. https://www2.congreso.gob.pe/sicr/cendocbib/con4_uibd.nsf/64E2E64BD679C86805257FDF00755E64/%24FILE/gestores_resultados.pdf

Instituto de Ciencias Hegel. (2021). La Política de modernización de la Gestión Pública en Perú: 2021. https://hegel.edu.pe/blog/la-politica-de-modernizacion-de-la- gestion-publica-en-peru-2021/

Ministerio de Economía y Finanzas [MEF]. (2024). Directiva N° 0001-2024-EF/50.01. www.gob.pe/mefMinisterior de Economía y Finanzas. (2025). Presupuesto Público. MEF. https://www.mef.gob.pe/es/?option=com_content&language=es-ES&Itemid=100751&lang=es-ES&view=category&id=655

Molina, P. A. (2024). Nivel de cumplimiento de los incentivos presupuestales y su incidencia en la asignación presupuestal para el logro de los objetivos institucionales en las unidades ejecutoras de la dirección regional de educación Puno de los periodos 2021 - 2022 [Tesis de maestría, Universidad Nacional del Altiplano]. https://repositorio.unap.edu.pe/handle/20.500.14082/24276

Ortún, V. (1995). Gestión pública: conceptos y métodos. In Universidad Pompeu fabra (pp. 1–18). http://www.upf.edu/pdi/vicente-ortun/_pdf/RAE95.pdf

Pérez, J. D., & Barbarán, H. P. (2021). Control administrativo en la gestión pública. Ciencia Latina Revista Científica Multidisciplinar, 5(1), 267–279. https://doi.org/10.37811/cl_rcm.v5i1.224

Rodríguez, F., & Marceliano, A. (2015). Guía de capacitación Gestión Pública (Instituto de Montaña, Ed.; instituto). instituto de Montaña.

Universidad Autónoma. (2018). Que es la gestión pública. https://www.autonoma.pe/blog/que-es-gestion-publica/

Valenzuela, C. A. (2012). Implementación descentralizada de normas estandarizadas de compras públicas. Análisis del caso del programa MECESUP 2 [Tesis, Universidad de Chile]. uri: https://repositorio.uchile.cl/handle/2250/111304

LLAMK'ANAPI WAQAYCHAYWAN ALLIN KAY OSPIYPI OXÍGENO RURANA WASI HAMPINA WASI BASE III ESSALUD JULIACA

Alan Beltran Condori Apaza
alan.beltran.condori@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

Liz Yesica Calcina Huaman
alizyesica@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Kay yachay maskhayqa yuyay wakichiyman qhawarisqa karqa, imayna rurasqa kananpaq huk llika Sistema de Gestión de Seguridad y Salud en el Trabajo – SG-SST hampina oxígeno wasipi rurana, Hospital III EsSalud Juliaca-pi. Kayqa ISO 45001:2018 kamachiqkunawan tupasqa karqa, chaymanta kayta kallpachaypaq waqaychasqa, llank'aypi kaq sasacha yachaykunata hark'aypaq, hinallataq llank'ana rurayta mana chinkachiyta |qispichiypaq. Hatun taripana karqa riqsiy imayna kamachiqkunata hunt'achkan, huk llika ruwana, chaywan kamachiyta llank'aypi kaq sasachakuna allinta atinanpaq. Kay yachayqa sumaq hatun ñam, hinallataq tapupakuykunawan rurasqa karqa. Ruraynin t'aqariq karqa tawa patakunaman: qallariy rikch'akuy, qillqasqa ruray, sasachakuna tupuq IPER matrizwan llank'aykuna wakichiy chaninchan. Kaypa allin kayninmi sasachakunata riqsichin, hinallataq wakichiyta hark'anapaq ruranakuna atichin. Rikuchinmi llank'aqkunapa yachaynin llank'ay waqaychaymanta pisilla kasqanta, hinallataq allin ruranakuna chaywan allinta llank'anankupaq mana kasqanta. Chayrayku rurana ñankuna, qillqakuna, yachachiykuna ima rurasqa karqa, kamachiqkunawan tupasqa, llank'aypi allin kayta kallpachaypaq waqaychasqa. SG-SST rurananmi yanapanqa aswan sasachakunata allinta kamachiyta, ruraykunapa ruwasqan, hinallataq kamachiqkunata hunt'achiyta; chaywanmi qispichisqa llank'aykunata llank'aqkunapaq ruranqa.

Akllasqa rimaykuna: rikch'akuy, ruranakuy, ISO 45001, sasachakuna, waqaychasqa, llika.

QALLARIYNIN

Hampiq oksígeno rurayqa ancha munasqa kachkan sasachakuy unquykunata hampiypaq, aswanmi sinchi karqa COVID-19 unquy pachapi mast'arisqan. Kay yachayqa qhawarichkan Hospital III EsSalud Juliaca-pi oksígeno rurana wasita, sut'ichaspa ancha chanin kasqanta huk llika (Sistema de Gestión de Seguridad y Salud en el Trabajo – SG-SST) ruranapaq, chayqa ISO 45001 kamachiqman hina.

Llank’aypi waqaychasqa allin kay llika hatun taripanan kachkan hark’ay llank’aypi ch’iqiykunata hinallataq unquykunata, chaymantapas qispichiy allin, waqaychasqa llank’ana kiti ruranapaq. Kayqa rurasqa kachkan sasacha kaqkunata riqsispa, chaykunata chaninchaspa hinallataq kamachispa llank’aypi kaq sasachakunata organizaciónkunapi (ISO.45001, 2018).

(Velásquez, 2021) Niy: kay llika chaskiyqa yanapanmi kallpachayta hark’ana kawsay rurayta (Ñawpaqman waqaychay yachay kawsay), qispichiyta waqaychasqa llank’ay kiti (Allin llank’aypi waqaychasqa kawsaykuna), hinallataq yanapayta mana sayaypaq institucionpa ruwanakunata (Mana sayayuq llank’ay puriy). (insst, 2022) Hinallataq, kay llika rurasqan yanapanmi allinta hunt’achiyta kunan kaq kamachiqkunata llank’aypi waqaychaymanta, aswanmi Ley Nº 29783 nisqaman hina, hinallataq D.S. Nº 005-2012-TR kamachisqanman. Kay kamachiqkuna sut’ichanmi imayna kamachiqkuna hinallataq llank’aqkuna ruranankuta, allinta kamachinankupaq llank’aypi kaq sasachakunata llank’ana wasikunapi (Ley.N°.29783, 2016).

Hampi wasi ukhupi, llank’aypi waqaychasqa allin kay kamachiyqa aswan ancha chaninmi rikuchikun, imaraykuchus técnico ruwanakuna ancha sasachayuq kanku, hinallataq kanmi sasachakuna makina especialkuna llank’asqanwan tupasqa (Ley.30222, 2023).

Chayrayku, SG-SST ruranan ancha chanin kitikunapi, hina hampiq oksígeno rurana wasikunapi, mana llank’aqkunallata waqaychanchu, mayqinkuna kay sistemakunata llamk’achinku hinallataq qhawarinku, aswanmi qispichin mana sayaypaq hinallataq atinalla yuyaykusqa hampi haywayta (Hampiq wasi llank’ay). Kayqa ancha munasqa kachkan runakunata utqay hampinapaq (D.S.N°.005-2012-TR, 2016).

Hinallataq, llank’aypi waqaychasqa allin kay kamachiyqa tupasqa kachkan allin kawsay ruraykunawan (responsabilidad social empresarial), imaraykuchus kallpachachkan waqaychasqa llank’aykunata, allinchachkan llank’aqkunapa kawsayninta, hinallataq kallpachachkan organizaciónpa wiñayninta (Sumaq kawsayta wiñachiy) (CIIFEN, 2022). Kay hatun ñanqa yanapanmi waqaychayta yaykuchiyta institucionkunapa hatun kamachiy ruranapi, chaywan allinchayta atispa atipanakuyta hinallataq allin ruwasqanta (desempeño institucional) imaymana rurana sektorakunapi (Ley.30222, 2023).

Wakichisqamanta qhawarispa, llank’aypi waqaychasqa allin kay llikakunapa allin ruwasqanqa tupuyku atinayninwan: hark’ay llank’aypi ch’iqiykunata (mana munasqa llakikuna), pisiyachiy unquykunata, allin llamk’achiy yachaykunata (recursos), hinallataq kutichiy llank’aqkunapa hinallataq wakichisqapa munayninkuta (Ospina, 2020).

Chayrayku, kunan pacha kamachiy kikinchanakunaqa ñawpa ñanmanta tikrasqa kachkan, mana sasachakunata kamachiyllapi kaspaqa, aswanmi tukuyta qhawariq llikakunaman tikrasqa, chaypi kallpachakun wiñaypaq allinchay, llank’aqkunapa kuskalla chaypi yaykuy, hinallataq llank’aypi waqaychayta huñusqapa hatun kamachiy ruranapi yaykuchiy (MAPFRE, 2019).

Qhipa watakunapi, llank'aypi waqaychasqa allin kay llikakunaqa ñawpa ñanmanta tikrasqa kachkan, maypi sasachakunata kamachiyllapi kasqanmanta, aswanmi tikrasqa tukuyta qhawariq hark'ana llika modelokunaman (ñawpaqman waqaychay kamachiy) (Jurado, 2023). Kay modelokunaqa ñawpaqman churanku wiñaypaq allinchayta, llank'aqkunapa kuskalla chaypi chaykuyta (kuska ruwanay allin kallpawan), hinallataq waqaychayta yaykuchiyta organizaciónpa wakichiy ruranapi (Organizayuq ñawpaqman yuyaychay) (Flores, 2020).

Técnico qhawariyninmanta, hampiq oksígeno rurayqa sayachkan wayrapi kaqkunata t'aqaypi, chayqa ruwakun chiri destilación (ancha chiriypi t'aqay) ñanwan (Carbajal & P., 2019). Kay ruwanakuypi, wayraqa ñawpaqta ch'uyanchasqa (Ch'uyanchay) hinallataq ñit'isqa (ñit'iy) imaymana patakunapi, chaywan pisiyachispa volumennta hinallataq kallpachachispa presionnta (Aguirre, Castillo, & Tous, 2019). Chaymanta, wayraqa chiriyman apasqa hinallataq ch'akichasqa, chaywan hurqunapaq q'upa kaqkunata hina yaku (uqay), dióxido de carbono hinallataq hidrocarburos, chaywanmi qispichikun ch'uya gas tarisqa kasqanta (Copco, 2023).

Qhipaman, ñit'isqa wayraqa pasaykun k'anchay ch'inkaywan (ruphay rantinakuynin) hinallataq mast'arikuy sistemawan, chaywanmi pisi chiriyman apasqa (–175 °C hina), chaymanta atikun t'aqay gaskunata sapaqnin t'impunman hina. Chayhinataq lluqsinku oksígeno, argón hinallataq nitrógeno; chaykunamanta oksígenoqa aswan munasqa hampiqpaq. Qhipaman, kay gasqa tikrasqa gaseoso kayman hinallataq apasqa runakunaman, mayqinkuna munanku samay yanapayta hampi wasikunapi (Quintero, 2022).

Kay yachayqa ancha chaninmi, imaraykuchus SG-SST ISO 45001:2018 nisqaman hina rurasqa mana llank'aqkunallata waqaychanchu, aswanmi qispichin oksígeno rurana wasipa allin ruwasqanta (allin atiywan llank'ay), hinallataq allinchachkan hampi haywaypa chanin kayninta (hampiy yanapaypa allin kaynin).

Hinallataq, yanapanmi kallpachayta huñusqapa wiñaypaq allin kawsay, allinchayta yachaykunapa llamk'achiyta (yachaykuna), hinallataq kallpachayta utqay kutichiyta sasachakuy pachakunapi (utqaylla), chaymantapas kanmi huk kikinchana wakin hampi wasikunapi ruranapaq. ¿Imayna SG-SST ISO 45001 nisqaman hina rurasqa yanapan oksígeno rurana wasipa waqaychasqa hinallataq allin ruwasqanta Hospital III EsSalud Juliaca-pi?

SG-SST ISO 45001:2018 nisqaman hina rurasqa yanapanmi allinta kamachiyta llank'aypi sasachakunata, allinchayta llank'ay kawsayta hinallataq kallpachayta llank'aqkunapa ruwasqanta. Hinallataq, qispichin mana sayaypaq oksígeno rurana wasipa ruwasqanta, pisiyachin pantaykunata, hinallataq waqaychan atinalla hap'iy hampiq haywayta. Chaymantapas kallpachachkan hark'ana kawsay rurayta hinallataq kamachiqkunata hunt'achiyta, aswanmi COVID-19 hina sasacha pachakunapi

LLAMK’AY WIÑACHIYNIN

Kay llank’ayqa ruwasqa karqa **Puno suyupi**, Perú suyumanta uray chirupi. Sapaqtaqa, ruwasqa karqa **Seguro Social de Salud (EsSalud)**-pi, chayqa tarikun Jr. José Santos S/N, Urb. La Capilla, Juliaca llaqtapi, maypi kasqan sayayninqa kuskan **3,824 m s. n. m.** hina.

Chirusqa 1

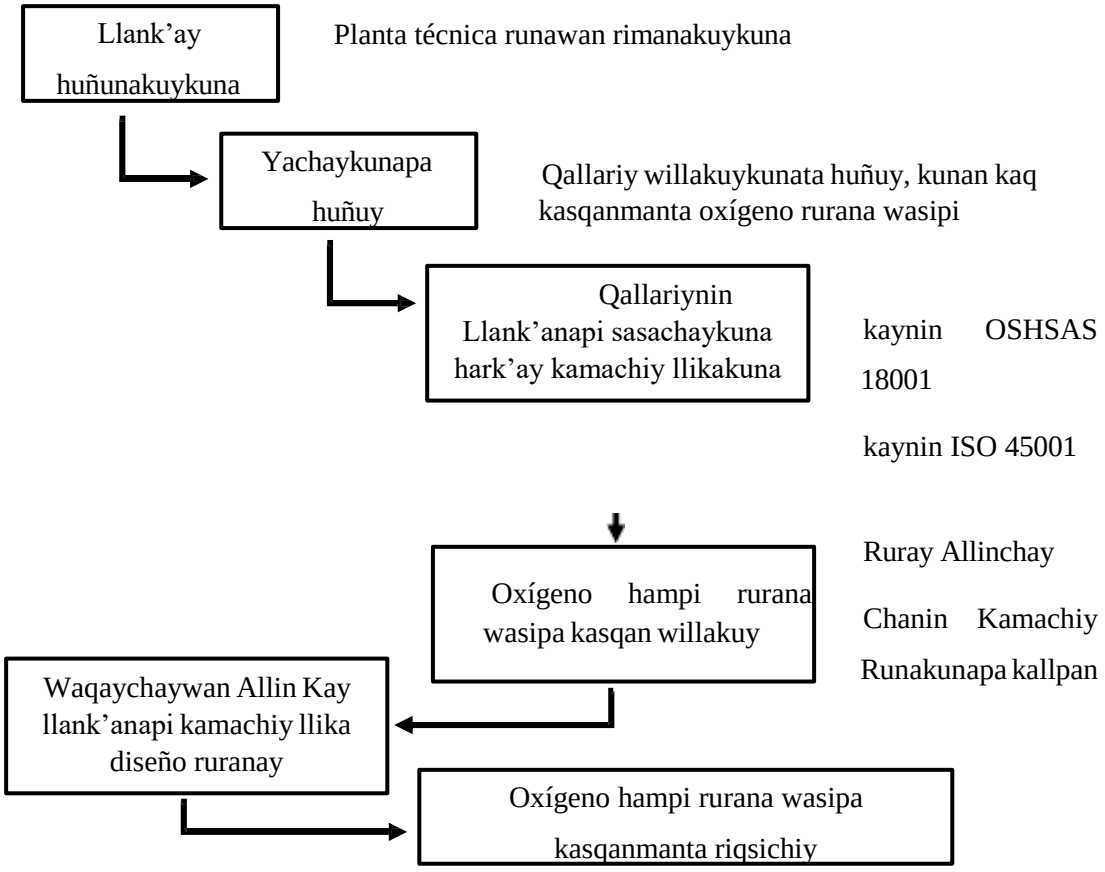
Imayna chayanapaq oxígeno rurana wasiman, 3.4 km karu Juliaca llaqtapa plaza de armas-manta, EsSalud III kamachiqman.

Rurasqa karqa huk **yachana ñan** sumaq kay hatun ñan (qhawariy imayna kayniyuq) nisqaman hina, chayqa qhawarin runapa **kayninta** (ruwaynin) oksígeno rurana wasipi ruwanakunapi, Hospital Base III EsSalud Juliaca-pi. Kay yachayqa ruwasqa karqa huk **t’aqasqa ruwanakuypa patakunawan** (fases metodológicas), chaykunaqa tupasqa karqa yachaypa **taripananwan** (objetivos). Kay diseño rurananqa sut’ichasqa kachkan **Chirusqa 2** nisqapi

Chirusqa 2

EsSalud-llapi llank’aqkunapaq Waqaychaywan Allin Kay llank’anapi kamachiy llika diseño ruranapaq.

ISO 45001 kamachiqqa mañanmi **kamachiqkunapa compromiso-ninta**, llank’aqkunapa kuskalla **chaykuyta** (yanapanakuy), hinallataq **sasachakunapi qhawariyta**. Chaywanmi ruwakun huk **hunt’achiy kikin** 0 % manta 100 % kama, hinallataq allinchakun **llank’aypi waqaychay** (Ugaz Flores, 2022) (Llikachasqa 1).

Llikachasqa 1

ISO 45001:2018 tapukuykunaq willakuy

	Kasqan willay	Llasaynin
RNA	ISO 45001:2018 kamachiqman hina, mana allin mich’aq mana tupasqa chinkachiy kamachiqkunaman	0%
RA	Requisito aplicable, ichaqa mana rurasqa, mana allinchasqa, mana ruwasqa mana kasqan**.**	10%
REP	Requisitoqa kachkan rurasqanmanta ñawpaqman apasqa utaq allinchachiykunapi kasqan, chayqa SG-SST kasqan willay hina	25%
QILLQASQA	Requisitoqa allinta llamk’achisqa**,** chaywanmi rikuchikun imaynataq lluqsiyninkuna**,** willaykuna hinallataq yanakusqa ruwanakuna	50%
RURASQA	Requisitoqa rurasqa hinallataq auditasqa, chaywanmi tarikun allin lluqsiyninkuna.	75%

RURASQA KASQAN WILLAYKUNA	Requisitokuna rurasqa, kamachisqa hinallataq wiñaypaq allinchaypi kachkan.	100%

Nota. (Ugaz y Flores 2022).

Kay ñiqinqa sut'ichan requisitokunapa hunt'achiy nivelninta, RNA (0%) manta qallarispa, chayqa nin mana rurasqa utaq mana tupasqa, chaymanta rurasqa kasqan willaykuna (100%) kama, chayqa rikuchin llapan ruwasqa hinallataq wiñaypaq allinchay kasqanta. Chaypi imaymana patakunata pasakun: riqsiy, ruray, qillqay hinallataq ruray/llamk'achiy SG-SST nisqapi.

LLUQSININ

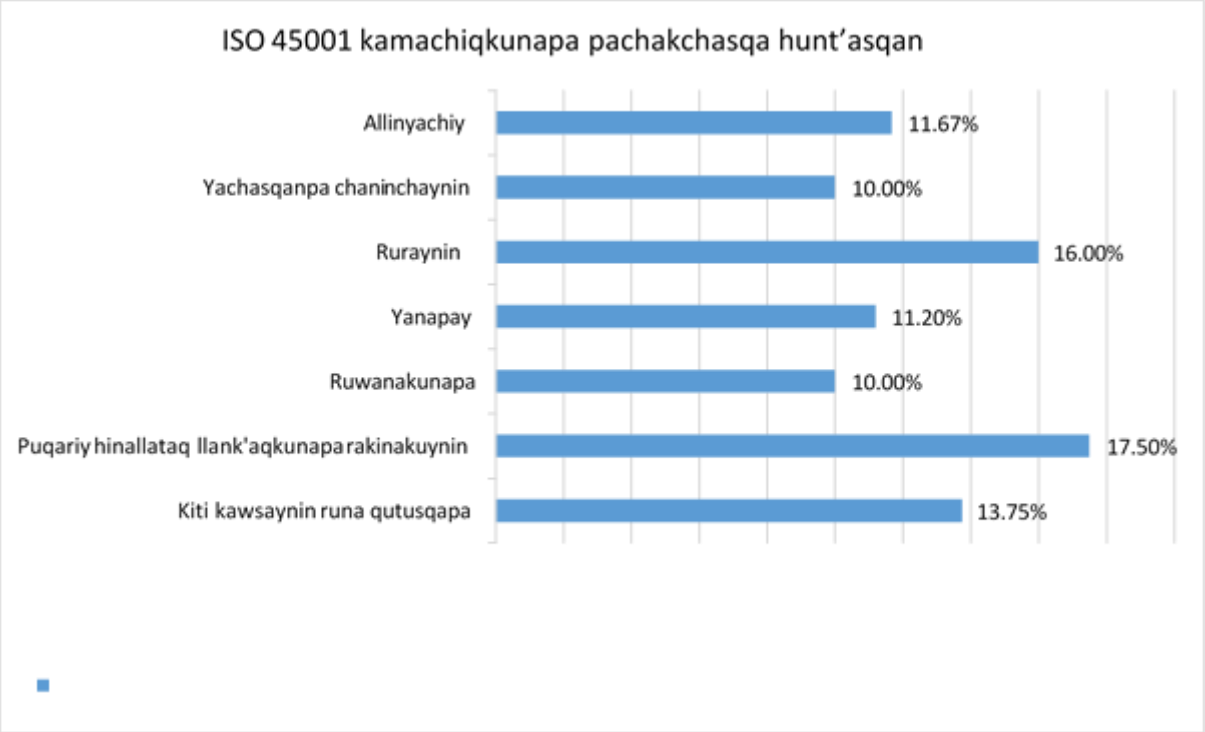
Llikachasqa 2

ISO 45001:2018 kamachiqkunapa hunt'achiy lluqsiyninkuna

Organizaciónpa kiti kawsaynin	13.75%
Ñawpachana hinallataq llank'aqkunapa chaykuy	17.50%
Wakichiy	10.00%
Yanapay	11.20%
Ruraynin	16.00%
Ruwasqan chaninchay	10.00%
Allinchay	11.67%

Lluqsiyninkuna rikuchinmi pisilla **ISO 45001:2018 kamachiqkunapa hunt'achiyta**, aswan hatun nivelninwan **ñawpachana hinallataq llank'aqkunapa chaykuy** (17.50 %) hinallataq **ruraynin** (16.00 %), ichaqa aswan pisi kikinninwan **wakichiy** hinallataq **ruwasqan chaninchay** (10.00 %). Kayqa rikuchinmi kallpachayta **munasqanta llank'aypi waqaychasqa allin kay kamachiyta (SG-SST)**, aswanmi **wakichiy** hinallataq **wiñaypaq allinchay** nisqakunapi.

Chirusqa 3 *Pachakchasqa hunt'achiy*

	Kiti kawsaynin runa qutusqapa	Puqariy hinallataq llank'aqkunapa rakinakunin	Ruwana kunapa	Yanapay	Ruraynin	Yachasqanpa chaninchaynin	Allinyachiy
Series1	13.75%	17.50%	10.00%	11.20%	16.00%	10.00%	11.67%

Nota. Oksíhinu hampi rurana wasipa ISO 45001:2018 kamachiywan chaninchasqa, hunt'asqa kasqanmanta pachaknikunapi rikuchisqa

ISO 45001:2018 kamachiykunapa hunt'asqa kasqanqa oksíhinu hampi rurana wasipi tukuy patakunapi pisiyachisqa kashan. Aswan rikuchikunku puqariy (17.50 %) hinallataq operacion (16.00 %), ichaqa ruwanakuna wakichiy (10.00 %) hinallataq yachasqanpa chaninchaynin (10.00 %) aswan pisiyachisqa kanku. Kayqa rikuchinmi Seguridad y Salud en el Trabajo (SST) kallpachayta munasqanta, aswanraq ruwanakuna wakichiy hinallataq sapa kuti allinyachiypi.

Llikachasqa 3

Oksíhinu hampi rurana wasipa interesadu runakuna

Runa qutusqapa ukhu interesadu runakuna
Rurana wasipa llank'aqkuna
EsSalud hampina wasipa Llank'aq runakuna

Hatun kamachiqkunapa
Llank’anamanta ministeriu EPPS qunakuqkuna
Apanakuqkuna

Interesadu runakunapa riqsichiyqa atipachinmi oksíhinu hampi rurana wasipa hatun ruwaqkunata riqsiyta, paykunapa rakinakuyninqa ancha allinmi llank’ana waqaychayta hinallataq haywaypa allin kayninta qhawachinapaq.

Llikachasqa 4

Oksíhinu hampi rurana wasipi munasqa yanapaykuna

Kashan yanapaykuna	Mana kashan yanapaykuna
Runa yanapaykuna	Ñaupaqta hark’ay yachay kawsay
Imaymana yanapaykuna	SST Equipokuna
Tecnología yanapaykuna	Qullqi yanapaykuna

Nota. Oksíhinu hampi rurana wasiqa hatun qullqi churay kasqayuq kayta atin

Chaninchayqa rikuchinmi, runa yanapaykuna, imaymana yanapaykuna hinallataq tecnología yanapaykuna kashaptinpas, ñaupaqta hark’ay yachay kawsaypi, SST equipokunapi hinallataq qullqipa yanapaykunapi sasachaykuna kashan, chaymi llank’ana waqaychayta hinallataq allin ruwanakuyta ñak’arichin.

Llikachasqa 5

Tecnología sistemakunapa kinray tupachiq t’awla

musuq ruranakuna	Likwiyachiy	PSA
Hatun equipon	Chiriyachiy	Tamiz Gaseosa
Hampi formanka	Yaku hina	93 – 96%
Ch’uya kay	99.5%	CO, CO2,
Yapasqa químico parámetrokuna pa munasqa chaninchaynin	Mana ima	Humedad, Hidrocarburos, partículas
Qullqipa churaynin	Aswan hatun	Aswan uchuy
Rurayninpa tupun	Aswan hatun	Aswan uchuy

Kinray tupachiq t’awlaqa rikuchinmi liquefacción tecnologíaqa 99.5 % ch’uya kayniyuq yaku hina oksíhinu rurayta, hinallataq aswan hatun ruraypa tupunta apamun, ichaqa aswan hatun qullqi churayta munan. Chaymantaq, PSA tecnologíaqa 93 % – 96 % ch’uya kayniyuq wayra hina oksíhinu rurayta, aswan uchuy qullqiwan, ichaqa yapasqa calidad waqaychay kamachiykunata munan

CHURANAKUY

Taripaykunaqa rikuchinmi ISO 45001:2018 nisqapa pisiy chaninchakusqanta; kaypiqa llaqtanchakuy kamachiy (17.50 %) hinallataq ruray (16.00 %) aswan riqsisqa kanku, ichaqa planifikasiyun hinallataq chaninchay (10.00 %) aswan uchuy kanku. Chaymi rikuchin SG-SST nisqa qallariy patapi kashanta, hinallataq llank’aypi riesgokunata hark’aypi pisiy allin ruraynin kashanta (Rimac, 1920). ISO 45001 nisqaman hina, chaypa churayninqa munan riesgokunapa kamachiyta, organizasiyunpi kamachiq kayta, hinallataq sapa kuti ruraypa chaninchayninta SST nisqapi huñunayta (ISO.45001, 2018).

Kamachiq kay hinallataq llamk’aqkunapa rimanakuyqa aswan allin chaninchakusqayuq kanku; chaypiqa umalliqkunapa compromiso ninqa hinallataq llamk’aqkunapa kuska rimanakuyninmi hatun chaninyoq, hark’ay kawsay yachayta kallpachananpaq (Arias Arias, 2022). Personalpa rimanakuynin peligrokunata riqsichiychikpi hinallataq seguridadpi akllaykunapiqa hatunmi yanapan accidentes hinallataq llamk’aymanta unquykunata pisiyachinapaq (Ospina, 2020).

Planifikasiyunpi hinallataq chaninchaypi pisiy taripaykunaqa rikuchinmi pisi kallpa kasqanta riesgokunapa kamachiypi, objetivokunapi hinallataq monitoreopi; kaykunaqa hatun chaninyoq kanku sapa kuti allinchaypaq hinallataq hark’ay ruraykunapa allin rurayninpaq (ECOGASES, 2022). Chaninchaypaq formalkuna proceso mana kasqanmi mich’an allin kamachiyta atiyta riesgokunata, plantapa rurayninpi (MAPFRE, 2019).

Interesado nisqa runakunata riqsichiyqa sistemaq hatun ruraqkunata riqsichin, paykunapa tinkuyninqa ancha importante kan kamachiykunata hunt’anapaq hinallataq llamk’aypi seguridadta kallpachananpaq; chaypiqa rimanakuy hinallataq kuska responsabilidadmi riqsichisqa Ley Nº 29783 nisqaman hina (Ley.N°.29783, 2016).

Chaninchayqa rikuchinmi, runa kallpakuna, ruwakuna hinallataq tecnológico recursokuna kasqanmanta, ichaqa hark’ay kawsay yachaypi, SST equipokunapi hinallataq qullqi qhapaqchayninpi pisi kallpa kachkan, chaymi SG-SST nisqapa churayninta, hinallataq personalpa seguridadninta sasachay (Flores, 2020).

Técnico chaninchayqa rikuchinmi liquefacción musuq ruranakunaqa 99.5 % ch’uya kayniyuq oksíhinu rurayta, hatun ruraypa tupunpaq allin kashanta, ichaqa aswan hatun qullqi churayta munan; chaymantaq PSA musuq ruranakunaqa 93 %–96 % ch’uya kayniyuq oksíhinu

qun, aswan uchuy qullqiwan, ichaqa yapasqa calidad waqaychay kamachiykunata munan (Copco, 2023).

Hospitalkunapiqa, oksíhinu tecnología akllayqa dependinmi ruraypa tupunmanta, qullqiymanta hinallataq recursokunamanta; PSA tecnologíaqa utqay rurayninrayku hinallataq aswan huch'uy qullqiwan riqsisqa, ichaqa llapa kaqkunapipas hatun chaninmi SG-SST nisqata churay, tarinpi riesgokunata kamachinapaq (Quintero, 2022).

Taripaykunaqa rikuchinmi SG-SST nisqata kallpachana kasqanta, allin wakichinawan, recursokunapa rakiywan, yachachiywan hinallataq sapa kuti chaninchaywan, llamk'aypi qhawasqata hinallataq operasiyunpa mana sayayninta garantizanapaq (Aguirre, Castillo, & Tous, 2019).

TUKUCHIYNIN

• ISO 45001 norma nisqapi ruwasqa SG-SST (Sistema de Gestión de Seguridad y Salud en el Trabajo) nisqapa churayninqa atikunmi hampi oksíhinu rurana plantapi, Hospital Base III EsSalud Juliaca nisqapi; chayqa rikuchin hatun atiyta llamk'aypi seguridadpa allinchanapaq hinallataq operasiyunpa allin rurayninta aswan allinchanapaq.

• Qallariy diagnósticoqa atichirqanmi riqsichiyta ch'akikunaykuna ISO 45001:2018 kamachiy nisqapa kamachiykunata hunt'anapi, aswanqa ruray ñan formalkunapa mana kasqanwan, riesgokunapa sistemático kamachiyninwan hinallataq hark'ay kawsay yachayta kallpachaywan; chaymi takyachin sistema allin estructurayuq churaypa munayninta.

• Hinallataq, riqsichiy, tupuy, chaninchay hinallataq kamachiy riesgokuna llamk'aymanta (aswanqa compresión, filtración hinallataq hatun presyónniyuq gaskunapa apaykachayninwan tinkisqa) ancha ancha yupayniyuq kanku accidentes hark'anapaq, llamk'aymanta unquykunata pisiyachinapaq hinallataq llamk'aqkunapa waqaychasqaninta garantizanapaq.

• Churay planopa propuesta ninqa sut'i kamachiykunata churay sapa kuti allinchaymanta ruwasqa, chaymi saqin llamk'aypi waqaychasqa, hinallataq kawsay allin kayta wakichisqapa kamachiyninman huñunayta, kaqkunapa allin apaykuyta allinchanapaq hinallataq incidentekunapa ñawpaqman kutichiy atiyninta kallpachananpaq.

ÑAWINCHASQA MAYT'UKUNA

Aguirre, A., Castillo, A. M., & Tous, D. (2019). Administración de empresas. Red de Bibliotecas Universitarias (REBIUN), Edinford. ISBN: 84-87555-12-8.

Arias Arias, F. (2022). Costo Beneficio Consentrador de Oxigeno. Obtenido de Obtenido de Costo Beneficio Consentrador de Oxigeno: https://www.studocu.com/es-

mx/document/universidad-centroamericana/reformas-al-sistema-penal-acusatorio-mexicano/costo-beneficio-consentrador-de-oxigeno-plata/25034745

Carbajal, G., & P., E. (2019). Tendencias en investigación sobre seguridad y salud ocupacional. Tendencias en investigación sobre seguridad y salud, https://revistas.udem.edu.co/index.php/ingenierias/article/view/62.

CIIFEN. (2022). Definición de riesgo. Obtenido de Definición de riesgo: https://ciifen.org/definicion-de-riesgo/

Copco, A. (14 de noviembre de 2023). Atlas Copco Perú. Obtenido de Home of Industrial Ideas. Obtenido de Atlas Copco Perú: Home of Industrial: https://www.atlascopco.com/es-es/compressors/air-compressor-blog/como-secar-el-aire-comprimido

D.S.N°.005-2012-TR. (1 de noviembre de 2016). Decreto Supremo N° 005-2012-TR. Obtenido de Decreto Supremo N° 005-2012-TR Ley de Seguridad y Salud en el Trabajo: https://www.gob.pe/institucion/presidencia/normas-legales/462577-005-2012-tr

ECOGASES. (2022). ECOGASES, ECOPROJECTS. Obtenido de Felipe Luiz Calori Coelho, Breno Camargo Ziviani, Carlos Alberto Euzebio Abadia Junior, Luis Fernando Zefer,Cleison Pereira de Melo: https://www.linkedin.com/in/ecogases-sas-b776021a0/?originalSubdomain=co.

Flores, J. (2020). Propuesta para la transición del SG-SST de la empresa Punto Visual basada en la OHSAS 18001:2007 a ISO 45001:2018. Diseño de un sistema de gestión de la seguridad y salud ocupacional para la administración de la empresa “prefabricados de concreto flores” basado en la norma iso 45001Ecuador, https://repositorio.ecci.edu.co/bitstream/001/2323/1/Trabajo%20de%20grado.pdf.

Insst. (2022). Ministerio de trabajo y economia social. Obtenido de Ministerio de trabajo y economia social: https://www.insst.es/documentacion/catalogo-de-publicaciones/plan-estrategico-insst-2022-2026

ISO.45001. (2018). Sistemas de gestión de la seguridad y salud en el trabajo. Obtenido de Sistemas de gestión de la seguridad y salud en el trabajo — Requisitos con orientación para su uso: https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:45001:ed-1:v1:es

Jurado. (2023). Salud y seguridad en trabajo en América Latina y el Caribe. OIT Organización Internacional del Trabajo, https://www.ilo.org/es/migration-stub-4877/salud-y-seguridad-en-trabajo-en-america-latina-y-el-caribe.

Ley.30222. (4 de enero de 2023). La Ley N° 30222. Obtenido de La Ley N° 30222 nuevas normativas para la ley original 29.783. Esto sobre Sefguridad y Salud en el Trabajo: https://www.geovictoria.com/es-pe/blog/operaciones/todo-sobre-la-ley-

30222/#:~:text=La%20ley%2030222%20modifica%20la,de%20la%20salud%20y%20seguridad.

Ley.N°.29783. (2016). Reglamento de la Ley Nº 29783, Ley de Seguridad y Salud en el Trabajo DECRETO SUPREMO Nº 005-2012-TR. Obtenido de Reglamento de la Ley Nº 29783, Ley de Seguridad y Salud en el Trabajo DECRETO SUPREMO Nº 005-2012-TR: https://www.midagri.gob.pe/portal/download/pdf/seguridad-y-salud/reglamento-ley29783.pdf

MAPFRE. (2019). Manual de Seguridad en el Trabajo. Gestión de la Prevención en la Empresa. Manual de Seguridad en el trabajo, https://prevencion.mapfre.com.pe/wp-content/uploads/Manual_Seguridad_Salud_Oficinas.pdf.

Ospina, S. (2020). Performance Measurement and Evaluation Systems. Institutionalizing Accountability for Governmental Results in Latin America., https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01900692.2021.2008962.

Quintero, J. (2022). Especialista en salud ocupacional Estudiante de ingeniería Industrial. Auditor ISO 14001- ISO 9001. salud ocupacional Estudiante de ingeniería, http://www.lamolina.edu.pe/eventos/lmc/2024/27junio_ssoma_mjv.pdf.

Rimac. (2 de febrero de 1920). Rimac Seguros y Reaseguros (Rimac). Obtenido de Rimac Seguros y Reaseguros (Rimac): https://es.wikipedia.org/wiki/Distrito_de_R%C3%ADmac#:~:text=El%20distrito%20del%20R%C3%ADmac%20fue,a%20Juan%20Bautista%20Nicolini%20Bollenti ni.

Velásquez, R. (2021). ómo evaluar un sistema de gestión de la seguridad e higiene ocupacional. Gestiopolis,

http://www.gestiopolis.com/canales/derrhh/articulos/25/ceusgho.htm.

UMALLIQPA PUSAYNIMPAQ RIKCHAYNINKUNA, YACHACHIQKUNAP UKHUPI LLANK'AY PACHA

Escobar Vera, Elva
elvaescobarvera@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

Martin Odon, Sara Gutierrez
martinsgutierrez30@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Kay t'aqwiriyqa imaynatas yachay wasi umalliq pusayninkunaq rikch'ayninkuna tupan, chaymanta yachachikunaq llank'ayninpi thak kawsayninwan Corani ayllupi, UGEL Carabaya, Puno suyupi, primaria yachay, secundaria yachay yachachiqkunapi karqan. Kay yachaykuyqa yachay wasi umalliqpa pusayninkunaq rikch'ayninkuna munayta yacharqan, hinallataq yachachiqkunap llank'ayninpi thak kawsayninwan llank'ay imaynata tinkusqanmanta. Kay t'aqwiriyqa "tinkuchiy paqarichiq mana llullaychay" nisqami apaykusqa. Willakuykunata huñunapaqqa iskay tapuypanakunatan aparikurqan, chaypaqtaq tapuykunayuq raphikunatan llank'aypi churakurqan. Chaymanta t'aqwiriypiqa llapallan tapusqa kaqkunaqa karqanku: yachay wasi umalliq, yachachiqkuna, hinallataq llank'aypi yanapakuqkunapas. T'aqwiriypaq lluqsiyninkuna rikuchirqan, yachay wasi umalliq pusayninkuna rikch'ayninkunawan, llank'aypi thak kawsaywanqa 0,844 (iskay t'uqu tawa tawa) tupanakuyniyuq kasqanta. Tukuchanapaqtaq nikunmanmin, chiqaqtapunin yachay wasi umalliq pusayninkunawan llank'aypi thak kawsaywanqa tupanakuyniyuq, imaymana rakiyninkunapipas, chayrayku khipu kamayuq qhawarisqa, r chaninqa 0,844 kaqtin. Kay chaninqa, Rho de Spearman nisqawan tupachisqa kaspanmi, rikuchiwanchis huk aswan hatun allin tinkuy kasqanta. Kay lluqsiyninkunawanmi yachakun, Corani ayllupi yachay wasi umalliq yachachiqkunapas sumaqta kawsanakunku, allin kamachiykunawan, hinallataq sumaq llank'aypi kawsaywan ima.

Akllasqa simikuna: Llank'aypi thak kawsay, willanakuy, kamachiypa rikch'ayninkuna, kamachikuykuna hunt'ay, runakunapura sumaq kawsay.

QALLARIYNIN

Tukuy pachapiqa, aswan allin sayasqa tantanakuykunaqa, pushaqninkunaq pusayninkuna rikch'ayninta qhawarisqankuraykun allin kanku; chayraykun pushaqqa llank'aqkunawan sumaqta rimanakunan, chayñataq tantanakuyqa allin purinanpaq. Moran (2007) qillqasqanman hinaqa: pushaqpa kawsayninqa qatiqninkunapi utaq yanapaqninkunapi tanqaykun, paykunataqa allinman

utaq mana allinmanmi apanman; chay llank’aqkunan kanku tantanakuypa munasqanta hunt’anankupaqqa. Perú suyupipas, kanmi wakin tantanakuykuna qullqi tariyllapi yuyaykuqkuna, paykunaqa manan inti watanankuta churankuchu llank’aqkunapa imayna kasqankuta qhawarinankupaq; Stringer (2001) qillqasqanman hinaqa, kanmi ancha allin kaqkuna llank’aypi thak kawsay sumaqta purinanpaq, ahinataq: allin kamachiykuna, tantanakuykunapura rimanakuykuna, hinallataq llank’aqkunata sumaqta pusay yachaykunapas. Chayraykun, “llank’aypi thak kawsayqa sut’itapuni llank’aykunapa puririyninpi tanqaykun, chayqa ninanmi: llank’aqpa imayna qhawariyninmi llank’ana wasinta, chaymi paypa ruwayninkunapi rikunku” (Ponce et al, 2014).

Corani ayllupi “San Juan Bosco de Aymaña” nisqa yachaywasipiqa hatun sasachakuykunan rikukushan; chaykunan kanku: yachay wasi umalliq mana allin pusayninkuna, hinallataq llank’aypi mana thak kawsaypas kanchu. Sut’itami rikukushan umalliqwan yachachiqkunawan mana sumaq rimanakuy kasqanta, mana willakuspa llank’ayman pichus hamuykunata, yachay wasipaq mana sunqumanta llank’ayta, runakunapura chiqninakuykunata, yachachiykunapi mana allichasqa puriykunata, hinallataq sapa hukpa munasqallanta ruwaytapas.

Martínez-Garrido (2017) nillantaqmi: yachay wasi umalliqqa yachachiqkunapaq huk sumaq llank’ana k’ititan paqarichinan, imaraykuchus umalliqpa pusayninqa allinmanmi apanman, aswantaqa llapallanwan kuska kamachikuy kaqtin (Ríos & Villalobos 2016).

Rodríguez (2010) nillantaqmi: kay pusariyqa sasa ruwaykunatan churan, sumaqtataq pusan, yuyaykunata paqarichin, hinallataq qatiqninkunata allinman kallpachan; chaywanmi sapa hukpas llapallanpas aswan allin kayman chayananku. Nillataqmi, "t'ikraq pusariyqa qatiqkunapa sunqunmanta llank'anankupaqmi ancha allin, chaymantapas tantanakuy ukhupiqa kallpachakuyqa imaymana kaqniyuqmi" (Godoy & Bresó, 2013). Kay pusariypiqa aswan hatun kaqkunaqa kanku: sapa hukta qhawariy, sunqu ukhupi thak kay, llapallanwan kuska kamachikuy, huñupi llank'aspa aswan kallpachakuy, hinallataq chaninchaykunapi sayasqa pusariy ima (Vargas, 2003).

Hukninmantaq, allichaylla maskhaq utaq ayqiq umalliqkunaqa kanku imaynachus kashan chayllapi saqiqkuna; huk rimaypiqa, sasachakuykuna nishu sasaña kaqtinñan paykunaqa llank’ayman haykunku (Molero et al. 2010). Bass (1985) nillantaqmi, kay allichaylla maskhaq utaq ayqiq nisqa umalliqqa iskayman rakinakun: sasachakuy hatariqtinlla qhawariy, hinallataq ruwachun nispa saqiy ima.

Kay hinallataq, Toro (2001) sut’inchan llank’aypi thak kawsay nisqaqa llapallan llank’aqkunapa huk yuyayllapi kayninmi; imaynatas paykuna sapa p’unchay llank’ayninkuta qhawarinku, chaymantan hamun. Chiavenato (1992) qillqasqanman hinaqa, llank’aypi thak kawsayqa tantanakuypa ukhun kawsayninmi, chay sunqu ukhupi samay nisqaqa sapa tantanakuypa sapaq kayninmi. Chaymantapas, Cerdas et al. (2017) nillantaqmi: llank’aypi thak

kawsayqa tantanakuy ukhupi kaqkunapa paqarichisqanmi. Castañeda et al. (2017) sut'inchanqanman hinaqa, kay thak kawsayqa chay sunqu ukhupi samaymanmi chayan, chaymi sapa tantanakuyta huk rikch'ayman apan. Guillén (2000) nillantaqmi: yachay wasikunapiqa llank'aypi thak kawsayqa ancha allinmi, chaymi yanapan sasachakuykunata pachanpi rikunapaq, usqhayllataq allichanapaqpas; chaynapin llank'aqkunaqa kusisqa kanku, hinallataq sumaqta runakunapura kawsanku.

Llaneza (2009) qillqasqanman hinaqa, runakunapura sumaq kawsay nisqaqa ancha allinmi runakunapa sunqun ukhu thak kayninpaqpas, llapallanwan kuska kawsaypaqpas; chaywanmi runaqa munasqa kayninta, hinallataq huk tantanakuyman kaqnintapis hunt'an. Chaymantapas, INFITULUA E.I.C.E. (2017) nillantaqmi: kayqa huk tantanakuy ukhupi llank'aqkunapa tupanakuyninmi; chaynapin runakunapura kawsayqa aswan kallpachasqa kashan, munasqa yuyaykunamanpas sapa hukpas llapallanpas allinta chayananku.

Chay hinallataqmi, kallpachakuy nisqaqa runakunapa imayna kasqanpi rikukun, imaymana puriykunapi, hinallataq imayna munaywanchus ima ruwaytapas hunt'anku (Chiavenato 2007). De la misma manera, Steers, Mowday y Shapiro (2004) qillqasqankuman hinaqa, "kallpachakuy" nisqaqa sunqu ukhumanta huk tanqaymi chaymi runata imaymanata ruwananpaq munasqanman hina yanapan, chaynapi munasqa yuyaykunaman chayananpaq. Morgan (1943) nillantaqmi, "kallpachakuy" nisqaqa runapa kurkunpa munasqankunatan hunt'an, chaykunan kashan ñutuspa ukhunpi nisqapi, chaynapi kurkunchis allin tupasqa kananpaq Chaymantapas, "huk tantanakuy ukhupi llank'aspa runapa sumaq sunquwan kusisqa kayninmi, munasqan llank'ayta ruwaspa, hinallataq huk sumaq k'itipi thak kawsaspa" (Muñoz 1990).

Kay t'aqwiriypa taripanaqa karqan: imayna tupanakuymi kan yachay wasi umalliq kamachiyninkuna rikch'ayninkuna ukhupi, hinallataq yachachiqkunapa runakunapura kawsayninkuwan, kallpachakuyninkuwan kusisqa kayninkuwan kamachikuykuna hunt'ayninwanpas chaymantapas, ñaupachana t'ikraq pusariy, ranti-rantilla pusariy nisqakunawan, yachachiqkunaq llank'ayninpi thak kawsayninwan imayna tupanakuynintapas yachaymi karqan.

RUWAYKUNA, YACHANA ÑAN

Kay t'aqwiriyqa ruwakurqan Corani ayllupi kaq, primaria yachay wasikunapi hinallataq secundaria yachay wasikunapipas Coraniqa Carabaya llaqtapi, Puno hatun llaqtapin kachkan. Payqa kay tupuykunapin kachkan: Latitud: -13.8686, Longitud: -70.604713° 52′ 7″ Urin (Sur), 70° 36′ 17″.

Kay yachay maskhayqa, mana llullaychay sutiwanmi karqan (tipo básica no experimental) aparikun yupaykunawan qhawarispa, thaki hamut'aywan chanta iskaynin t'inkisqa puriypi. Kay llank'aypiqa pusaq chunka hukniyuq (81) yachachiqkuna Corani ayllumanta, Ugel

Carabaya nisqamanta yanapakurqanku. Willakuykunata huñunapaqqa tapuykunawanmi (encuesta) llank’akurqan. Sampieri (1996) khaynatam nin: tapuykunaqa runakunamanta yachayninkuna tarinapaqmi, huñunapaqmi, maypichus sapa hukpa yuyaynin yachay maskhaqpaq ancha allin."

"Kay yachay mask’aypiqa iskaynin tupunapaqkaqkuna (variables): yachay wasi umalliq pushariynin rikch’ayninkuna (estilos de liderazgo) chaymanta llank’ay wasi ukhupi thak kawsaywan (clima organizacional), tapuywan nisqawanmi aparikurqan. Willakuykunata huñunapaqqa tapuy qillqa nisqawanmi llank'akurqan. Ñaupas (2013) khaynatam nin: tapuy qillqaqa yachaywan wakichasqa tapuykunam, chaynapi willakuykunata huñunapaq, kay tapuykunaqa yachay maskhaypaq suyakuyninwan t'inkisqapuni kanan. Chaymantapas, pushariymanta tapuy qillqaqa phisqa chunka tapuykunayuqmi, chaytaqa kimsa chunka phisqayuq t'itika (minutos) ukhupi ruwakunan. Kay llamk'anapa chiqaq kayninqa (fiabilidad), Alfa de Cronbach nisqawan qhawarisqa, 0,883 yupaytam quwanchis. Chaymi rikuchiwanchis kay tapuy qillqaqa allinpuni kasqanta chay variable nisqa tupunapaq."

"Iskay kaq tupunapaqkaqpaqqa (variable), llank'ay wasi ukhupi thak kawsaymanta (clima organizacional) tapuy qillqawanmi llank'akurqan; kayqa iskay chunka phisqayuq tapuykunayuqmi, chaytaqa iskay chunka phisqayuq t'itikakuna ukhupitaqmi ruwakunan. Chaymantapas, kay llamk'ana chaninchay chiqaq kanampaq (fiabilidad) Alfa de Cronbach nisqawan qhawarisqa, 0,799 yupaytan quwanchik. Chaymi rikuchiwanchis kay tapuy qillqaqa allinpuni kasqanta chay variable nisqa tupunapaq.

Kay yachay mask’aypiqa kay iskaynin tupunapaqkaqkunawanmi llank’akurqan: yachay wasi umalliq pusariynin rikch’aykuna chaymanata llank'ay wasi ukhupi thak kawsaypiwan. Willakuykunata qhawarinapaqqa estadística inferencial nisqawanmi ruwakurqan, Rho de Spearman t'inkichiy (correlación) nisqata hap'ispa.

LLUQSIYNINKUNA HAMUT’AY

Yachay wasi humalliq pusaynimpaq rikch’ayninkuna, yachachiqkunaq llank’aynimpi thak kawsayninkuna.

"Huk kaq ñiqipi rikuchikun umalliq pusaynin rikchaykunamanta chaymanta llank'ay wasipi allin kawsaymanta tarikuykunata; chaypiqa r yupayqa 0,844 nisqamanmi chayarqan. Rho de Spearman t’inkichiy (correlación) nisqawan qhawarispaqa, kay tarikuyqa ancha hatun allin t'inkisqapin (correlación positiva alta) kashan. Chayraykun ninchis: Corani ayllumanta, Ugel Carabaya nisqamanta primaria yachay chaymantasecundaria yachay yachachiqkunapaqqa, kay iskaynin tupunapaqkaqkunaqa (variables) ancha t’inkisqapunim kachkanku. Kayqa ninmi: yachay wasi umalliq allinta pusarinqa chayqa, llank'ay wasipi kawsaypas allinpunim kanqa.

Tukuchanapaqqa, kay tarikuykunaqa yachay mask'aypa suyakuynintan (hipótesis) chiqaqchaspa sut'inchapun.

Huk last'a

Yachay wasi humalliq pusaynimpaq rikch'ayninkuna, yachachiqkunaq llank'aynimpi thak kawsayninkuna tinkuyninkuna.

		Estilos de liderazgo	Clima organizacional
Estilos de liderazgo	Correlación de Spearman	1,000	,844
	Sig. (bilateral)		,000
	N	81	81
Clima organizacional	Correlación de Spearman	,844	1,000
	Sig. (bilateral)	,000	
	N	81	81

Nota. Hatun taripana ruqsiyninkuna

Kay huk last'aq lluqsiyninkuna, yachay wasi umalliq pusaynimpaq rikch'ayninkunamanta hinallataq yachachiqkunaq llank'aynimpi thak kawsayninkunamanta ñawpaq ukhuchaykunawan kikinmi, Simbron-Espejo y Sanabria-Boudri (2020) chaypi paykuna chaninchanku, khipu kamayuqman hina kanmi huk k'askanachiy yachay wasi umalliq pusayninkunawan, llank'ay pachamanta hinallataq yachachiqkunap kusikuy llamk'aynimpi.

Umalliqpa pusaynin rikch'ayninkuna hinallataq runakunaq kawsaynin

Iskay last'aq, lluqsiynimpi rikukun, umalliq ruraykunamanta hinallataq runapura kawsaymanta rillaqmi kachkan; chaypin r chaniqa ,798 nisqa kachkan. Rho de Spearman nisqawan tupachispaqa, kay chaniqa pusaq hatun tinkuymi Chayraykun, Corani ayllupi, UGEL Carabaya nisqapi, primaria yachaypi hinallataq secundaria yachaypi yachachiqkunapaqqa kay iskaynin ruraykunaqa ancha kuskachasqam kachkan. Kayqa ninanmi: sichus aswan allin umalliq kanqa chayqa, runapura kawsaypas aswan allinmi kanqa; chaymi rikuchin hamut'aq umalliqpa allin llamkayninta. Kaykunawanmi yachay maskaypa ñawpaq kaq yuyayninqa chiqanchasqa kapun.

Iskay last'a

Umalliqpa pusaynin rikchayninkuna hinallataq runamasiwan tinkunakuy

		Estilos de liderazgo	Motivación-satisfacción
Estilos de liderazgo	Correlación de Spearman	1,000	,725
	Sig. (bilateral)		,000
	N	81	81
Motivación-satisfacción	Correlación de Spearman	0,725	1,000
	Sig. (bilateral)	,000	
	N	81	81

Nota. Huk taripana ruqsiyninkuna

Chay ruraymantaqa (variable), Martínez-Garrido (2017) ninmi: umalliqqa yachachiqkunapaq huk thak, sumaq kawsaytam paqarichinan, imaraykuchus payqa yachay wasipi allin purichiqmi kachkan.

Umalliqpa pusaynin rikch'ayninkuna hinallataq sunqu hunt'ay-kusikuywan

Kimsa last'api rikuchikun, umalliq pusaynin rikch'ayninkunamanta hinallataq sunqu hunt'ay-kusikuywan kawsaymanta rillaqmi kachkan; chaypin r chaniqa 0,725 nisqa kachkan. Rho de Spearman nisqawan tupachispaqa, kay chaniqa pusaq hatun tinkuymi (correlación positiva alta). Chayraykum, Corani ayllupi, UGEL Carabaya nisqapi, primaria yachaypi hinallataq secundaria yachaypi yachachiqkunapaqqa kay iskaynin ruraykunaqa ancha kuskachasqam kachkan. Kayqa ninanmi: sichus aswan allin umalliq pusay kanqa chayqa, yachachiqkunapas aswan sunqu hunt'asqa hinallataq kusisqam kanqaku; chaymi rikuchin hamut'aq umalliqpa allin llamkayninta. Kaykunawanmi yachay maskaypa iskay kaq específica ñawpari yuyay chiqanchasqa, sut'inchasqa kapun.

Kimsa last'ay

Umalliq pusayninkunaq rikch'ayninkuna hinallataq sunqu hunt'ay kusikuywan

		Estilos de liderazgo	Formalidad
Estilos de liderazgo	Correlación de Spearman	1,000	,708
	Sig. (bilateral)		,000
	N	81	81

Formalidad	Correlación de Spearman	,708	1,000
	Sig. (bilateral)	,000	
	N	81	81

Nota. Iskay kaq taripana lluqsiyninkuna

Chay ruraymantaqa (variable), Martínez-Garrido (2017) nirqanmi: yachay wasi umalliqqa yachachiqkunapaq huk thak, sumaq kawsaytan paqarichinan, payqa chay yachay wasipi allim kallpachaqmi kachkan. Chay tupuy (dimensión) nisqamantaqa, sunqu hunt'aywan kusikuywanqa kuskallapuni puriq kallpakunan kanku; chaymi, huk allin sunqu hunt'ayqa ancha allinpuni munasqanchikman hina kusikuyta taripananchikpaq.

Umalliqpa pusaynin rikch'ayninkuna hinallataq kamachikuy ruraykuna (formalidad)

Tawa last'aypi kay lluqsiykunata rikuchiwanchis, umalliq pusaynin ikch'ayninkunamanta hinallataq kamachikuy ruraykunamantawan rillaqmi kachkan; chaypim r chaniqa 0,708 nisqa kachkan. Rho de Spearman nisqawan tupachispaqa, kay chaniqa pusaq hatun tinkuymi (correlación positiva alta). Chayraykum, Corani ayllupiqa, UGEL Carabaya nisqapi, primaria yachaypi hinallataq secundaria yachaypi yachachiqkunapaqqa kay iskaynin ruraykunaqa ancha kuskachasqam kachkan. Kayqa ninanmi: sichus aswan allin umalliq pusaynin kanqa chayqa, kamachikuykuna ruraypas aswan allinmi kanqa; chaymi rikuchin hamut'aq umalliqpa allin llamkayninta. Chayraykum, yachay maskaypa kimsachaq kaq específica ñawpari yuyayninqa chiqanchasqa kapun.

Tawa last'ay

Umalliqpa pusaynin rikcha'ayninkuna hinallataq kamachikuy ruraykunawan tinkuynin

		Liderazgo transformacional	**Clima organizacional**
Liderazgo transformacional	Correlación de Spearman	1,000	,799
	Sig. (bilateral)		,000
	N	81	81
Clima organizacional	Correlación de Spearman	,799	1,000

	Sig. (bilateral)	,000	
	N	81	81

Nota. Kimsa kaq taripana lluqsiyninkuna

Chay ruraymantaqa (variable), Martínez-Garrido (2017) nirqanmi: umalliqqa yachachiqkunapaq huk thak, sumaq kawsaytam paqarichinan, payqa chay yachay wasip allim kallpachaq utaq allim yayaqnin kachkan.

Umalliq allim kawsay tukuchiq hinallataq yachay wasi ukhupi thak kawsay

Phisqa last'aypi kay lluqsiykunna rikukun, umalliq allim tukuchiynimanta nisqamanta hinallataq yachay wasi ukhupi thak kawsaymanta rillaqmi kachkan; chaypim r chaninqa ,799 nisqa kachkan. Rho de Spearman nisqawan tupachispaqa, kay chaniqa pusaq hatun tinkuymi (correlación positiva alta). Chayraykum, Corani ayllupi, UGEL Carabaya nisqapi, primaria yachaypi hinallataq secundaria yachaypi yachachiqkunapaqqa kay iskaynin ruraykunaqa ancha kuskachasqam kachkan. Kayqa ninanmi: sichus aswan allin umalliq allim kaysay tukuchiqniyuq kanqa chayqa, yachay wasi ukhupi thak kawsaypas aswan allinmi kanqa; chaymi rikuchin umalliq chayta allin ruraykusqanta. Chayraykum, tawa kaq ñawpari yuyayninqa chiqanchasqa kapun.

Phisqa last'ay

Umalliq allim kawsay tukuchiq hinallataq yachay wasi ukhupi thak kawsay

		Liderazgo transformacional	**Clima organizacional**
Liderazgo transformacional	Correlación de Spearman	1,000	,799
	Sig. (bilateral)		,000
	N	81	81
Clima organizacional	Correlación de Spearman	,799	1,000
	Sig. (bilateral)	,000	
	N	81	81

Nota. Tawa kaq taripana lluqsiyninkuna

Chay ruraymantaqa (variable), Toro (2001) nirqanmi: yachay wasi ukhupi kawsayqa (clima organizacional) runakunap kuska yuyayninkunam; paykunaqa imaynachus chay chiqa kay kasqanmanta hinallataq sapa p'unchay llamk'ay wasinkupi ruraykuna rurasqankumantam chaynata yuyaykunku.

Liderazgo transaccional nisqa hinallataq yachay wasi ukhupi thak kawsay

Suqta last'api kay lluqsiykuna rikuchikun liderazgo transaccional nisqamanta hinallataq yachay wasi ukhupi thak kawsaymanta rillaqmi kachkan; chaypim r chaniqa ,682 nisqa kachkan. Rho de Spearman nisqawan tupachispaqa, kay chaniqa chaupi hatun tinkuymi (correlación positiva moderada). Chayraykum, Corani ayllupi, UGEL Carabaya nisqapi, primaria yachay hinallataq secundaria yachay yachachiqkunapaqqa kay iskaynin ruraykunaqa chaupilla kuskachasqam kachkan. Kayqa rikuchinmi: sichus aswan allin liderazgo transaccional nisqa kanqa chayqa, yachay wasi ukhupi thak kawsaypas aswan allinmi kanqa; chaymi rikuchin umalliq chayta allin ruraykusqanta. Tukuchanapaqqa, yachay maskaypa huk kaq yuyayninqa (hipótesis alterna) chiqanchasqa kapun.

Suqta last'ay

Umalliq pusayninkuna allim kutichiyma hinallataq yachay wasi ukhupi thak kawsay

		Liderazgo transaccional	**Clima organizacional**
Liderazgo transaccional	Correlación de Spearman	1,000	,682
	Sig. (bilateral)		,000
	N	81	81
Clima organizacional	Correlación de Spearman	,682	1,000
	Sig. (bilateral)	,000	
	N	81	81

Nota. Phisqa kaq taripana lluqsiyninkuna

Chay ruraymantaqa (variable), Toro (2001) nirqanmi: yachay wasi ukhupi thak kawsayqa (clima organizacional) runakunap kuska yuyayninkunam; paykunaqa imaynachus chay chiqa kay kasqanmanta hinallataq sapa p'unchay llamk'ay wasinkupi ruraykuna rurasqankumantam chaynata yuyaykunku.

Chay rimanakuypi puririspaqa, takyachisqan kachkan: yachay wasi umalliqpa pusayninkunaq riqch'ayninkuna hinallataq yachay wasi ukhupi thak kawsayqa ancha kuskachasqan kachkan, Corani ayllupi, UGEL Carabaya nisqapi, primaria yachay hinallataq secundaria yachay yachachiqkunapaq. Kayqa SPSS software nisqawan yupaykunata t'aqwiriptinmi lluqsiyninkuna rikukun, aswantaqa 1 ñiqi last'api; chaypim Rho chaniqa 0,844 nisqa kachkan, chayta Spearman tinkuy chanikunawan tupachispaqa, pusaq hatun tinkuymi

kachkan. Chaynallataqmi, Sánchez (2022) sut’inchallantaq: umalliq nisqawan yachay wasi ukhupi thak kawsaywanqa chiqallanmanta ancha kuskachasqam kanku, Spearman chaniqa r=0,754 nisqa kasqanrayku. Chaynallataqmi, kay ñawpaq yachay maskaykunaqa kay llamk’aypa lluqsiyninkuna takyachinku; chaymi chiqanchakun: huk allin umalliq rurayqa allin yachay wasi ukhupi kawsaywanmi tinkuchisqa kachkan. Iskaynin ruraykunaqa kuskachasqapuni kanku, sichus huknin pantaqtinqa, chay yachay wasiqa manan allintachu ñawpaqman rinman. Corani ayllupi yachay wasikunapiqa, ancha allinpunim yachachiq umalliqkuna pusayninta allinta rurananku, chaynapi yachay wasi ukhupi kawsay sumaq kananpaq rurananku.

Kay lluqsiynin yachay maskhaypi tarisqanwanmi tupan, chaymi chiqanchan: iskaynin ruraykunata (variables) ancha allinpunim kanku; yachay wasi umalliq pusayninkunaq riqch’ayninkuna allinta rurakuqtinqa yachay wasi ukhupi thak kawsaypas allinmi kanqa. Huk qillqaqkunapas, Pacosonco (2022), Tintaya (2021) y Nina (2023) ima, kay llamk’ay hina lluqsiyninkunata tarirqanku; paykunapas ninkun: kay iskaynin tapupayasqa ruraykunaqa ancha kuskachasqan kanku, umalliqpa allim pusayninkunaqa allinpaqmi kachkan sichus umalliq pusayninkunaq rikch’ayninkuna t’aqasqa nisqaman hina kawsayta ñawpaqman tanqan, rimanakuyta hinallataq kuska rimay t’aqwiypas kanampaq.

TUKUCHAYKUNA

Yuqanchakun tinkuy qasqanta: yachay wasi umalliqpa puasyninkunaq rikch’ayninkuna tupan yachachikunaq llank’ayninpi thak kawsayninwan kuskachasqam karqan; chaypim r chaninqa 0,844 nisqa kachkan, Rho de Spearman nisqaman hinaqa pusaq hatun tinkuymi (correlación positiva alta). Kaymi rikuchirqan umalliqpa kamachiyninkunaq allin kasqanta, chaymi yanaparqan yachay wasi ukhupi kawsaypas sumaq kananpaq.

Yuqanchakun tinkuy qasqanta yachay wasi umalliqpa pusayninkunaq rikch’ayninkuna hinallataq runapura kawsaykunamanta maypichus r yupaynin qarqan 0,798 tarikun. Kay rikuchiyqa sut’itami nishan: Corani ayllupi, Carabaya UGEL nisqapi, Puno DRE nisqapipas, primaria yachay, secundaria yachay yachachiqkunapa runapura kawsayninqa pusariqpa yachayninwanmi tinkuchisqa kachkan. Chayraykun, sichus pusariq allinta pusarikuptinqa, paywan yachachiqkunawanpas sumaq rimanakuy, allin kawsay ima sapa p’unchay rurakun.

Yuqnachakun tinkuy qasqanta: yachay wasi umalliq pusayninkunaq rikch’aynikuna chaymanta, sunqu llanllariynin – kusisqa llank'ayninwan ancha kuskachasqam kachkan. Chaypichá r yupaynin qarqan 0,725 tarikun; kaymi sut'ita rikuchiwanchis Corani ayllupi primaria yachay, secundaria yachay yachachiqkunapaqqa iskaynin kaqkuna (variables) ancha tinkuchisqa kasqanta. Chayraykun,umalliq pusariq yachachiqkunata allin sunquwan kallpachaptinqa, pusariqpas yachachiqkunapas sunqu rurunkumantapacha kusisqa llank'anku. Hinallataqmi tarikun, imayna pusarikuyninwan kamachikuykuna hunt'aywanqa ancha kuskachasqami kachkan;

chaypichá r y nisqapiqa 0,708 tarikun. Kay yupayqa (Rho de Spearman nisqaman hina) ancha hatun tinkuchiy kachkan. Kaymi rikuchiwanchis: umalliq pusariq allinta pusarikuptinqa, yachachiqkunaqa yachay wasipa kamachikuyninkunata astawan sumaqta hunt'anku, kasukuspa ima.

ÑAWINCHASQA P'ANQAKUNA

Bass, B. M. (1985). Liderazgo y desempeño más allá de las expectativas. Nueva York: Prensa libre.

Castañeda, Y., Betancourt, J., Salazar, N. y Mora, A. (2017). Bienestar laboral y salud mental en las organizaciones. Revista Electrónica Psyconex, 9(14), 1-13. https://bit.ly/3oZj6qR

Chiavenato, I. (1992). Introducción a la teoría general de la Administración. Editorial McGraw-Hill. https://esmirnasite.files.wordpress.com/2017/07/i-admon-chiavenato.pdf

Chiavenato, I. (2007). Introducción a la teoría general de la administración (3ª ed.). México: McGraw Hill Interamericana. https://esmirnasite.files.wordpress.com/2017/07/i-admon-chiavenato.pdf

Guillén, G. (2000). Psicología del trabajo para relaciones laborales. Madrid: Mc Graw Hill.

Godoy, R. y Bresó, E. (2013). ¿Es el liderazgo transformacional determinante en la motivación intrínseca de los seguidores?, revista ELSEVIER, 29 (2) 59-64. https://dx.doi.org/10.5093/tr2013a9

Hernández Sampieri, R. (1996). Metodología de la investigación. México: Editorial McGraw-Hill.

Instituto de Financiamiento, Promoción y Desarrollo de Tuluá (2017). Manual de clima organizacional [archivo pdf]. M-403-02_Manual_de_Clima_Organizacional.pdf

Llaneza Álvarez, F. J. (2009). Ergonomía y psicosociología aplicada. Manual para la formación del especialista. Editorial Lex Nova. https://books.google.com.pe/books?id=BnCtJjxWTLoC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false

Munóz Adánez, A. (1990). Satisfacción e insatisfacción en el trabajo [Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid]. https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=142001

Molero Alonso, F., Recio Saboya, P. y Cuadrado Guirado, I. (2010). Liderazgo transformacional: un análisis de la estructura factorial del multifactor Leadership Questionnaire (MLQ) en una muestra española, revista Psicothema, 22(3), 495-501. https://www.redalyc.org/pdf/727/72714400022.pdf

Nina Aguilar, O. I. (2023). Influencia del liderazgo en el clima organizacional del programa de complementación alimentaria (PCA) en el distrito de Macusani, 2021 [Tesis de maestría, Universidad Nacional del Altiplano]. http://tesis.unap.edu.pe/bitstream/handle/20.500.14082/20815/Nina_Aguilar_Oscar_Ivan.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Ñaupas Paitán, H., Valdivia Dueñas, M., Palacios Vilela, J. y Romero Delgado, H. (2013). Metodología de investigación. Colombia: Ediciones de la U.

Ponce, P., Pérez, S., Cartujano, S., López, R., Álvarez, C. y Real, B. (2014) Liderazgo femenino y clima organizacional en un instituto Universitario. Revista global conference on business and finance proceedings, 9(1), 1031-1036. https://doi.org/10.1016/s2215-910x(14)70026-6

Ríos, D. & Villalobos, P. (2016). Mejora educativa a partir de asesoría externa: el complejo camino hacia la sostenibilidad. Estudios Pedagógicos (Valdivia). 42(2), 315-330. http://dx.doi.org/10.4067/S0718-07052016000200018.

Rodríguez, E. (2010). Estilos de liderazgo, cultura organizativa y eficacia: un estudio empírico en pequeñas y medianas empresas. Revista de ciencias sociales, 16(4), 629-641. https://www.redalyc.org/pdf/280/28016613006.pdf

Sánchez Vilca, G. V. (2022). Influencia del liderazgo en el clima organizacional de los trabajadores del centro de salud Santa Adriana Juliaca – 2021 [Tesis de maestría, Universidad Nacional del altiplano]. http://tesis.unap.edu.pe/bitstream/handle/20.500.14082/18513/Sanchez_Vilca_Gladis_Veronica.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Steers, Mowday y Shapiro (2004). El futuro de la teoría de la motivación laboral, Revista de la Academia de Gestión, 29 (3) 379-387. https://doi.org/10.5465/amr.2004.13670978

Stringer, R. (2001). Liderazgo y clima organizacional. Nueva jersey. Prentice-Hall.

Toro Álvarez, F. (2001). El clima organizacional. Perfil de empresas colombianas. Editorial Medellín.

Vargas, I. (2003). Teorías esenciales del liderazgo, (15): Revista Umbral.

TIC-KUNA RURAYNIN HINALLATAQ YACHAYKUNA ALLINCHAYNIN RURAL AYLLUKUNAPI

José Alberto Loayza Quiza
joseloayza2015@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Kay yachay rurayqa qhawarin imaynataq TIC-kuna (Tecnologías de la Información y Comunicación) yanapanku yachaykunata allinchanapaq rural ayllukunapi, aswanqa Red Rural Aricoma, UGEL Crucero nisqapi. Kay yachayqa rurakun qhaway yachaymanta, qillqa qhawariywan hinallataq contenido nisqa análisiswan, 2020 watamanta 2025 watakama.

Rikuchikunmi TIC-kuna yaykuchiyqa pisilla kasqanta, llank'anaykunaqa hark'asqa kachkan conectividad, infraestructura tecnológica, hinallataq yachachiqkunapa yachayninmanta. Chaymantaq rikuchikunmi TIC-kunaqa aswan "instrumental" hina apaykusqanta, mana allin yachaykunata wiñachispa.

Ichapas, tarikunmi allin ruraykuna maypicha TIC-kuna yaykuchisqa kachkan pedagógico hina, chaywanmi yachaqkuna aswan allinta yachanku, rimayku, llank'anku sapallanku.

Tukuypi, nisunmi TIC-kunaqa manam allinchu kanchu sapaqpi kasqallanwanqa, aswanqa imaynataq pedagógico hina apaykusqa chaymi aswan allin.

Akllasqa Rimaykuna: yachay rural, TIC, yachay, musuq yachachiy, inclusión digital.

QALLARIY

Perú suyupi yachay ruralqa aswan sasachakuykunata rikuchin, chaykunaqa rikuchikun acceso, calidad hinallataq igualdadpi. Puno suyupi, Aricoma ayllukunapi, chay sasachakuykunaqa aswan hatun kanku: jallp'a karu kay, wakcha kay, mana internet kasqan, runasimipi rimay.

Kay pachapi, TIC-kunaqa churakusqa kanku allin yachayta mast'arinapaq. Tukuy pachapi, kaykunam yanapanku yachayta mast'arinapaq, sapallamanta yachayta kallpachanapaq, hinallataq musuq yachachiykunata ruranapaq.

Ichapas, rural ayllukunapi TIC-kuna yaykuchiyqa mana llapanpi allinchu, imaraykuchus:

- Mana internet kasqan
- Mana equipo kasqan
- Yachachiqkuna mana yachayniyuq kasqan

Aswan sasachakuyqa kaymi: TIC-kuna yaykuchiy mana plan pedagógico nisqawan. Chayrayku, TIC-kunaqa mana allin yachayta ruran.

Chayrayku, kay yachayqa munan yachay:

• Imaynataq TIC-kuna yaykuchisqa

• Imaynataq yanapanku yachaykunata

• Ima modelo allin kanman rural ayllukunapaq

KAMACHINA

1. TIC-kuna yachaypi

TIC-kunaqa hatun tikrayta ruwanku yachaypi. Area (2019) nisqanman hina, tecnología educativaqa mana solo aparatochu, aswanqa yachachiy tikray.

TIC-kuna yanapanku:

• Yachay tarinapaq

• Rimanapaq

• Ruraykunata ruwanapaq

• Tantanakuy yachay

2. TIC-kuna yaykuchiy patakuna

Kimsa nivel kanku:

• **Instrumental**: uso básico

• **Intermedio**: yanapaq yachachiy

• **Transformador**: yachay tikray

Ruralpiqa instrumental nivel aswan rikuchikun.

3. Brecha digital ruralpi

Kay brechaqa kinsa kaqniyuq:

• Acceso

• Uso

• Aprovechamiento

Ruralpiqa llapallanmi sasachakuy.

4. TIC-kuna yachachiywan

Aswan allin kan:

- ABP (proyectos)
- Llank’ay tantanakusqa
- Yachay significativo

LLANK’AY WIÑAYCHIYNIN

Kay yachayqa cualitativo kasqa, diseño documentalwan. Winasqa Aricomaqa: 3800 m.s.n.m. Chiri clima Runa simi rimay Mana servicios Escuelakunaqa unidocente hinallataq multigrado.

Qatina 6 experiencias akllasqa (2020–2025). **Rawkana** Ficha análisis:

- TIC tipo
- Nivel
- Estrategia
- Impacto
- Sasachakuy

Khuski Contenido análisis rurasqa, triangulaciónwan.

HUNT’ASQA LLUQSINWAN

1. TIC uso

Aswanqa:

- Videos qhawariy
- Uso básico
- Mana interacción

2. Sasachakuykuna

- Mana internet
- Mana equipos
- Mana capacitación

3. Allin experiencias

Allin kachkan:

- Metodologías activas
- Contexto nisqaman hina
- Offline uso

Tabla 1. TIC-kuna yaykuchiy

Caso	Wata	TIC tipo	Nivel	Impacto	Estrategia	Qhawariy
A	2025	Tablets	Bajo	Bajo	Tradicional	Mecánico
B	2024	Radio	Medio	Medio	Auditivo	Yanapaq
C	2023	Plataforma	Bajo	Bajo	Limitado	Internet
D	2024	Videos	Alto	Alto	Visual activo	Allin
E	2022	WhatsApp	Medio	Medio	Comunicación	Allin
F	2023	Software offline	Alto	Alto	Tarea basada	Allin

Tabla 2. Sasachakuykuna

Categoría	Descripción	Nivel
Infraestructura	Mana equipos	Alto
Conectividad	Mana internet	Muy alto
Capacitación	Mana yachay	Alto
Pedagogía	Tradicional	Alto
Geografía	Karu	Medio

Tabla 3. Allin factores

Factor	Evidencia	Impacto
Planificación	Allin sesiones	Alto
Metodología activa	Participación	Alto
Contextualización	Allin yachay	Alto
Offline uso	Continuidad	Alto

RIMANAKUY

Kay resultadosqa rikuchin TIC-kuna mana sapaqpi allinchu. Aswanqa pedagógico usoqa allin. Hattie (2018) nisqanman hina, yachachiy calidad aswan importante.

Instrumental usoqa rikuchin mana capacitación kasqanta. Ichapas allin experienciasqa rikuchin allin yachay ruranapaq.

Modelo propuesto nisqa

1. Infraestructura nisqamanta

- Equipos

- Offline uso

2. Yachapakuy

- TIC yachay
- Estrategias

3. Pedagogía nisqa

- Metodologías activas
- Contexto

TUKUCHIYNIN

TIC-kuna usoqa mayormente instrumental nivelpi kasqa, chaymi aprendizaje limitado ruwasqa.

Sasachakuykunaqa principalmente conectividad, infraestructura hinallataq capacitación nisqakunawan relacionasqa.

TIC-kuna sapallanwanqa mana yachaynin allin ruran, pedagógico usoqa aswan importante.

Allin experiencias rikuchinmi metodologías activas hinallataq contextualización aprendizaje allinchan.

Propuesto modeloqa viable kan rural contextopi, implementación adecuadawan.

Kay conclusionesqa directamente objetivosman respondin, resultadoswan sustentasqa.

YUYAYCHAYKUNA

Docente capacitación continua

TIC offline uso kallpachiy

Políticas educativas rurales fortalecimiento

Innovación pedagógica promoción

QILLQA WILLAYKUNA

Area, M. (2019). Tecnología educativa y educación digital. Síntesis.

Cabero, J., & Llorente, M. (2020). Las TIC y la educación inclusiva. Revista de Educación a Distancia, 20(62), 1–15.

Krippendorff, K. (2019). Content analysis: An introduction to its methodology (4th ed.). SAGE.

Mayring, P. (2022). Qualitative content analysis: A step-by-step guide. SAGE.

Ministerio de Educación del Perú. (2021). Políticas educativas en contextos rurales. MINEDU.

UNESCO. (2020). ICT in education in Latin America and the Caribbean.

OECD. (2021). Digital Education Outlook 2021. OECD Publishing.

Selwyn, N. (2021). Education and Technology: Key Issues and Debates. Bloomsbury.

HUCHAKUYKUNA TUKUY RUNA APAYKACHANA MUSUQCHAKUY QALLARIY HUCH'UY SUYU JUDICIAL PUNO SUYUPI

Mamani Cruz, José Simón
buhonext@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Puno suyupaq kamachiy ñipillapi, iskay waranqa iskay chunka phisqayuq watapi, llaqta kamachiy pachata juchachaymanta inhabilitación nisqa, chay juchachasqa runaq allinchakunanpaq ninakuyninta imaynatas sarunchasqanta yachaymi **karqanLlamk'anapaqkunawan ñankunawan**: Kay jucha kamachiy ch'uwaychaypaqqa Kay llank'ayqa qelqasqaman hina (exegético), ñiqichasqa hamut'aywan (sistemático), imapaq rurasqanman hinataq (teleológico) t'aqwirikun. yachaykunawanmi llank'akurqan; chay ch'uwaychayqa básica nisqan karqan, explicativo nisqaman chayaspa, mana experimental hinallataq transeccional nisqa unanchaywanmi apakurqan. **Ruranapaq yachaykunawan llamk'anakunawan**: Willaykunata pallaspaqa análisis documental nisqawan, tapukuykunawan ima llank'akurqan; jucha kamachiy yachaq phisqa chunka (pishqa chunka) Churanakuq kamachikuqkuna nisqakunawanmi llank'akurqan, chaypaqqa mana probabilístico, intencionado nisqa unanchaywanmi ajllakurqan.; Willaqkuna llamk'ay Willaykunata t'aqwirinapaqqa estadística inferencial nisqata SPSS (iskay chunka phisqayuq versión) yanapaywanmi apakurqan. Chay ch'uwaychaypiqa, llaqta kamachiy pachata juchachaymanta inhabilitación nisqaqa, juchachasqa runaq allinchakunanpaq ninakuyninta sarunchasqanpunin rikukurqan; qanchis chunka suqtayuq k'allpuyuq suqta (76.6%) tapusqa runakunaqa "ari, sarunchanmi" nirqanku; chay p-valor nisqaqa phisqa (5) nisqamanta aswan pisi ($p<0.05$) rikukuqtinmi, prueba de hipótesis nisqa chiqaqcharqan; Chayraykun, hipótesis nula nisqataqa wikch'upakurqan, hipótesis alterna nisqatataq chaskikurqan; chaykunawanmi Puno suyupaq kamachiy ñipillapi, llaqta kamachiy pachata juchachaymanta inhabilitación nisqaqa, juchachasqa runaq allinchakunanpaq ninakuyninta sarunchaspa k'irisqanta yachakurqan.

Kamas simikuna: Llaqta kamachiy pachata juchachaykuna, allinchakuypaq ninakuy sarunchay.

RIQSICHIKUY

Kay investigacionpa munayninqa, yachaymanta qhawariynin hinaspa doctrinal nisqakunata hamutaymi, chaykunam tupan descalificación nisqawan, administración nisqapa contranpi huchakunamanta. Meini (2017), paq qillqasqanpi, "Funcionariokuna mana allin ruwasqankumanta wiñaypaq inhabilitación: penal laboral rikch'aynin" nisqa t'awipa juridicopi, Lima llaqtapi Revista Gaceta Jurídicapi rikhurqan, payqa ninmi: estado kamachiypi llakiykuna

hatun huchakuna ruwasqa mana allin funcionariokunata wiñaypaq qarquy mañakuyqa Kamachikuq simi yupa huk waranqa iskay pachak tawa chunka kimsayuq nisqapi iskay waranqa chunka suqta watapi (2016) kamachisqa kaqtinpas, manaraqmi mast'arikurqan huchakunapa huk rikch'ayninkuna, waqlliy nisqa huchakunaatiyta mana allinta apaykachaspa nisqa huchakuna, chaymanta kutin kutin corrupciónpi urmasqa funcionariokuna, chaymanta mana allin ruraykunapi ch'iqnisqa kaqkuna, denunciakuna ima; chayrayku mana allin qhawariy manam hark'arqachu aswan hatun huchakunata ruwanankuta estado kamachiypi.

Meinipaq rimayninman hina, kay hina sasachakuy kananpaq karqanmi:

Inhabilitación wiñaypaq sanciónpa ejecutasqanqa manaraqmi allinta rurakurqanchu imayna kasqan funcionariokunapi, paykunaqa imayna kasqan kamachiypi hatun huchakuna rayku procesasqa kaptinku. Carcelpi preventiva prisiónta purichkaspa, chaymantapas primera instanciapi sentenciata chaskispa, mañakuy ruwasqankurayku, mana hayk'aqpas ejecutakurqanchu "wañuy civil nisqa" sanciónqa kay sentenciados kaqkunapaq. Chayrayku kay sanciónqa principal kaptinpas, pacha pasayninwan puririrqanmi, condenasqa runaq carcelpi kasqan tiempoman hina; chaymanta wiñaypaq inhabilitaciónqa iskay chunka watamanta (20) qhipaman qhawarisqa kananpaq karqan.

Kay charwiqa, Llamk'anapaq jark'asqa mana allin ejecutasqanmantam rikurqan, maypachachus funcionariokuna ñawpaq kutipana sentenciata apelakurqanku chaypi, Del Río sutiyuq qillqaqmi allinta qawachin. (2016), kayta rimarispa:

> Wañuy civilqa condenasqa runakunapaqmi karqan. Manam llamk'arqachu denunciayuqkunapaq, acusasqa kaqkunapaq, juiciopi kaqkunapaq, utaq apelación sentenciayuqkunapaq. Chaymi ninchik: inhabilitaciónqa rikhurqanmi mayk'aq runakuna tarisqa, investigasqa, juzgasqa, mana mañakuy atiyuq condenasqa kaptinku chayllapi. Poder Judicialllam sentenciata ruwan, pim corrupto utaq huk huchayuq runa kasqanta willan. Chayrayku Procuraduría, Fiscalía runata acusaptinpas, ichaqa Justicia Chayachiy Atiy mana chayta chaskiptinqa mana huchayuq kasqanrayku utaq mallinakuna mana kasqanrayku, manam inhabilitasqachu karqan, hinallataqmi Estado pi llamk'achkarqan. (pág. 10)

Chayrayku kay yachay maskaypa problemaqa ñawpaq kausaymanta lluqsirqanmi, chayraykum kay maskayqa maskarqan estado kamachiypi llakiykuna huchakuna rayku inhabilitaciónqa huchasqa runaq kutichisqa kaynin kamachiyta Puno distrito judicialpi imayna llakichirqan chayta.

Llaqta Kamachiypa Contranpi Hucha Ruwaykuna

Hatun llaqta rurasqa kamachiypi llakiykuna huchakunaqa, qhipa **iskay chunka watakunapi**, Perú estadoyta obligarqanmi penal yuyayta musuqman tikrayta, aswanqa legisladorkuna, juez penalkuna ima, kay huchakunamanta. Kaypiqa penal kamachiyqa waqaycharqanmi hatun llaqta rurasqa kamachiypa allin puriy kaynin jurídico allin kaqta,

chaymantapas chaymanta lluqsisqa tukuy imakunata, kamachiykuna allin ruwanakunata garantizananpaq.

Christopher (2020) nin:

Hatun llaaqta kamachiypi mana allin ruwaykuna, llakiykuna episodios nisqakuna Perú llaqtapi karqanmi funcionariokuna waqlliy hatun huchakuna rayku; chaymantapas Willay mast'arinapaqkuna presionkunamanta, imputasqa runakunata aswan sinchi sanciónkunawan castigachiy munasqankumanta, legislador peruanoqa huk hatun Mat'iykachaq ñan rurananpaq sinchita influenciarqanmi. Ichaqa mana allinta yuyarqanchu huk sut'i ñiqichay nisqapa huchakuna imayna rikch'ayninkuna, ima objeto, ima allin kaq amachasqa llakichisqa kasqanta; chayrayku justicia operador-kunaqa mana allinta atirqankuchu yuyay ch'uyanchay ruwayta, huchaq rikch'ayninta sut'inchayta, hinallataq allin sanción churayta.

Tuyru Penal Peruano ukhupiqa, suyu kamachiypi llakiykuna huchakunapa tipificación nisqa, huk hatun qatina tradicionalpi qhiparqanmi. Tukuy waqlliy rikch'ayninkuna hap'iyta munaspa rurasqa kaptinpas, mana allinta yanaparqanchu huk allin yuyay ch'uyanchay ruwanapaq. Chayrayku rikurqanmi mana allin kaqkuna: mana sut'i Allin kaqpa saywan, objeto ima kasqanpi; vacío legal nisqakuna; Kamachiykuna ruray yachay mana allin kasqan, huknin huchakuna superposición, mananecesario cláusulakuna yaykuchisqa, chaykunamanta charwi rikurqan interpretaciónpi, penal tukuynin utaq especial partikunapi.

Chaymantapas pantaykuna criticokuna qhiparqanku estado kamachiypi llakiykuna huchakunapa configuración básica nisqapi, pim autor kasqanku, pim participante kasqanku chaymanta. Autor-kuna participantekuna ima, corrupción huchata sistemáticamente ruwasqankurayku, kikillan sanciónwan castigachisqa kananpaq karqan. Hinallataq participante utaq cómplice kaqkuna, mana función pública ruwaspa huchata yanapaptinku, paykunapas sinchi sanción chaskinanpaq karqan. Tukuy waqlliy rikch'ayninkunaqa agravado hucha kasqanta yuyaypi hap'iy karqan. Yachachiycuy Doctrina penal nisqamanta, jurisprudencia ima aswan yachaykunata apamunanpaq karqan paqarichiqkuna, participantekuna imayna kasqankuta sut'inchananpaq.

Chaymantapas musuq tuyru Procesal Penalqa (iskay waranqa tawa watamanta), Kamachikuq simi yupa isqon pachak pichqa chunka qanchis (957) nisqawan yaykuchisqa karqan. Kayqa Hucha taripay judicialkunata aswan utqayman rurayta yanaparqanmi, sentencia determinaciónta utqayachinanpaq. Ichaqa hinallataq garantíakunata qhawachirqanmi waqlliy huchakuna ruwasqa runakunapaq, Sut'in hucha willakuy nisqaman yaykuyta, Allin yanapakuq hina tukuyta, chaykunawan Taripakuqpa rimaynin pisiyachiyta maskaspa. Chaymantapas carcelpi yanapakuykuna nisqakunata chaskisqankurayku, política coyunturarayku mana allin yanapakuy rikurqan, aswan achka funcionariokuna denunciakuna chaskisqankurayku mat'ipakuy nisqa,

desvio nisqa huchakunamanta, hinallataq tawa watamanta chunka watakama carcelpi wichq'asqa kay sanciónwan sentenciasqa karqanku.

Allinyachiy Kamachikuy

Huntachiy de chay kamachiykuna llapa una chaymanta legal:

Ñawpaqta rimasqanchis hina, muchuchiypa munayninqa, chay muchuchisqa utaq huchachasqa, hunt'asqata hamut'ay chay huchallikusqanmanta a Allin kamachiyqa sistema penal nisqatan afectan, chaywantaqmi Kamachiykunapa ñiqin nisqatapas; chaynaqa chayrayku, rimayninta tukuspa, kayta allinta hamut'aspa ima, ruwanan tiyan sayachinapaq ukun de chay huñu pisi chay kamachiykuna ima pay Imayna kasqan churaykun nisqamanta to tukuy de churakuy a allin estadopa llamkaynin.

Huntachiy de chay kamachiykuna:

Kayqa de yachay ima pay atiy Judicial nisqa chayman uchuy pacha de chiqaqchay pay huntachiy de chay nanay, maskanqa ima kanki pay kanku kasukusqa de conducta chay huchachasqa runaqa allinyachisqa kasqanmanta, chayraykutaqmi hinalla puriyta atinman chay manaraq sanción nisqa churasqa kashaqtin derechonkuta ruway. Chaypaqmi, muchuchisqa mañakuy chayta pruebananpaq, hap'ispa in wakkuna talleres nisqakunapi utaq capacitación tukurqa rehabilitaciónninpaq, qawachisqanman hina kanki chay yapamanta yachachiy, resocialización chaymanta kutichipuy.

Wakmanta yachachiy:

Para Medina (2016), watapi. chay yapamanta yachachiy "implican kutichiypa yachachiy, takyachiy chaymanta kallpachay wisq'asqapa t'inkikuna chaywan huñu."

Kay yuyaypiqa, wakmanta yachachiyqa ancha allinmi, hunt'asqanrayku pay tukuy chaniyuq de atiy tapukuy ima pay ukun penitenciaria nisqa may ruway kawsayninku yapamanta, ichaqa kunan internalizasqa kamachikuy socialkunawan, kay kayqa, adquirispa pay yachay de chay kamachiykuna llapa una, chaymanta witiy recaída nisqa hucha ruwaypi; to chayninta de achka programakuna yachaypaq ñam by Instituto Penitenciario nisqapi wisq'asqa runaq favorninpi, sapankanpi asumispa a atipanakuy para allin ukhunchasqa kaynin.

Llaqtaman kutiy:

Kikin regulatorio nisqa, Piruw mama llaqtap Política Hatun Kamay Pirwa nisqanchismi nin, 139 t'aqapi, 22 t'aqapi), kaykunatan nin: "qallariy nisqa kamachikuymi, chay llika carcelario nisqa, chaymi propósito hina, wisq'asqa runata wakmanta yachachiy, alliyachina, llaqtaman kutiy".

Kay yuyaypiqa, chay t'awipa nisqapin riman Hatun Kamay Pirwa Política nisqapa propósitos nisqakuna askha kayninmanta, chaymi cuentata qun ima metakuna nisqakunata,

chaykunatan hatun llaqta churan, chay penalización nisqa churasqamanta. Hukninmi kay ruwayqa, huchachasqa runaqa yachayman yaykuyta atinman, chaynapi musuqmanta yachachisqa, allinyachisqa, chaymi sistema de comportamiento nisqa musuqyachisqa, hinaspa llaqtaman yapamanta, chaymi llaqtaman kutiy, huk hampiy ruway nisqawan, chaytaqa runaq kasqanpi ruwarunkuña.

Martínez riman “presopa runakausayman kutipuy yuyaykunapaqqa, Llaktaman riqsichiy nisqamanta ñawpaqmantaraq hamut’aymi kanan, chaymantataqmi afirmana Llaktaman riqsichiy nisqa yachay ruway kasqanmanta, chaymi ruwakun imaynatas huk runa kutusqapi pipapas kay hinaspa parte kashan; (Meini,2017) nisqa.

Kay qhawariymantaqa, runakausayman kutipuy ruwayqa huk taripana crucialmanmi tukupun, huk sapan runaq, huk hucha específico nisqamanta ruwasqa, carcelpi wisq’asqataq, sociedadman kutipunanpaq, ichaqa hukniray perspectivawan, hucha ruwaymanta, chaymi aswan hatun critica, imaraykuchus manan sapa kutichu atikunman watasqa hunt’asqata resocializasqa kayta. Chayraykun ancha allin chaninchana, ñawpaq rimasqa qillqaqpa nisqan hina, yachay puririy kasqanmanta, chaynapi wisq’asqa runa huk kutitawan llaqtapi llamkananpaq.

De Simone, Medina (2016) nisqapa citasqan, qawarichin carcelpi wisq’asqa runapa resocializacionninqa "castigasqa kasqanku qipatam runa qutusqapi kawsayman churakuyninkuqa llaqtapaq allinkunaman tikrakun. Aswanpas, chayna hatun ñamta saqispaqa, carcel llikata huk llikaman tukuchin, chaymi mirachin conflictos nisqakunata hinaspa aswan allin huchasapakunata paqarichiq (carcelqa huchachakuy hatun yachaywasi hina), chaymi tukupaypiqa tukun, aswan chaninniyuq conglomerado socialpaq".

Runakausayman kutipuy niyta munan, wisq’asqa runakunaqa atinkumanmi haykuyta huk sociedadman, chaypin wakmanta huñusqa kanku, sapankankuq sentencianku hunt’asqanku qhepaman, chaymi hunt’arqankutaq imachus kamachiy penitenciario nisqa kamachisqanman hina, chay sentenciaq propósitos nisqakunata hunt’anankupaq, runa qutusqapa churasqan kamachikuykunata hunt’anankupaq, manaña huchata, resocializasqa kasqankumanta señal hina ruwanankupaq.

Kay qhawariypiqa, rimakunmanmi, chay investigacionpiqa qhawarikunqa De Simonepa sut’inchasqanmanta, paymi riman imaymana aspectokunata imaynatas runakauwayman kutipuy nisqa hamut’ana kasqanmanta, chaytaqa ruwan criterio normativo nisqapi hatun kamachiy nisqapi, chaykunatan riqsikun muchuchiypa munanankuna nisqa ukhupi. Chayraykun fundamental kanqa runakausayman kutipuy ruwaykunata chaninchanapaq, imaynatas conceptualmente huñukunman chayta, chayman hina, imakunachus conceptualizasqa yapamanta yachachiy, kutin yaykuy, alliyachina nisqa hina kackhan.

LLAMKANAPAQ KAQKUNA HINASPA IMAYNA RURAYNIN

Kay t’awipaqa Puno Justicia Chayachiy Suyu llaqtapi, Puno Kiti suyupi, Perú Suyup Hatun Kamachiynin suyupi tarikun. Ancha importanten karqan investigay rama judicial nisqamanta, institución maypichus justicia ruwakun imaymana sapaqchasqa taripay wasikuna nisqawan, ñoqanchispa casonchispi Hucha taripay wasikuna nisqakunata, hinallataq consultayqa abogadomasinchiskunawan litigiokunawan, paykunan involucranku chay tema investigasqapi.

Wakichina Ñan

Aranzamendi (2009) metodología jurídica nisqamanta nin:

> Kamachiymanta yachay maskay nisqapi métodoqa hukniraymi, chay kamachiypa sapaqchasqa t’aqan nisqamanta rimasqanman hina, sapa ramapa ruwayninkuna kasqanrayku, ichaqa llapankum yachay tariypi kaqnin lliwpa hamut'aynin nisqawan kuskachakunku. Chay ñam thalkiqa churakunmi charwi específicos nisqakuna allichaypi, mana allichasqa tapukuykunaman kutichiykunata tarinapaq, chaynallataqmi Runakausay, saywachi, kawsaymanta, qullqimanta imaymanakuna nisqakunawan, kamachikuypi imapas ruwaykunawan ima tupanakuyninkuta estudianapaq. (p. 38).

Kamachiymanta yachay maskay nisqapi llamk’ana ñan nisqa llamk’achisqaqa hukniraymi, mayqin kamachiypa rama específica nisqa estudiasqaman hina, sapa ramapa ruwayninkunayuq kasqanrayku, ichaqa llapankum yachay tariypi lliwpa kaqlla hamut’aynin nisqawan kuskachakunku. Kay yachana ñan nisqawanmi churakun sasachakuykuna específico nisqakuna allichanapaq, mana allichasqa tapukuykunaman kutichiykunata tarinapaq, chaynallataqmi runakausay imaymanakuna, apaykachaq, yachaypaq, qullqi waqaychaq nisqakuna, hinallataq sucesokuna kamachiypi imapas ruwaykunawan ima tupanakuyninkumanta yachanapaq.

Ima yachaypipas utaq t’awipapipas, fundamental ancha yuyayniyuqmi, chay hechos hinaspa k’askanichiykuna nisqakuna determinasqa chay willaqniy obtenidos utaq musuq yachaykunamanta aswan hatun k’uchu tupu de exactitud hinaspa confiabilidad nisqayuq kaynin. Hamut’achismi huk ñan thalkiy nisqa imayna ruraykunaq, ruranakunaq churasqan, mana chaywanqa manan atikunmanchu yachay t’aqwiriy nisqa.

Chaypaqmi planeakurqa huk metodología utaq procedimiento ordenado nisqa, chaywanmi yachakun ima significado nisqa hechokuna hinaspa fenómenos nisqakuna, chaymanmi dirigikun chay transcendencia yachaykamuy nisqa.

2.1.1. Ñam Hipotético-Deductivo nisqa. Chay llamkaypa imayna kasqanmanta qawarispa, chaymi yuyaykusqa nisqa qawachiyta munan lluqsinin empíricos nisqamanta, chaymi chayakunqa tukuchayni llapan validas nisqakuna chay runakuna yachayqapaq, chaypaqmi chayakunqa allin yuyaymanta hurqusqa hamut’aykuna nisqapi hinaspa inferencias inherentes nisqapi chay yachana ñan nisqapi.

2.1.2. Ñam exegético: Aranzamendi (2009) nisqanman hinaqa, kay ruwayqa pisiyachisqam kachkan, kamachikuy ruwaqpa munayninta normapi qawachisqanman hina, sancionasqa kasqanman hina, limitakuspa, normakuna qawachisqanman hina, chaynallataq normakunapa lineal nisqa yachayninmanpas, huk simipa ima ninan nisqapiqa maskanmi kallpanchakuyta "ima nisqanmanta normapa palabrawan entiendenanpaq, huknin hukninwan tupachispa, significadonta hapinanpaq, relacionpi huk rimaykunaman.

2.1.3. Ñam sistemático: Kay métodoqa aswan sut'i hinaspa elemental nisqa yuyayninpiqa, t'ikrayqa sut'inchaymi, willakuymi, imatapas pusaymi, imapas pasakusqanmanta hamut'aymi, hap'iymi, kawsay kawsaypa momentonkunata hamut'aymi, hinallataqmi significadota atribuy huk significado lingüístico nisqaman.

2.1.4. Ñam teleológico: Kay métodopiqa "intérpreteqa suponmi chay interpretacionqa ruwakunanta chaynapi chay norma jurídica nisqapa aplicacionninmanta huk ñawpaqmantaraq kamachisqa propósito nisqaman chayananpaq. Kay criterioqa suponem kikin intérprete ñawpaqtaraq kamachikuywan chayanapaq objetivokunata churasqanmanta utaq, imayna kaptinpas, huk autoridadpa churasqa kasqanmanta".

2.2. Allwiyakuna Llank'anakunapiwan

willaykuna huñunapaq allin rurana nisqakunam karqa:

2.2.1. Llaqta tapuy: Kayqa chiqap pachapi sucesokunata investiganapaqmi karqa, tapukuykunata específico nisqawan. Kay allin rurana nisqa ancha allinmi karqan chay sasachakuy riqsichinapaq, t'aqwinapaq, huñunapaq ima, willaykuna nisqakunata, musyay willaykunata nisqakunatapas investigacionpaq. Chayqa qusqa karqa chay qatina yachacuy riqsichisqa utaq definida kaqman.

2.2.2. Tapupakuy: Kay allin rurana nisqawanmi churakurqa willakuykunata akllanapaq hinaspa huñunapaq, chaypaqmi muestrapi kaqkunawan uyapura tupanakuywan.

Willakuy huñunapaq instrumentukuna llamkachisqankuqa karqan:

Kay yuyaypiqa, materialkunam ruwasqa kanqa instrumentukuna huñunapaq willaykuna hina, tapukuy qillqa hinallataq entrevistakuna guia nisqapas, chaykunam llamkachisqa karqa willakuykunata akllanapaq hinaspa huñunapaq, huk takyachiy qillqasqakuna nisqawan, chaymi lluqsirqa t'ikraqkuna llamk'achiy nisqamanta variables nisqamanta, chaynallataq indicadores nisqamanta, chay casos nisqamanta, chay casokuna investigacionpa sujeton kasqanmanta; chaymanta confiabilidadta qunanpaq Cronbachpa alfa yupaychay ñan nisqawan.

HUNT'ASQA LLUQSINWAN

Ruwachisqa kaptin, willakuyqa ruwasqa karqan, chaymanta ruwasqakuna kay urapi rikuchikun:

Llikachasqa huk

Llaqta kamachiy nisqa michacuy hucha ruwasqamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa, huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi huchachasqa runaq rehabilitación nisqa kamachikuypa mosoqmanta yachachiynintan afectan.

		Sapa kuti	Pachakmanta (%)	Pachakmanta (%) allin	Pachakmanta (%) huñusqa
Chiqaq	Mana haykaqpas	9. 9.	18.0	18.0	18.0
	Yaqa sapa kuti	24. 24	48.0	48.0	66.0
	Sapa kuti	17. 17	34.0	34.0	100.0 nisqa
	Llapan	50. 50	100.0 nisqa	100.0 nisqa	

Uchuy willakuy. Willaykuna nisqakuna tarisqa tapukuykunata churaspa, chaymi dirigisqa amachaqkuna litigiokunaman.

Chay ruwasqaykuman hinaqa, especificakunmi, chay willaykunata huñunapaq rurana nisqa churakuptinku, chay procesado nisqa willakuykunata nisqaman hina, tarikun: 9 tapusqakunam especificarqaku, mana atiqpaq t'aqasqa nisqa hucha ruwasqamanta llaqta kamachiy nisqapa contranpi, mana haykapipas afectanchu hukmanta yachachiy nisqa allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqa condenasqa runapa Huch'uy suyu Judicial de Puno nisqapi, chaymi pachakmanta hukninta representan nisqapi 18% muestra nisqamanta.

Chaynallataqmi, chay punto hatarichisqamanta, 24 tapusqakunam qawarichirqaku wakin kutipiqa mana atiqpaq t'aqasqa nisqa hucha ruwasqamanta llaqta kamachiy nisqapi, Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi condenasqa runapa allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqa musuqmanta yachachikuyninta afectan, chaymi representan porcentaje nisqapi 48% muestramanta hinaspa tukupaypi 17 tapusqakuna siempre qawarqaku chay mana atiqpaq t'aqasqa nisqa hucha ruwasqamanta llaqta kamachiy nisqapa contranpi afectan reeducación nisqa allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqa huchachasqa runamanta Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi, chaymi representan porcentaje nisqapi 34% población estudio nisqamanta.

Tukuchinapaqqa, aswan achka tapusqakunam qawachirqaku wakin kutipiqa mana atiqpaq t'aqasqa nisqa hucha ruwasqamanta llaqta kamachiy nisqapi, Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi huchachasqa runapa rehabilitación nisqa kamachikuypa musuqmanta yachachikuyninta afectan.

Llikachasqa iskay

Llaqta kamachiypa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqapiqa afectanmi resocialización nisqataqa, chaytaqa ruwan allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqawanmi huchachasqa runa Huch'uy suyu Judicial de Puno nisqapi, 2025 watapi.

	Sapa kuti	Pachakmanta (%)	Pachakmanta (%) allin	Pachakmanta (%) huñusqa

Chiqaq	Mana haykaqpas	16	32.0	32.0	32.0
	Yaqa sapa kuti	21. 21	42.0	42.0	74.0
	Sapa kuti Llapan	13. 13 50. 50	26.0 100.0 nisqa	26.0 100.0 nisqa	100.0 nisqa

Uchuy willakuy. willaykuna nisqakuna tarisqa tapukuykunata churaspa, chaymi dirigisqa abogadokuna litigiokunaman.

Chay ruwasqaykuman hinaqa, especificakunmi, chay willaykunata huñunapaq rurana nisqa churakuptinku, datos ruwasqaman hina, tarikun: 16 tapusqakunam especificarqaku llaqta kamachiy nisqa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa nisqapiqa mana haykapipas afectanchu resocialización nisqataqa, chaytaqa ruwan allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqawanmi condenasqa runa Huch'uy suyu Judicial de Puno nisqapi, chaymi representan porcentaje nisqapi 32% muestramanta.

Chaynallataqmi, chay punto hatarichisqamanta, 21 tapusqakunam qawachirqaku wakin kutipiqa llaqta kamachiy nisqa contranpi huchakunamanta descalificación nisqa afectanmi resocialización nisqapi, chaytaqa ruwan principio de rehabilitación nisqawanmi condenasqa runapa Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi, chaymi representan porcentaje nisqapi 42% muestramanta hinaspa tukupaypiqa 13 tapusqakunam qawarirqaku llaqta kamachiy nisqa contra huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa, chaymi afectan chay resocialización nisqa kamachikuywan allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqa huchachasqa runa Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi, chaymi representan porcentaje nisqapi 26% población estudio nisqamanta.

Tukuchinapaqqa, aswan achka tapusqakunam qawachirqaku wakin kutipiqa mana atiqpaq t'aqasqa nisqa huchakunamanta llaqta kamachiypa contranpi nisqapi, chaymi afectan resocialización nisqataqa, chaytaqa ruwan allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqawanmi condenasqa runa Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi.

Llikachasqa kimsa

Huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa llaqta kamachiypa contranpi nisqapiqa afectanmi sociedadman kutiykuyta, chaytaqa ruwan allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqawanmi huchachasqa runa Huch'uy suyu Judicial de Puno nisqapi, 2025 watapi.

		Sapa kuti	Pachakmanta (%)	Pachakmanta (%) allin	Pachakmanta (%) huñusqa
Chiqaq	Mana haykaqpas	7. 7.	14.0	14.0	14.0
	Yaqa sapa kuti	28. 28	56.0	56.0	70.0
	Sapa kuti	15. 15	30.0	30.0	100.0 nisqa

	Llapan	50. 50	100.0 nisqa	100.0 nisqa	

Huch’uy willakuy. Willaykuna nisqakuna tarisqa tapukuykunata churaspa, chaymi dirigisqa amachaqkuna litigiokunaman.

Chay ruwasqaykuman hinaqa, especificakunmi chay willaykuna nisqakuna ruwasqaman hina, chay willaykunata huñunapaq rurana nisqa churakuptinku, chaypim tarikun: 7 tapusqakunam especificarqaku llaqta kamachiy nisqa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa mana haykapipas afectanchu reintegración sociedad nisqaman, chay allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqa huchachasqa runaq nisqa Huch’uy suyu Judicial de Puno nisqapi, chaymi sapa pachakmanta nisqapi 14% mallinamanta ranticharqan.

Chaynallataqmi, chay punto hatarichisqamanta, 28 tapusqakunam qawarichirqaku wakin kutipiqa llaqta kamachiy nisqa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa nisqapi, Huch’uy suyu Judicial Puno nisqapi condenasqa runapa rehabilitación nisqa kamachikuyninman hina, sociedadman yapamanta yaykuyta, chaymi 56% muestranmanta pachakmanta hukninpi, tukupaypiqa 15 tapusqakunam qawarirqaku, mana atiqpaq t'aqasqa nisqa huchakunamanta contra administración pública nisqaman, sapa kuti afectan reintegración nisqatapas sociedad nisqapi, Huch’uy suyu Judicial Puno nisqapi condenasqa runapa rehabilitación nisqa kamachikuyninman hina, chaymi 30% estudio nisqa runakunamanta pachakmanta hukninpi.

Tukuchinapaqqa, aswan achka tapusqakunam qawarichirqaku wakin kutipiqa mana atiqpaq t'aqasqa nisqa huchakunamanta llaqta kamachiypa contranpi nisqapiqa, Huch’uy suyu Judicial Puno nisqapi condenasqa runapa rehabilitación nisqa kamachikuyninpi, sociedadman yapamanta yaykuyta afectan.

Llikachasqa tawa

Percibikunmi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa llaqta kamachiypa contranpi nisqapi, chaymi Paykunaqa afectanku allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqatan nisqa huchachasqa runa Huch’uy suyu Judicial de Puno nisqapi, 2025 watapi.

		Sapa kuti	Pachakmanta (%)	Pachakmanta (%) allin	Pachakmanta (%) huñusqa
Chiqaq	Mana haykaqpas	9. 9.	18.0	18.0	18.0
	Yaqa sapa kuti	28. 28	56.0	56.0	74.0
	Sapa kuti	13. 13	26.0	26.0	100.0 nisqa
	Llapan	50. 50	100.0 nisqa	100.0 nisqa	

Uchuy willakuy.willaykuna nisqakuna tarisqa tapukuykunata churaspa, chaymi dirigisqa abogadokuna litigiokunaman.

Chay ruwasqaykuman hinaqa, especificakunmi chay willaykuna nisqakuna ruwasqaman hina, chay willaykunata huñunapaq rurana nisqa churakuptinku, chaypim tarikun: 9 tapusqakunam especificarqaku llaqta kamachiy nisqa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq

t'aqasqa nisqa mana haykapipas afectanchu huchachasqa allinyanapaq kamachiy nisqa Huch'uy suyu Judicial de Puno, 2025 watapi, chaymi representan porcentaje nisqapi 18% muestramanta.

Chaynallataqmi, chay ch´iku hatarichisqamanta, iskay chunka pusaqniyuq tapusqakunam qawachirqaku wakin kutipiqa llaqta kamachiy nisqa contranpi huchakunamanta descalificación nisqa, Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi huchachasqa runapa rehabilitación nisqa kamachikuynintam afectan, chaymi 56% malli nisqamanta pachakmanta hukninpi, tukupaypiqa chunka kimsayuq tapusqakunam qawarirqaku, mana atiqpaq t'aqasqa nisqa huchakunamanta llaqta kamachiypa contranpi nisqapi, condenasqapa rehabilitación nisqa kamachikuynintapuni afectan runa huch'uy suyu Judicial Punopi, 26% estudio llaqtayuqkuna nisqamanta pachakmanta (%).

Tukuchinapaqqa, yaqa llapan tapusqakunam qawachirqaku wakin kutipiqa mana atiqpaq t'aqasqa nisqa huchakunamanta llaqta kamachiypa contranpi nisqa, Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi huchachasqa runapa rehabilitación nisqa kamachikuyninta afectan.

Ñawpari yuyay nisqa chiqapchay:

a) Ñawpari yuyay Yupay Khupuchay nisqa willakuy:

Hipótesis nula nisqa

Maykamachus llaqta kamachiypa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa manan afectanchu allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqa huchachasqa runa huch'uy suyu Judicial de Puno nisqapi, 2025 watapi.

Hipótesis alternativa nisqa

Maykamachus llaqta kamachiypa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa afectan, infringin allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqa huchachasqa nisqamanta Huch'uy suyu Judicial de Puno nisqapi, 2025 watapi.

b) Kikin significaciónpa: 5% pantay.

c) Khipu Kamayuq malliy: kay casopiqa, normalización rakinapa nisqa churakurqa, chaymi mana paramétrico nisqachu karqa, chayraykum mallina chi cuadrada nisqa churasqa karqa.

d) Malliy khipu kamayuq nisqamanta yupay.

Llikachasqa pichqa

Malliy ñawpari yuyaypa nisqa

Chi-cuadrado	12.040 [a]
Gl	2. 2.
significación asintótica nisqa	,002 nisqa

a. 0 células (0,0%) suyasqa frecuenciasniyuq kanku aswan pisi 5. Aswan pisi suyasqa frecuencia celular 16,7.

Uchuy willakuy. SPSS nisqa llamk'ana.

e) Akllay

Tabla nisqaman hinaqa, significancia nisqa chaninchasqa 0,05 nisqamanta pisillam; chayraykun hipótesis nula nisqa mana chaskisqachu, hipótesis alternativa nisqataqmi chaskisqa. Kay yuyaypi: maykamachus llaqta kamachiy nisqa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa, Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi, 2025 watapi, huchachasqa runaq allinyachiynin kamachiyta afectan, chayta sarunchaspa.

RIMANAKUY

Llaqta kamachiy nisqa contranpi huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqamanta ruwasqaman hinaqa, Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi huchachasqa runapa rehabilitación nisqa kamachikuynintam afectan, iskay waranqa iskay chunka phisqayuq watakuna. Chay ruwasqanchikman hinaqa, aswan achka tapusqakunam qawarirqaku chiqaptapuni chayta afectasqanmanta; kay tukukuyqa, Cristóbal (2020) ruwasqan estudiowanmi chiqanchakun, chaymi tukupayninkunapi kamachin, chayraykum, wiñaypaq mana atiqpaq t'aqasqa nisqa aplicacionnin kasqanmanta, waqlliq funcionario público nisqakunaman, paykunam, formularios agravados nisqakuna ruwaymanta t'aqasqa, tipificasqa iskay kaq t'aqapi Art. 38. kamachiy kunan Código Penal nisqapi, churakunanmi waqlliq llank'aqkunaman, sapa kutilla waqlliy ruwaqkunaman, ñawpaq proceso judicial nisqayoq kaqkunaman, utaq waqlliy agravado nisqa ruwaqkunaman; hinallataqmi, mana atiqpaq t'aqasqa nisqa hatun huchakunata churakunman, criterio de penas acumulativas nisqaman hina, huchachasqa mana allin funcionariokuna mana qhepaman mosoq oficinas públicas nisqakunapi mañakuyta munanankupaq, pisi carcelpi sentenciakuna carcelpi kananpaq mana allinta chaskisqankumanta.

TUKUYPAQ TUKUPAY

Sasachakuy willakuypi hapipakuspam, chay taripana nisqa tukun: aswan achka tapusqakunam qawachirqaku huchakunamanta mana atiqpaq t'aqasqa nisqa contranpi huchakunamanta descalificación nisqa wakin kutipiqa Paykunaqa afectanku allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqatan huchachasqa runaq nisqa Huch'uy suyu Judicial Puno nisqapi. Kay situación, caracterizasqa tawa kuchu nisqapi, willakun imaynatas chay impacto kashan aspectos de reeducación isqapi, chay allinyachispa kutichipuy kamachiy nisqa huchachasqa runaq; rehabilitación nisqa kamachikuywan resocialización nisqa; shinallatak rehabilitación nisqa kamachiyman hina sociedadman yapamanta yaykuy.

IMAYNA RUWAYKUNA

Aranzamendi, L. (2009). Guía metodológica de investigación jurídica. Del proyecto a la tesis. Editorial Adrus. Primera edición. Arequipa Perú.

Carrasco, Sergio (2018). Metodología de la Investigación científica. Editorial San Marcos 1ra Edic.

Carrillo, F. (1988). Cómo Hacer la Tesis y el Trabajo de Investigación Universitario. Lima Perú; Editorial Horizonte, 9na. Edición.

Cordova, E. C. (2018). La ejecución de la pena de inhabilitación en la administración pública. Lima Perú.: Universidad Federico Villarreal Escuela Universitaria de Posgrado.

Cristóbal, V. B. (2020). Inhabilitación perpetua para los delitos cometidos contra la administración pública y el principio de rehabilitación del penado en el distrito judicial de Junín 2018. Huancayo-Perú.: universidad nacional del Centro.

Cubas-Villanueva, V. (1999). Derecho Procesal Penal. Lima: Ediciones Jurídicas. Lima Perú.

Charaja, F. y Portillo C. F.: (2010) Manual de Investigación Educacional. primera edición, editorial nuevo mundo, Puno – Perú.

Del Río, O. (2016). Promulgan ley que impide a los corruptos trabajar en el Estado. Lima: Artículo Jurídico publicado en la Biblioteca de la Academia de la Magistratura. , 1-24.

Hernández Sampieri, Roberto y otros (2015) Metodología de la Investigación Científica. Edit. Mac Graw Hill, 6ta Ed., 706 pp. México.

Medina, A. (2016). La rehabilitación de un condenado y la confrontación con la reparación civil – intereses legales. Sobre casos graves de corrupción. Revista Electrónica de Derecho penal. Pensamiento Penal, Buenos Aires-Argentina, 45-56.

Meini, I. (2017). En su artículo jurídico “La inhabilitación perpetua para funcionarios corruptos: una visión penal y laboral”. Revista Gaceta Jurídica. Lima Perú, 45-49.

Merino Salazar, C.E. (2014). La suspension de la ejecucion de la pena privativa de libertad y fin de prevencion general positiva en las sentencias condenatorias por delitos contra el patrimonio en los juzagdos unipersonales de la provincia de Trujillo. Trujillo Peru: Universidad Nacional de Trujillo.

VIRTUAL RIMAY YANAPAKUNA LLAMK'ANAKUNATA ANÁLISIS MISQAHINA, PRIMARIA YACHAQKUNAQ YACHAYNINTA ALLINCHAYPAQ

Rula Karina Mamani - Mamani
karueduc@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

= tiyanan yachaykunapa, sikin

Primaria yachaypi, virtual rimay yanapakuna llamk'anakuna pisilla, mana allin yachachiywan llamk'achisqanmi qhawaykuna ruraypi, unanchaypi, yachay taripaypi chinkachiykunata paqarichin. Kay ruwayqa yachachiy ruraypa allin kayninta qhichun, yachachiqpa llamkayninpi allin churasqa kananpaq munayninta rikuchin. Kay maskayqa munan virtual rimay yanapakuna llamk'anakunata qhawayta munanku paykunaq yanapayninta yachay allinchaypi, primaria yachaqkunaq, iskay waranqa chunka isqunniyuq- iskay waranqa iskay chunka phisqayuq watakunapi. Llamk'achisqa yachana ñamya sistemática qhawaymi, científico qillqakunata akademiku tiyanan yachaykunapa sikinmanta, contenidota análisiswan llamk'achispa, willakuykunata allichaypaq hinallataq hamut'anapaq. Taripaqkuna rikuchinmi digital plataformakuna, yachachiy redes sociales hinallataq virtual pachakuna yachachiywan allin churasqa kasqankuqa kallpanchanmi qhawaypi ruwanakuyta, tinkunakuyta hinallataq unanchayta yachaykunamanta, sichus allin yachachiqpa pusaynin kanman chayqa. Tukuyta nispanchik, virtual rimay yanapakuna llamk'anakunaqa ancha allin yanapaymi kanan, primaria yachaypi yachayta kallpanchaypaq, sichus allin planchasqa hinallataq sut'i yachachiy kamachiykunawan churasqa kanku chayqa.

Akllasqa Rimaykuna: Digital atiy, virtual rimay, yachay allinchay, virtual yachachiy

KAMACHINA

Primaria yachachiyqa sasachakuywan tupaykun, llapa runakunaq kawsayninpi digitalización utqay ruwakusqan rayku, chaymanta mañakusqankunaman kutichinapaq. Kay qhipa watakunapi tecnologíamanta y virtual rimay yanapakuna llamk'anakunaman yaykuyqa yapaykullasqa kachkan, chaywanpas yachachiy llamkayninpi churasqanqa manam sapa kuti sut'i yachay taripaykunaman pusasqachu. Kay ruwayqa hark'anmi atiy yachaykunapa wiñayninpi chaykunapa kallpayninta, hinallataq paqarichinmi chinkachiykunata qhawaypi ruwanakuy, unanchay hinallataq allin ruray yachaqkunaq. Chaymantaq, yachachiqkunapa pisilla yachaynin

kay yanapakuna llamk'anakunata yachachiypaq llamk'achinapaqqa pisiyachinmi yachachiy kallpayninta, chinkachinku allin yachayta wiñachinapaq oportunidadkunata.

Imaymana maskaykuna rikuchinmi información y comunicación tecnología (TIC) nisqakunaqa yanapanmi primaria yachaqkunaq yachayninta kallpanchayta, yachaykunata unanchayta, paykunaq aswan kallpachasqa ruwanakuyta yachachiy ruraypi. López & Janet (2024). Chaymantaq, TIC nisqakunaq wiñaynin mana sayk'usqaqa hatun kallpata apamun yachachiy pachapi, aswanraq yachachiqkunaq yachayninpi, paqarichispa munayta digital atiykunata wiñachinapaq, chaywanmi chuya, qaylla, allin rimayta atisqa kanman virtual yachay pachakunapi (Saborío, 2018).

Kay pachapi, virtual rimay yanapakuna llamk'anakunata churay, redes sociales nisqakunapas, rikuchisqa kachkan aswan kikinmanta ruwasqa tinkunakuyta kallpanchasqanta, ñawpaq rimay hark'akuykunata pisiyachispa kachkan, yachaqkunaq aswan hatun yaykuyta yachachiy ruwanakuykunapi kallpanchasqanta (Alshayeb, 2018). Musuq tecnología nisqakuna hina Realidad Virtual nisqaqa hatun yachachiy atiykunata qun; ichaqa, chaykunapa churaynin primaria yachaypiqa manaraq achka kachkan Miguélez et al., (2019). Kay kawsayqa kallpanchasqa kachkan imaymana rimay yanapakuna llamk'anakunata yachachiy yanapayninman churayta; chaymi mañan yachachiqkunaqa musuq atiykunata wiñachinankupaq, aswan qaylla, chuya hinallataq allin rimayta atinankupaq virtual yachay pachakunapi (Cabero et al., n.d.). Kay yachachiy wasikunapi, yachachiqqa yachaqta rikunmi kikinmanta ruwanakun chay hina, payman qispichiyta qun rimanapaq hinallataq yachaynin kawsayninwan tinkunapaq. Hernández-Herrera (2024).

Huk manta, qillqasqa yachaykuna rimanchikmi primaria yachachiyqa tukuy rikch'aq tikraykunata muchusqanta yachachiy hinallataq yachay ruraykunapi, ñawpaq watakunamanta pacha llapa atiykunata wiñachinapaq, yachaqpi chawpichasqa chaymanatataq allin yachayman churasqa yachachiywan Galván-fernández (2017). Digital tecnología nisqakunata llamk'achiyqa kallpanchanmi rimayta, simita runakunaq ruwanakuy atiykunata, sumaq aplicaciónkunawan, tinkuchisqa pukllaykunawa, yachachiy simulaciónkunawan, yanapaspa yachaqkunaq yaykuyta, ruwanakuyta Lledó et al.(2024) Chaymantaq, yachachiypaq celular aparatokunata aswan achkata llamk'achiyqa allin kallpata paqarichisqa yuyay ruraykunapi, rikuchispa virtual rimay yanapakuna llamk'anakunapa hatun atiyta primaria yachaypi yachayta allinchaypaq Manrique et al. (2025). Tecnología yanapakuna llamk'anakunata allin llamk'achiyqa ancha sumaq kachkan virtual yachachiy ruraykunapa allin taripayninpaq, chaymi tinkuchisqa, yanapanakusqa yachachiyta, yanapaspa yachachiy munaykunata taripayta munan. Briones et al., (2021).

Kunan pacha yachachiy pachapi, TIC nisqakunaqa ancha sumaq ruwanan primaria yachaypi; allin llamk'achisqankunaqa qhawaypi ruwanakuyta, yachaykunata unanchayta

hinallataq atiykunata wiñachiyta yachaqkunapi Carolina et al. (2025). Kay qhawaymantaqa, tecnología yanapakuna llamk'anakuna yanapanmi yachachiy llamk'aykunata musuqmanta tikrayta, aswan kikinmanta ruwasqa hinallataq yachaqpi chawpichasqa metodologíakunata kallpanchaspa Maita & Camayo (2025), Ichaqa, kikinmanta ruwasqa,tecnologíawan estrategiaskunata llamk'achiyqa hukniray taripaqkunata rikuchin, chikllap allinchaykunawan yachaqkunaq munayninpi, ruwanakuypi hinallataq unanchaypi Pérez Rojas & Díaz Quesada (2025). Chaymantaq, yachachiy aylluqpa munayninkunaman allin kutichin, maymantapas hark'akuykunata atipaspa yachayman yaykunapaq aswan achka oportunidadkunata mast'arichispa Trunce-Morales et al., (2023). Tecnologíaq churasqanqa ancha kallpata yanapan yachayta, yachaqkunaq allin rurayninta kallpanchayta munaspa, yachachiyman yaykuyta kuskachaypaq Reinoso et al. (2025). Chaymantaq, ukhunmanta munayta allinchanku, kikinmanta ruwasqa metodologíakunawan hina gamificación nisqawan hinallataq proyectokunapi yachaywan Fuentes -Riquero (2025)

Chiqap kasqanman hina, kay maskayqa munan virtual rimay yanapakuna llamk'anakunata llamk'achisqanta qhawayta hinallataq paykunaq yanapayninta yachay allinchaypi primaria yachaqkunapi 2019–2025 watakunapi, Chaywanmi yachachiy ruraypi kallpayninta unanchaypaq hinallataq evidenciakunata quspa aswan allin yachachiy churasqata pusananpaq kay yanapakuna llamk'anakunata primaria kikinpi.

LLANK'AY WIÑAYCHIYNIN

Kay yachaqa achka chay hatun ñam descriptivo–explicativo nisqayuqmi karqan, sistemático diseño documental–bibliográfico nisqawan, virtual rimanakuy herramientas nisqakunapa yachayman impacto nisqanmanta tarisqakunata crítico hinaspa comparativo analizayman orientasqa karqan. Qillqasqakunapa akllayninqa ñawpaqta churasqa inclusión, exclusión criterios nisqakunawanmi ruwasqa karqan, español hinaspa inglés simipi qillqasqakunata, rigor metodológico nisqayuq, tema nisqawan tupaq kasqanta qhawarispa.

TARISQA RURAYKUNA

Tabla Nº 01: Artículokuna akllay proceso, PRISMA método nisqaman hina.

Tema: Virtual rimanakuy herramientas nisqakunapa apaynin, primaria yachay wasipi yachaqkunaq yachaynin allinchaypaq (2017–2025)

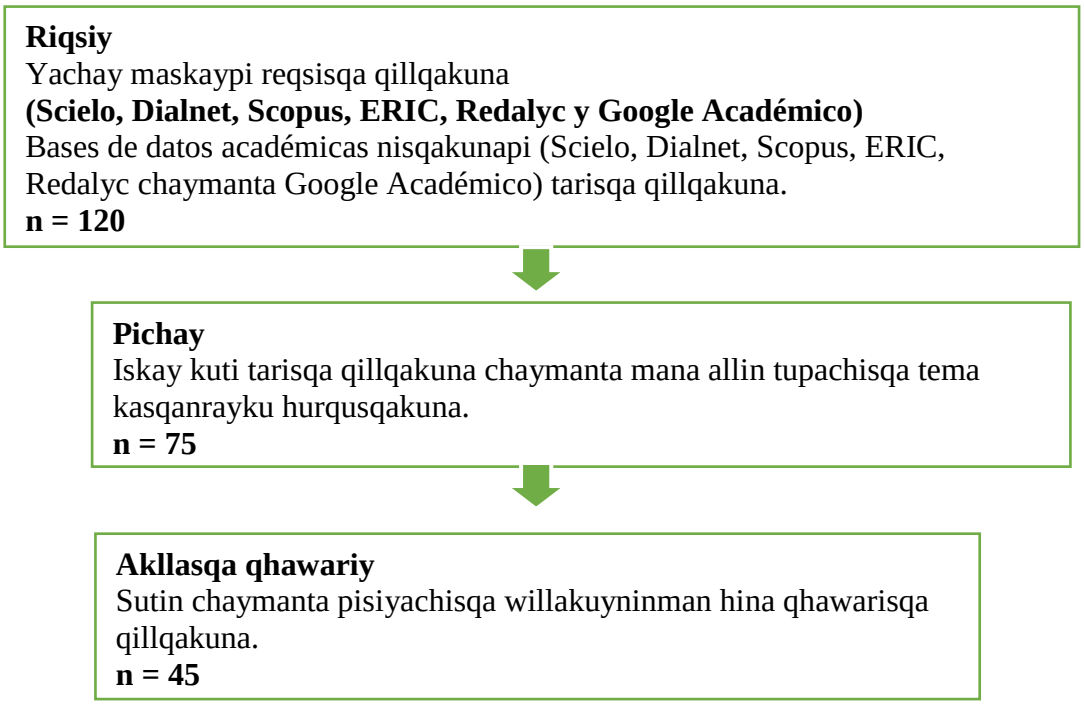
Fase PRISMA	Descripción del proceso	Número de artículos
Reqsiy	Registros identificados nisqakunaqa bases de datos académicas nisqakunapi — Scielo, Dialnet, Scopus, ERIC, Redalyc hinaspa Google Académico — riqsisqa karqanku.	120

Pichay	Registros duplicados utaq mana pertinente nisqakunaqa qichusqa karqanku.	75
	Registros tras la depuración	45
Akllasqa qhawariy	Registrosqa título hinaspa resumen nisqawan evaluasqa karqanku.	45
Akllanakuy	Artículokunaqa texto completo nisqawan evaluasqa karqanku	45
Yaykuchiy	Estudiokunaqa sistematización, análisis final nisqapaq incluysqa karqanku	**45**

Ñawpaq fasepiqa 120 hina artículo científico nisqakunaqa primaria yachay wasipi virtual rimanakuy ruranakuna nisqakunapa apayninwan tupaqmi riqsisqa karqanku, especializadas tiyanan yachaykunapa académicas nisqakunapi maskaymanta. Inclusión hinaspa exclusión criterios nisqakunata aplichaspa, hinallataq documentos duplicados utaq mana tema nisqawan tupaqkunata qichuspa, tawa chunka phisqayuq hina t'awipakunaqa akllarisqa karqanku; chaykunaqa sistematización hinaspa análisis nisqapaq relevante kasqanraykumi hap'isqa karqanku, título hinaspa taripana nisqawan chiqap tupayninrayku.

Figura Nº 1 PRISMA flujo diagrama: artículokuna akllay proceso.

Tema 1: Virtual rimanakuy herramientas nisqakunapa apaynin, primaria yachay wasipi yachaynin allinchaypaq (2017–2025)

Diagramaqa estudios akllarisqakunapa identificación, depuración, cribado, elegibilidad hinaspa inclusión proceso nisqakunatam rikuchin, revisiónpaq, PRISMA método nisqapa directrices nisqakunata qatispa

Revisiónqa hamawt'a t'awipa nisqapa principios éticos nisqakunata rispitaspami ruwasqa karqan, fuentes nisqakunapa allin citaciónninta hinaspa información nisqapa responsable apayninta garantizaspa. Limitaciones principales nisqakunamantaqa contextos educativos nisqakunapa heterogeneidadninta hinaspa estudiokuna analizasqakunapa variabilidad metodológica nisqanta riqsichisqa karqan, hinallataq wakin texto completo nisqakunapa pisilla tarikusqanta

Lliu yachaykunaqa, primaria yachay wasipi yachaqkunaq yachayninpi virtual rimanakuy herramientas nisqakunapa impacto nisqa analizasqa karqanku. Kunan mashqaykunaqa plataformas digitales nisqakunaqa, redes sociales educativas hinaspa entornos virtuales nisqakunapa apayninmi participación activa, interacción hinaspa contenidos nisqakunapa allin intindyta yanapachisqanta rikuchinku. Hinallataq, revisión estudiokunaqa kay herramientas nisqakunapa integración pedagógica nisqanmi habilidades comunicativas hinaspa cognitivas nisqakunapa wiñayninta allinchayta yanapachisqanta rimanakunku, allin mediación docente kasqanrayku.

Revisión bibliográfica nisqapa resultadosninqa sistematización cuadro nisqapi organizasqa karqanku, Scielo, Dialnet, Scopus, ERIC, Redalyc hinaspa Google Académico nisqakunapi indexasqa estudiokunata qhawarispa; chaymi objetivos, enfoques metodológicos hinaspa principales hallazgos nisqakuna variable de estudio nisqawan tupaqkunata riqsichiyta atiparqan.

Tabla 2: Entornos virtuales hinaspa educación nisqamanta yachanakunapa características metodológicas hinaspa principales resultados nisqakunaqa SciELO, Dialnet, ERIC, Redalyc hinaspa Google Académico bases de datos nisqakunapi riqsisqa karqanku.

País	autor	año	Objetivos	Metodología	Resultados /o conclusiones
Perú suyu	(Cordova et al., 2025)	2025	2025 watapi Huancayo llaqtapi huk yachaywasipi yachaqkunaq yachayninpi TIC nisqakunapa apayninwan ñawinchaw comprensión nisqapaq kaq relaciónninta determinay	Enfoque metodológico cuantitativo nisqayuq, nivel correlacional nisqayuq, diseño no experimental hinaspa corte transversal nisqayuq.	Institución Educativa N.º 31506 nisqapi yachaqkunaq yachayninpi TIC nisqakunapa apayninwan lectura comprensión nisqapaq kaq relaciónninqa significativa kasqanta (Rho = 0.44; p = 0.000 < 0.05) determinasqa karqan, chaymi planteasqa hipótesis nisqata validadasqa karqan.
Ecuador suyu	Reinoso et al., 2025)	2025	Herramientas tecnológicas nisqakunaqa imaynataq influyinku rendimiento académico, motivación estudiantil hinaspa prácticas pedagógicas nisqakunapi	Enfoque cuantitativo hinaspa diseño correlacional no experimental isqayuq.	Integración tecnológica nisqaqa yachaypi aswanqa allin efectosniyuqmi, contenidos educativos nisqakunata allin entiendiyta hinaspa interesninta allinchayta yanapachisqanrayku

Ecuador suyu	(Moreira et al., 2024)	2024	Churay: rimay pukllaykunapa ruwayninta (estrategia metodológica hina) imayna vocabulario wiñachiyta ruwan, rimay sasachakuyuq yachaqkunapi	Simi pukllaykuna nisqakunapa impacto nisqanta determinay, estrategia metodológica hina vocabulario wiñaypaq, simi sasachakuyniyuq yachaqkunaq yachayninpi.	Simi estimulación nisqaqa habilidades comunicativas nisqakunata yachaypaqqa, mana iskayrayuqmi huk herramienta primordial kaspa, wawaq sapallan kawsayninpi hinaspa runamasinwan kawsayninpi allin puriyta atipanampaq yanapachin. Test PLON-R nisqata aplichaspaqa simi qhipariykunata allinman riqsiy atikun, chaymantaqa objeto de estudio nisqapaq munayninman hinaspa interesninman hina intervención plan nisqata ruway atikun

Ecuador suyu	(Rigoberto et al., 2024)	2024	Simi yachachiypi TIC nisqakunapa integraciónninmanta sistemática revisiónta ruwanay, chaywanqa diversos contextos educativos nisqakunapi aplichasqa métodos nisqakunata hinaspa tarisqa resultados nisqakunata crítico qhawariypaq.	Kay estudiopi aplichasqa metodologíaqa huk allin qhaway bibliográfica nisqapi sayarqan, chaymi simi yachachiypi Tecnologías de la Información y la Comunicación (TIC) nisqakunapa integraciónninta evaluaypaq sinchi msingiwan yanapakurqan.	Herramientas tecnológicas nisqakunata — computadoras, tabletas hinaspa plataformas digitales— yaykuchiyqa yachachiyta modernizachisqa karqan, recursos educativos nisqakunaman aswan utqay hinaspa allin yaykuyta atichisqanrayku
Perú	(Maita & Camayo, 2025)	2023	Educación básica regular nisqapi yachachiy hinaspa yachaypi kay herramientas nisqakunapa apayninta sistemática revisiónwan analizay.	Google Académico, Scielo, Dialnet, Scopus hinaspa Redalyc bases de datos nisqakunamanta 50 artículo nisqakuna hap'isqa karqanku; chaymantaqa inclusión hinaspa exclusión criterios nisqakunawan 16 artículokuna akllarisqa karqanku, 2019 watamanta 2023 watakama.	Sistema educativo nisqapi herramientas tecnológicas nisqakunapa implementaciónninqa yachaqkunapa imaymana competencias nisqakunata kallpachaypaq fundamentalmi, amawta pusayninwan hinaspa qhawayninwanmi, payqa avance científico hinaspa tecnológico nisqakunaman hina allin yachachisqa kananpaq.

Rikuchisqa tarisqa ruraykunaqa en la Tabla N.º 1 nisqapi rikuchisqa resultadosninqa Perú hinaspa Ecuador nisqakunapi imaymana contextos educativos nisqakunapi yachay procesos nisqakunapi Tecnologías de la Información y la Comunicación (TIC) hinaspa entornos virtuales nisqakunapa apayninmi allin influencia kasqanta rikuchin. Tukuyninpi revisasqa yachakunaqa rurapayasqa ruranakuna nisqakunapa yaykuchisqanmi contenidos nisqakunata allin entiendiyta, yachaqkunapa motivaciónninta hinaspa aula ukhupi llamk'ay dinamikannta allinchayman yanapachisqanta rimanakunku.

Perú llaqtapiqa, TIC nisqakunapa allin apayninmi lectura comprensión nisqawan significativa tupayninta rikuchin; chaymi digitales ruranakuna nisqakuna habilidades fundamentales nisqakunata kallpachayta atisqanta rikuchin, allin propósito pedagógico nisqawan kaqtin. Hinallataq, revisiones sistemáticas nisqakunapi sayasqa t'awipakuna nisqakunaqa entornos virtuales nisqakunaqa manaña recursos complementarioschu kasqanta, aswanqa espacios relevantes nisqakunaman tukusqanta rikuchinku; chaymi yachay interactivo nisqata, ashqan yuwayniyuq yachaqkunapa participación activa nisqata yanapachisqanta rikuchinku.

Hinallataq, revisiones sistemáticas nisqakunapi sayasqa investigaciones nisqakunaqa entornos virtuales nisqakunaqa manaña recursos complementarioschu kasqanta, aswanqa espacios relevantes nisqakunaman tukusqanta rikuchinku; chaymi yachay interactivo nisqata, pensamiento creativo nisqata hinaspa yachaqkunapa participación activa nisqata yanapachisqanta rikuchinku. Hinallataq, Ecuador nisqapi ruwasqa yachakunaqa integración tecnológiaqa rendimiento académico nisqapi hinaspa yachaypaq munayninpi allin efectosniyuq kasqanta willanku, aswanqa virtual rimanakuy chay llamk'ay colaborativo nisqakuna kallpachisqa kaptin Chaymi, estudiokunaqa riqsichinqa musuq ruranakuna nisqakuna yachay nisqapi allin impacto nisqaqa docenteq rurananpaq role nisqawanmi aswan yachaytaq kasqanta; payqa apayta hinaspa qhawayta allinman hinaspa musuqman apayman hina ruwasqa kaptin. Tukuytaqmi, resultadosninqa rikhuyta apayku TIC hinaspa entornos virtuales nisqakunapa integración nisqaqa yachay calidad nisqanta kallpachaypaq hinaspa sistema educativo nisqapi musuq kawsaykuna demandakunata qhawariypaq.

HAMUT'AY

Kay ñawpaq yachay maskaypi tarisqa ruraykuna rikuchinmi: willaykuna teknuluyakuna chaymanta rimaykuna (TIC) yachachiywan tinkuchisqa kananmi, hatun yanapayninta qunmi yachay kallpachaypaq ñawpaq yachaypi.

Rurasqa qhawariyqa rikuchiyta atirqanmi: wakichisqa teknuluyakuna recursoskuna apaykachasqa kasqanqa yanapanmi yachachisqa imaymana yachaykunata allin hamut'anapaq, chaymanta aswan hatun yachaqkuna rimanakuy chaskiyta wiñachin. Kay kunan maskaypa tarisqakunaqa, paywan nisqawan tupachkanmi Cordova et al. (2025), Reinoso et al.,(2025) y

Rigoberto et al.(2024), Paykunaqa ninakuqmi: TIC nisqa yachachiywan allin apaykachasqa kasqanqa yanapanmi yachay kallpachayta imaymana yachay patapi. Kay yachay maskaykunaqa rikuchinmi: musuq ruranakuna recursoskuna yaykuchisqa kasqanqa yanapanmi yachachisqa imaymana yachaykunata allin hamut'anapaq, chaymanta yachaqkuna rimanakuyninta allinchay; chayqa kay maskaypa munayninwan chiqanta tupachkan. Hinallataq, tarisqa ruraykuna takyachinmi: teknuluyakuna wakichisqa apaykachasqa kasqanqa allin ruraykunata paqarichin yachay puriypi. Kayhina kaqtinmi, tarisqa ruraykunaqa chay nisqa ñawpari yuyayta yanapanku.

Yachachiy qhawaymantaqa, rurasqa qhawariypas atirqanmi riqsiyta: musuq ruranakunawan chawpichasqa metodolóhiku imayna ruraykuna, hina kaspa plataformas digitales apaykachasqa chaymanta recursos interactivos, yanapanku yachaqkunapi rimay atiykuna wiñachiyta chaymanta competencias nisqakunata kallpachayta. Kay tarisqa rurayqa tupachkanmi chay aportekunawan. de Moreira et al. (2024), Maita & Camayo (2025) y Rigoberto et al. (2024). Paykunaqa kallpachanku yuyayta: teknuluyawan yanapasqa metodolóhiku imayna ruraykuna, hina kaspa rimay pukllaykuna chaymanta plataformas digitales, atipanmi yachaqkunapa yachay munayninkunata atendiyta chaymanta rimay atiykunata kallpachayta. Huk enfoquekunaqa teknuluyapa kasqallanman tarisqa ruraykunata churanku; ichaqa kay kunan maskaypa tarisqakunaqa hamut'achinmi: yachaypi teknuluyata allin wakichisqa hinallataq estructura nisqawan competencias wiñachiy ukupi tinkuchisqa kaptinmi, chaypi yachachiypa allin ruwayninqa paqarin. Kay hinaqa, ñawpari yuyayqa takyachikunmi, reqsichkaspataq teknuluyakuna mana sapallan ruwanchu, aswanqa allin yachachiy yaykuywan tinkisqa huk puriy paqarisqa kasqanmi.

Hukmantaqa, tarisqa ruraykunaqa rikuchinmi: virtual rimay chaymanta yanapanakuy yachayqa kallpachanku yachaqkuna chawpipi tinkunakuyta, hinallataq yanapanku tantachisqa yachaykunata ruwariyta. Kay rikch'ariyqa tupachkanmi chay yachay maskaykuna rurasqawan. Briones et al., (2021), Reinoso et a,l. (2025) y Maita & Camayo (2025) Paykunaqa rikuchinku: virtual rimay chaymanta yanapanakuy llamk'ayqa kallpachanku tinkunakuyta chaymanta rakinakusqa yachayta, yachachiq mediador rolta apachkaptinmi. Kay maskaypa hatun munayninwan tupachispa, tarisqa ruraykunaqa atipanmi hamut'achiyta: virtual entornokunaqa aswan k'uchuyuk, kuyuyuq chaymanta rimanakuywan yachachiy ruwanakunata yanapanku. Chayrayku, maskay hipótesisqa chaskisqa kachkan, takyachispa: TIC nisqakuna yachachiywan tinkuchisqa chaymanta virtual rimayqa allinmanmi yaykun yachachiy chaymanta yachay puriypi.

TUKUCHIYKUNA

Qhawarisqa científico qillqakunata qhawariymantaqa, tukuychayqa chayta ninmi: virtual rimaypa ruranakuna nisqakunaqa chanin recurso kanku, ñawpaq yachay yachaqkunapa yachayninta kallpachaypaq; ichaqa apaykachasqankuqa sut'i yachachiy criterioskunawan pusasqa kaptinmi. Qhawarisqa yachay maskaykunaqa tupachkanku: kay ruranakuna nisqakunaqa

yanapanku yachaqkunapa aswan hatun rimanakuy chaskiyta, allin hamut'ayta yachachisqa imaymana yachaykunata, hinallataq wiñachinku rimay chaymanta yuyay atiykunata; chaymi rikuchin yachachiy puriypi yanapayninta.

Rurasqa qhawariyqa rikuchiyta atirqanmi: digitales ruranakuna nisqakunapa allin ruwayninqa mana sapa kaptinchu kan, ichaqa aswanqa yachachiy ruraypi imayna tinkuchisqa kasqanmanmi churakun. Virtual rimay chaymanta yanapanakuy llamk'ay, allin pusasqa kaptin, yanapanku yachaqkunapa yachay rurayninta allinchayta chaymanta kallpachayta munaychayta; chaymi atichin aswan k'uchuyuq chaymanta ancha chanin yachay experienciakunata. Kay puriypi, yachachiqpa rolqa ancha allinmi yanapakuq yachachiy puriypi; paypa yachaynin chaymanta digital atipanakuyninmi ancha kallpachin kay recursoskuna allin apaykachasqa kananpaq klaspi, yachay puriypi.

IMAYNA RURAYKUNA

Alshayeb, M. (2018). Fomentar la participación de los estudiantes mediante el uso de las tecnologías de las redes sociales. 95–105. https://doi.org/https://doi.org/10.5121/csit.2018.80807

Briones, W. R., Duarte, M. del R., Urquiza, L. I., & Zamora, I. J. (2021). Comunicación virtual para un aprendizaje colaborativo con estudiantes de Educación Básica. 6, 40–57. https://doi.org/https://doi.org/10.5281/zenodo.5659556

Cabero, J., Rodríguez, M., & Llorente, C. (n.d.). Realidad mixta, virtual y aumentada: tecnologías para el aprendizaje Realidade mista, virtual e aumentada: tecnologias para aprendizagem Mixed, virtual and augmented reality: technologies for learning. 1–19. https://doi.org/10.1590/1983-3652.2025.49561

Carolina, G., Valdiviezo, L., Rubén, A., Vaca, M., Ramon, H., Vera, Z., Gabriela, R., Duarte, Z., Educativa, U., & Bolívar, S. (2025). EFECTOS DE LAS TICS EN EL APRENDIZAJE Y REDUCCIÓN DE TIEMPO DE ENSEÑANZA Y SISTEMÁTICA EFFECTS OF ICTS ON LEARNING AND REDUCTION OF TEACHING TIME AND AUTONOMY IN VIRTUAL CONTEXTS. SYSTEMATIC REVIEW. 9, 1752–1775. https://doi.org/https://doi.org/10.37811/cl_rcm.v9i1.15941

Cordova, E. A., Lòpez, Z. M., & Salas, T. J. (2025). Comprensión lectora en la era digital: el rol de las TIC en el aprendizaje lector de estudiantes de primaria. 1–13. https://doi.org/https://doi.org/10.61286/e-rms.v3i.235

Fuentes -Riquero, S. Y. (2025). Estrategias de aprendizaje autónomo a través de las TIC en estudios sociales: Un enfoque para mejorar la autoeficacia y el rendimiento académico. 4, 74–86. https://doi.org/https://doi.org/10.69484/rcz/v4/n1/77

Galván-fernández, C. (2017). Centrándonos en el aprendizaje más que en la evaluación mediante portafolios digitales en Educación Superior Focusing on Learning rather than Assessment through Digital Portfolios in Higher Education. 54(2), 1–20. https://doi.org/10.7764/PEL.54.2.2017.9

Hernández-Herrera, N. (2024). Estrategias didácticas utilizadas para la mediación pedagógica en entornos virtuales de aprendizaje: Percepción del estudiantado de la Práctica Profesional Preescolar de la UNED, Costa Rica Teaching strategies for pedagogical mediation in virtual learni. 26, 78–89. https://doi.org/https://doi.org/10.22458/ie.v26i41.5034

Lledó, G. L., Cabrera, E. A., Carreres, A. L., & Lorenzo-Lledó, A. (2024). La aplicaciòn de la robòtica y la realidad virtual para la mejor d ela comunicaccìon expresiva: un estudio exploratorio. Revista de Educación Inclusiva, 17(2), 97–119.

López, C., & Janet, M. (2024). Gestión del aprendizaje con tecnología para niños en el espectro autista. Revista de Ciencias Sociales, XXX. https://doi.org/10.31876/rcs.v30i.42258

Maita, D. D., & Camayo, A. M. (2025). Herramientas tecnológicas en educación: Revisión sistemática. 548–560. https://doi.org/https://doi.org/10.33996/revistahorizontes.v9i36.937

Manrique, M., Jacquelin, J., Roballo, T., Abreu, O., Naranjo, M. E., Rhea, B. S., Técnica, U., De, C. A., José, G., Córdova, M., Ivett, L., Mendoza, U., Johanna, I., & Batioja, Z. (2025). Tecnologias emergentes en el area de comunicaciòn primaria: revisiòn sistemàtica. 9(2), 620–634. https://doi.org/10.4067/S0718-50062016000400002

Miguélez, B., Gómez, P. N., & Mañas, L. (2019). La Realidad Virtual Inmersiva como herramienta educativa para la transformación social: Un estudio exploratorio sobre la percepción de los estudiantes en Educación Secundaria Postobligatoria. Aula Abierta, 48(2), 157–165. https://doi.org/doi: 10.1007/s10615-021-00803-1

Moreira, B. M. J., García, A. M. B., & Rodríguez, Z. A. D. (2024). Implementación De Juegos Verbales Para El Desarrollo De Vocabulario En Un Niño Con Dificultades En Lenguaje Expresivo. Revista Científica y Arbitrada de Ciencias Sociales y Trabajo Social: Tejedora, 7(13ep), 342–360. https://doi.org/10.56124/tj.v7i13ep.021

Pérez Rojas, N., & Díaz Quesada, F. (2025). Participación docente, herramientas tecnológicas y desarrollo de las habilidades de razonamiento: aportes de un proyecto de extensión universitaria. Revista Comunicación, 34(1), 144–155. https://doi.org/10.18845/rc.v34i1.8094

Reinoso, N. R., Rivadeneira, A., Chacha, E. G., & Peña, A. M. (2025). Impacto de la Tecnología en el Aprendizaje de los Estudiantes de Educación Primaria en Ecuador. 30–56. https://doi.org/https://doi.org/10.61616/rvdc.v6i2.608

Rigoberto, F., Rivera, M., Alvrado, O., & Garcia, B. (2024). Artículo de Revisión Integración de las TIC en la enseñanza de lenguaje: una revisión sistemática de métodos y resultados en la educación. 4(4), 1–20. https://doi.org/10.59814/resofro.2024.4(4)e358

Saborío, S. (2018). Podcasting: Una herramienta de comunicación en el entorno virtual. Innovaciones Educativas, 29, 95–103.

Trunce-Morales, S. T., Quinchalef, G. D. P. V., Alvarado, K. I. G., & Trunce-Morales, J. B. (2023). Virtualization of the service-learning methodology and the perception of the participants during the pandemic. Investigacion En Educacion Medica, 12(47), 45–57. https://doi.org/10.22201/fm.20075057e.2023.47.23519

UKHU KAMACHIYWAN LLAQTA KAMACHIY LLANK'AYWAN TUKUY RUNA T'AQA

Miryam Yerica Mamani Patatingo
yerica100mp@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Ukhu kamachiy llank'ay kamachiyta kallpachananpaq hatun chanin kaq hina sayaripun, imaraykuchus atiyuq kamachiy llank'aypa allin rurayninta allinchaypaq kachkan, ch'uya kayta wiñachinapaq huñusqa, hinallataq llaqtaq qullqinkunata allinpaq apaykuyta qawachinapaq. Kay pachapi, kay qillqasqa yachayqa ukhu kamachiywan llank'ay kamachiywan tinkuyninmanta kaq hamawt'a qhawarichiyta tantiykuy, hinallataq huñuyta munarqan. Kay maskhayqa hamawt'a qillqasqa yachaykunata qhawariy hamut'asqa hina rurakurqan, chaymi iskay waranqa chunka isqunniyuq watapi iskay waranqa iskay chunka phisqayuq watakama qillqasqa, hinallataq yachaykunata huñuspa tantiykuspa, Scopus, Web of Science, Scielo, Redalyc, hinallataq Google Scholar nisqa yachay willaykunamanta apamusqa. Yachaykunata akllanapaqmi yaykuywan lluqsiy kamachiykunata churakurqan, chaywanmi chunka allin hamawt'a qillqasqa yachaykuna kay yachanapaqwan tupaq kasqanmanta riqsichisqa. Taripaykunaqa ukhu kamachiy llika allin yanapakun, kamachiy llank'aypa allin rurayninta allinchayta rikuchkan, ch'uya kay kallpachayta, qullqi kamachiyta huñusqa, hinallataq yuyay wakichiykuna rurayta allinchayta. Hinallataq, qhawarisqa yachaykunaqa willakun ukhu kamachiy ruranakuna churayqa sasachakuykunata pisiyachiy, hark'ayta mana allin ruraykunata karqan, hinallataq kamachiy kutichiy kallpachayta huñusqa. Tukuyta nispa, ukhu kamachiy huk yuyaychasqa ruraynikuy, llank'ana hina kasqanmi huñusqa kamachiyta kallpachananpaq, hinallataq kamachiypa allin kayninta allinchaypaq llank'arqan. Ichapas, qillqasqa yachaykunapiqa qhawarichiy sasachakuykuna kasqanta, hinaq llank'aqkuna pisiyachisqa yachachisqa kaynin, qullqi pisi kay, hinallataq huñusqakuna musuqman tikrayta mana munarqanku.

Akllasqa rimaykuna: Ukhu kamachiy, llaqta kamachiy, tukuy runa t'aqa, ch'uya kayta, llika kamachikuy.

QALLARIYNIN

Gutierrez et al. (2024) Ukhu kamachiy pacha pachapi hatun yachaypaq munaypi tikrasqa kashan, imarayku llank'ayninkuna allin ruway, allin atiy hinallataq ch'uya kaypi aswan allinta purichin.

Montenegro et al. (2026) Kay llika qullqi kamachiykunata allin atiywan hinallataq ch'uya kaywan apaykachanapaq aswan allinmi, kamachikuykunaman hina. Hinallataq, ukhu kamachiyqa q'utukunata hark'an, qullqi kaqkuna nisqakunata allinta llamk'achin, hinallataq llank'ayninkunata institusyunpa munasqanman hina hunt'anapaq pusaykukun.

Yachay qillqakunapi riqsichisqa runakunaqa ninmi: Ukhu kamachiy llika allin kallpachisqa kashan ch'uya kayta hinallataq allin ruwayta hatalliyta. Chayrayku, musuq yachaykunaqa rikuchinmi: ukhu kamachiy allinta churayqa ch'uya kayta hinallataq kamachiypi atiyta kallpachin, llank'ayninkunata allinchayta, chinkaykunata hark'anata (Mero y Tualombo, 2024). Ichaqa, llullakuy riesgo q'utu aswan yapakun, hinallataq kamachiy munasqakunata mana hunt'anayta apamun. (Huiman, 2022).

Gutierrez et al. (2024) kay qillqakunapi riqsichisqa runakunaqa ninku: COSO kikinchana ukhu kamachiy llika yuyaychasqa kamachiykuna hinallataq llank'ay kamachiyta allinta kallpachin, chayrayku kamachiyta kutichiyta (kamachiy kutichiy) kallpachin hinallataq institusyun kamachiyta kallpachin. Chay hinallataq, kay yachaqkunaqa rikuchinmi ukhu kamachiy allinta wakichisqa kashaqtinqa, ch'uya kayta aswan kallpachin hinallataq mana allin ruwaykunata pisiyachin, institusyunpa allin llank'aypaq aswan allin kasqanrayku, Martínez y Macías (2024) Kay qillqakunapi riqsichisqa runakunaqa ninku: pacha pachapi ukhu kamachiy llikaqa llakiyta hark'anapaq, kamachikuyta kallpachinapaq hinallataq chiqaq kamachiyta llank'aykunapi (llaqta contratación) allin ruwayta qhawariyta riqsisqa kashan.

Qillqasqa yachaykuna allin ukhu kamachiy llika ch'uyakayta rikuchinmi hinallataq allin llank'ayta, kamachiyta kallpachkan, Musuq yachaykunaqa rikuchinmi: ukhu kamachiy allinta ruwasqa kashaqtinqa, ch'uya kay kamachiykunawan allin tinkuy kashan, kamachiykunata hunt'ana hinallataq ch'uya kayta respetana kallpachisqa kasqanmanta (Domínguez y Rivera, 2025) , Hinallataq, ayllu yachaykunaqa qhawarichiy ukhu kamachiy allin kallpachisqa ruwasqaqa kamachiy llank'aykunata allinchayta hinallataq kamachiy kutichiyta kallpachin (Mero y Tualombo, 2024), Kay yuyaypiqa, kay kamachiy llika ruranakunata allin kallpachisqa kananta hatun chaninchaymi rikuchisqa kachkan, chaytaqa allin ñan hina kamachiy llank'ayta allinchaypaq apaykachana (Montenegro et al., 2026).

Ruwana kawsay ukhupiqa, achka yachaykunaqa rikuchinmi ukhu kamachiy llika kamachikuykunapi sapa kutilla sasachakuykuna kasqanta. García y García (2024) Rikuchinmi mana yachayniyuq llank'aqkuna, mana ñan kamachiykuna allin purichisqa, hinallataq qullqi kaqkuna pisiyuq kasqanqa, sapa kutilla sasachakuykuna kasqanta, ukhu kamachiy normakunata allin hunt'anapaq hark'asqanrayku, Mero y Tualombo (2024) Rikuchinmi: llank'aq runakuna mana musuqyachiyta munasqankumanta hark'ay, hinallataq musuq ruwanakunata ñawpaq

kamachiy llika ukhunman hap’ichiy sasachakuykunaqa sapa kutilla sasachakuykuna kasqanta, ukhu kamachiyta churaypi.

Yachaykunaqa rikuchinmi: ukhu kamachiy mana allin kallpachisqa kasqanqa aswan llullakuykunata hinallataq qullqi purichiy iskaychaykunata yapachin, hinallataq runakuna iñiyniyuq chinkachiyta apamun (Gutierrez et al., 2024), Hinallataq, qillqasqa kashan: ukhu kamachiy llika wakichiy mana allin kasqan, qullqi pisiyuq kaywan tinkusqa, estatukunapi kamachiy qhawariyta hinallataq kamachiy kutichiyta mana allinta ruwasqan (García y García, 2024), Kay ch’usaqkunaqa kamachiy allin ruwaykuna mana kanqanrayku, waqlliq kasqanpaq hinallataq kamachiy mana allin ruway (ineficiencia) kanqanpaq allin pachata ruwan.

Achka yuyaychanakuna rikuchinmi: ukhu kamachiyqa kamachiy llank’aypa allin kayninpi allin kallpachiyta apamun, Huiman (2022), Tukuy yuyaychanakuna tukuchinmi: estatukunapi institusyunakuna ukhu kamachiy llikata churanku chayqa allin rurayninkunata chaskinku, llank’ayninkunata allinchanku hinallataq pantaykunata hinallataq llullakuy riesgokunata pisiyachinku, yanapayninwan, Mero y Tualombo (2024), Yachaykunaqa kallpachinmi: chay ukhu kamachiy llikakunaqa pantaykunata riqsiyta, hinallataq allinchayta atin, llullakuykunata hark’an, chayrayku aswan allin kamachiy llank’ayman tukurin, allinchasqa ruwanakunawan hinallataq atin yachayman hap’iq kuska yuyaykuna ruwasqanwan,

Yachay qhawarichiy empírica rikuchinmi: ukhu kamachiykuna allin kallpachisqa kasqanqa aswan allin kamachiy llank’ayman tukurin. Sut’inchaspa, qhawarisqa kamachikuykunapiqa, ukhu kamachiy llika allin ruwasqa kasqayuqkunam 89% qullqi ruwanakunata kuraq allinta hunt’arqanku, chaymanta aswan uray 63% ukhu kamachiy mana allin kasqayuq GAD nisqakunam, (Domínguez y Rivera, 2025). Gutierrez et al. (2024), Yachaykunaqa willakunmi: Tukuy Runa t’aqapi, ch’uya kamachiykunawan llika allin wakichisqa churayqa kamachiy mana allin ruwaykunata 15% pisiyachin.

Mero y Tualombo (2024), Yachaykunaqa tukuchinmi: ukhu kamachiy allin kallpachisqaqa huñusqakuna allin puriyinpaq ancha chaninmi, hinallataq runakunapa yuyay atiy kamachiy llank’aypi kallpachin, chay hinallataq, Domínguez y Rivera (2025), Yachaykunaqa kallpachinmi: ukhu kamachiy llikakunata kallpachiyqa Hatun llaqta rurasqa huñusqa kamachiy llank’ayninpi ch’uya kayta hinallataq allin atiyta qhawachinapaq ancha munasqa kashan.Taripaykunaqa rikuchinmi: Hatun llaqta rurasqa kamachiy llank’ayninpa allin kayninqa aswan allinta allinchakun ukhu kamachiykuna allin kallpachisqapi hap’iqtinqa.

Yachay qhawarichiyqa kay Rikch’a kallpachinmi; maypim ñawpaq yachaykuna qillqasqa kashan: ukhu kamachiy llikakunata churayqa huñusqakunapa aswan allin rurayninkunata apamun, (Huiman, 2022), Ukhu kamachiy allin kallpachisqaqa huñusqakunapa allin llank’ayninpaq ancha chaninmi, (Gutierrez et al., 2024), Yachay qhawarichiyqa: ruwana

llank’aypi allin atiyta wiñachin,hinallataq kamachiy mana allin ruwaykunata pisiyachiy, ukhu kamachiywan kamachiy llank’aypa allin kaynin chaninchaypaq.

Kaq Yachapay qillqakunata ñiqinchasqa qhawariyqa kay yachaymanta huñusqa yachayta kallpachinapaq ancha chaninmi, Pacho y Vásconez (2025), Yachaykuna tukuchinmi: ukhu kamachiykuna kallpachiyqa huñusqa qullqi kaqkuna waqaychayta yanapan, hinallataq qullqi willakuykunapa chiqaq kayninta kallpachin, institusyunakunapa allin kawsayninta yanapan. Chay hinallataq, ñawpaq yachaykuna rikuchinmi: ukhu kamachiykunata kallpachiyqa riesgo nisqakunata pisiyachinapaq hinallataq ruwanakunapa allin kayninta allinchaypaq estatupa kamachiypi ancha munasqa kashan.

(Gutierrez et al., 2024), Yachay qillqakunata sunqunchasqa qhawariyqa puriy ñankunata riqsichin, hinallataq hatun ñamkuna tupachin, hamuq yachaykunata sut’i ch’usaqkunaman pusayta atin.

Llapanpiqa, kaq yachaykunaqa kallpachinmi: yachaymanta ch’usaqkuna hinallataq mana kaqlla Yachapaykuna kashan. Achka T’aqwaykuna, Ukhu kamachiypi ruwasaqakunaqa suyu ukhu kasukunallamanmi qhawarinku, Hawa Suyumanta tupachiyqa pisilla kashan. Hinallataq, yachana ñankunapi hinallataq Yachasqan tupuyninkunapi mana huk yuyaylla kashan, wakin suyo-kunapi pisilla qhawarisqa kashan. Kay ch’usaqkunaqa yachay qillqakunata allin sunqunchasqa qhawariyta chaninchanku. (Mero y Tualombo, 2024), Hinallataq, kay qhawariy qillqaqa rikuchinmi: 2019–2025 watakunapi musuq Yuyaychanakuna ukhu kamachiy llank’aymanta ñiqinchasqa huñunapaq munasqa kasqanta, hatun qhawariyta qunapaq, ñawpaqman puriykunata, huk yuyayllata hinallataq ch’usaqkunata sut’ichanapaq.

Ukhu kamachiywan kamachiy llank’aymanta aswan achka yachay munay kashaqtinpas, yachay qillqakunaqa t’aqasqa Lluqsinin hinallataq yachana ñankuna hatun ñamkuna mana kaqlla kasqanta rikuchin, chayrayku hukllachasqa yachayta allinta yachayqa sasachakun. Achka yachaykunaqa huk huñusqa ukhupi utaq sapaq kamachinkuna kasukunallamanmi qhawarinku, chayrayku llapanpi puriy hatun ñamkuna hinallataq T’aqwaykuna, Ukhu kamachiypi ch’usaqkunata riqsiyqa pisiyachisqa kashan. Chayrayku, kay tapuy yachaymanta paqarin: ukhu kamachiywan kamachiy llank’aypa chawpipi ima yachay rikuchisqa kashan estatupa kamachiypi.? Kay sasachakuyman kutichispa, kay qhawariy qillqaqa munanmi: ukhu kamachiywan kamachiy llank’aymanta musuq yachay qillqakunata qhawariyta hinallataq huñuyta, chaywan ñawpaqman puriykunata, Lluqsinin hinallataq puriy ñankunata riqsichinapaq.

RUWAKUNA HINALLATAQ IMAYNA RURAYKUNA

Kay Yachaykamuy yachay qillqakunata qhawariy ruwasqa karqan, ukhu kamachiywan kamachiy llank’aymanta estatupa Tukuy Runa riqsisqa hatun yachaykunata qhawariy hinallataq huñuyta munaspa.

Qhawariy qillqakunaqa ñawpaq Yachaykamuykuna qhawariyta atin, puriy Yachaykamuy, yuyay ñankunata hinallataq yachaymanta ch'usaqkunata riqsichinapaq.

Willakuy maskhay ñanqa allin maskhayta pusaypaq wakichisqa kashan

Willakuy huñunapaq, yachay qillqakunata ñiqinchasqa maskhayqa riqsisqa yachay willakuy tantachanakunapi ruwasqa karqan, chaykunamanta Scopus, Web of Science, SciELO, Redalyc hinallataq Google Scholar. Maskhayqa ruwasqa karqan rimaykuna akllasqa kastilla simipi hinallataq inglés simipi: ukhu kamachiy (internal control), kamachiy llank'ay (public management), hinallataq estatupa kamachiy (public sector governance). Maskhay ñanqa atirqanmi riqsisqa yachaykunata taripayta 2019–2025 watakunapi qillqasqa kasqanmanta, musuq yachaykunata hap'ispa chay yachaymanta tupachisqa kasqanmanta

Yuyanchay yuyasqa hinallataq yayhuchisqa kamachiykuna

Yachaykunata akllanapaq, yuyanchaykuna yuyasqa hinallataq yayhuchisqa sut'inchasqa churakusqa karqan. Yachay qillqakunaqa yuyasqa karqanku: riqsisqa qillqa wasikunapi qillqasqa, ukhu kamachiywan kamachiy llank'aymanta Tukuy Runa t'aqa chiqap riqsichiq. Hinallataq, hunt'asqa qillqawan tarikusqa yachaykuna hinallataq akllasqa pachapi qillqasqa kasqankuna yuyasqa karqanku. Yayhuchisqa karqanku iskay kuti kaq qillqakuna, mana chay yachayman tupachisqa qillqakuna hinallataq mana allin imayna ruray ñankunata rikuchiq yachaykuna.

Yachaykunata akllay rurana thalkichay ñan

Yachaykunata akllay thalkichay rurana ñanqa askha patapi ruwasqa karqan. Ñawpaq patapiqa, ñawpaq maskhayqa riqsisqa yachay willakuy tantachanakunapi ruwasqa karqan, chaykunamanta **Scopus, Web of Science, SciELO, Redalyc** hinallataq **Google Scholar**, rimaykunata akllaywan kastilla simipi hinallataq inglés simipi ukhu kamachiy, internal control, kamachiy llank'ay, public management hinallataq estatupa kamachiywan tupachisqa rimaykunawan. Ñawpaq maskhayqa atirqanmi 68 qillqakunata taripayta, chay yachaymanta tupachisqa kananpaq.

Qhipamantaqa, sapa qillqasqa sut'in, pisiyachisqa willakuy (resumen) hinallataq Akllasqa Rimaykuna qhawariyqa ruwasqa karqan, chay yachayman tupachisqa kasqanta qhawariy munaspa. Kay patapiqa, 21 yachaykuna iskay kuti kaq utaq mana ukhu kamachiy Tukuy Runa t'aqa tupachisqa kasqanrayku yayhuchisqa karqanku. Chaymantaqa, 47 qillqakuna saqesqa karqanku aswan allin qhawariypaq.

Kinsa ñiqin patapiqa, akllasqa qillqakunata hunt'asqa ñawinchayqa ruwasqa karqan, imayna ruray ñankuna allin kasqanta hinallataq ukhu kamachiywan kamachiy llank'aymanta yachayman aportes kasqanta qhawariy munaspa. Kay ruraymantaqa, 37 qillqakuna yuyanchay yuyasqa mana hunt'asqankurayku yayhuchisqa karqanku, aswanqa yuyayllapi qhiparisqa yachaykuna mana chiqap qhawarichiy utaq sapallan privado suyuypi yachaykuna kasqankurayku.

Tukukuypiqa, ch'usaqchay rurana ñanqa 10 yachay qillqakunata akllayta atirqanmi, chaykunaqa ukhu ñawinchaywan qhawarisqa karqanku hinallataq kay yachay qillqa qhawariypa tiyanan kashanku.

Willakuy qhawariy

Yachay qillqasqakuna akllasqaqa hap'isqan yachachiywan qhawarisqa karqan, chayrayku qillqasqa qhawarisqakunapi rikch'akunata tukumanta yuyay ch'uyanchayta atikun (Bernete et al., 2014), Willakuy chaskisqaqa yachachiy matrizkunapi wakichisqa karqan, chayrayku qillqaq, wata, taripana, yachana ñan hinallataq hatun lluqsininniyuqkunata hap'irqan, chayrayku yachay qillqasqakunapi ukhu kamachiywan tukuy runa kamachiywan k'askanachisqapi ñan puriykunata, tinkuykunata hinallataq pisi kasqakunata riqsichiyta atikun.

LLUQSININ

Qhawarisqa yachaykuna riqsichiy

Yachay qillqasqakunapa qhawarikuyqa chunka yachaykamuykunata ukhu kamachiywan hinallataq tukuy runa kamachiywan hatun llaqtakunapi riqsichiyta atichin, chayrayku ch'uya kayta, apaykachaq yachasqanta, qullqi kamachiyta hinallataq yuyay wakichiykunapa rurayninta hap'iqan, qhawarichiyqa ukhu kamachiyta huñusqakunapa kamachiyninta kallpachaypaq hinallataq kaqninchikkunata kallpachaypaq hatun kaqnin kasqanta qhawarichin, yachay qillqasqakunaqa qhawarichiy yachay ñanpi, huk rikch'a yachaykamuykunapi hinallataq tukumanta qhawarikuykunapi Latin Amerika llaqtakunapi ruwasqa kasqanmanta qhawarichin, chayrayku ukhu kamachiy allin yachasqanman hinallataq ch'uya kayman k'askanachiyta aswan munasqa kasqanta qhawarichin (Domínguez y Rivera, 2025; Huiman, 2022; Mero y Tualombo, 2024). Kay Llikachasqa 1 Qhawarisqa yachaykunaq sumaq kawsay riqsichiyta rikuchin

Llikachasqa 1

Ukhu kamachiy hinallataq kamachiy llank'aymanta qhawarisqa yachaykunaq riqsichiy

N°	Yachay qillqa	Yachay qillqasqa	Qillqaq runa	Paradigma/ rurasqa/ Allin Rurana	Lluqsinin	Tukuykuy
1	LATAM, América Latina suyupi llaqta yachaykuna hamuq qillqa	Ukhu kamachiy llikata, organizaciónpa allin ruwayninman yachayta ruwayta ruwan	(Mena Izquierdo et al., 2025)	achkha kay -Tinkuy 1Tapupakuna	Ukhu kamachiy llikaqa, Waqichisqa allin Yachasqan hatun yachay rikuchikun	Ukhu kamachiy llikaqa, kamachikuq wasipa allin ruwaynin hinallataq sumaq ruwana yachayta allinchayta yanapan
2	Wakichiy: Runa qutuspapa llaqta kamachiqpa Yachay Qillqasqa	Ukhu kamachiy llika qullqi qillqa qhaway qillqasqapa willakuykunata tukuy runapa	(Vargas y Pérez, 2025)	achkha kay: - qhawasqamanta riqsichiq - Qillqaykuna ch'qniy	Liqt'akuna ch'iqniy allin qillqaykuna yachachiy	ukhu kamachiy llank'ana hamuqkuna allin ruwanakuy matipay

		huñusqapi Perú hunt'an.				
3	Business Innova Sciences	Llaqta kamachiqninpi qillqayniykuna yachaykuna: pachakuti pandemia watakunapi ruwanakuy qillqay	(K. M. M. Gutierrez et al., 2023)	ruwanakuy qillqay - ch'qniy	Ukhu kamachiy chaypi llaqta kamachiyta ruwachiy hina kachun.	Llaqta Kamachiy akllasqa ukhu qellqaykuna apaykachay ch'uya kayta
4	Yachay Qillqasqa InveCom	Ukhu kamachiywan contrataciones públicas	(Montenegro Segovia et al., 2026)	sumaq kay hatun ñan: - kamachiqni yachachiy, ch'qniy	Mullphakuna rurana kamachiykuna riqsiy hinachá	Ukhu kamachiy ch'uya kayta uyni kallpachiy hinachá
5	Yachay Qillqasqa Científica Yachasun	Ukhu kamachiy allin ruwanakuy llaqta kamachiypi riqsiy hinachá	(Estupiñán-Rivas & Vegas-Meléndez, 2024)	sumaq kay hatun ñan: Ruwanakuy yachaykamuy	Municipalidades apaykacha ruwanakpi matipayta qhawarichiy.	Ukhu kamachiy llaqta kamachikakunapi allin kallpata kallpachiy
6	Yachay Qillqasqa Científica Yachasun	Ukhu kamachiy apaykachaq ruwanakuy qullqi hina kachun.	(Mero-Choez & Tualombo-Tituaña, 2024)	Qhawasqanta: ch'qniy allin qillqaykuna yachachiy	Qhawarichiy municipalidades apaykachaq rurana matipay kachun	Ukhu kamachiy llaqta kamachiqkuna matipay kachun
7	ASCE MAGAZINE	Llika ukhu kamachiykuna llaqta kamachiqkuna kikin kay matipay kachun	— (Domínguez Luna & Rivera Piñaloza, 2025)	achkha kay: - Tinkuy	K'askanachiy ukhu kamachiywan matipaywan qhawarichiy kachun	Llika ukhu kamachiykuna matipay apaykachaq kallpachiy kachun
8	sikin yachaykuna	Ukhu kamachiy hina apaykachaq kamachiy Ecuadorpi	(Sánchez et al., 2024)	achkha kay: - Tinkuy	Ukhu kamachiy hina apaykachaq yachasqan k'askanachiy kanmi	Ukhu kamachiy llacta kamachiy matipay
9	Llacta et Productio Yachay Qillqasqa Electrónica Ciencias Gerenciales	Ukhu kamachiy y Imayna ruray inversión pública	(Huachaca-Urquizo & Condori-Morales, 2025)	Yuyaychay - Yuyaychana qillqasqa	Ukhu kamachiy inversiones planifikaciónta matipay	Institución qhawarichiy yuyay wakichiy kallpachiy
10	Yachay Qillqasqa Ciencia Latina Revista Científica Multidisciplinario	Ukhu kamachiy y llacta kamachiy: Yachay Qillqasqa qhaway	(Huiman Yerrén, 2022)	Qillqasqa qhawa	Ukhu kamachiy y llacta kamachiypi q'askanachiy kallpachiy	Ukhu kamachiy llaqta kamachiywan ch'uya kayta kallpachiy

Ukhu kamachiywan tukuy runa kamachiypi yachasqan

Yachay qillqasqa t'aqwisqakunaqa ukhu kamachiywan yachachiy chaninwan allin k'askanachiyta rikuchin, chaymi ukhu kamachiy llika rurachiyqa hatun yuyaychasqa wakichiyta allinchay, apaykachaq ruranakunata allinchaspa, hinallataq hatun llaqtapi huñusqakunapi rurasqakunata kallpachkan; hinallataq yachaykunaqa hukllapi rimanku kay ruranakunaqa apaykachaq pantaykunata pisiyachiy, mana allin ruranakunata hark'ay, chikan t'aqakunapura huñunakuyta allinchayta atin, chayrayku yuyay wakichiykunapa taripanakunata hunt'achiyta yanapan, tukuy runapa qullqi kaqninkunata allin apaykachayman chayanapaq. (Huiman, 2022; Mero y Tualombo, 2024; Montenegro et al., 2026).

Ukhu kamachiywan huñusqapi ch'uya kayta

Qhawarichiy científico yachaykunaqa ukhu kamachiyta tukuy runa kamachiypi ch'uya kayta hinallataq kaqninchikkunata allin rurayman kallpachaq rurana kasqanta rikuchin, chayrayku ukhu kamachiy llikaqa huñusqapi ruranakunata allin qhawarikuyta matipay, waqlliq ruranakunata hark'ay hinallataq pachampi kaqkuna tukuy runapa allin apaykachayninta qispichiyta atichin, hinallataq allin churayninqa runa qutuchasqapa munakuyninta kallpachayman yanapan, kamachiqkunata hunt'ayta hinallataq huñusqapi allin kamachiyta atichin. (Domínguez y Rivera, 2025; Mero y Tualombo, 2024).

Ukhu kamachiywan qullqi kamana kamachiy

Yachay qillqasqakunaqa ukhu kamachiyta huñusqakunapa qullqi kamana kamachiypi allin yachasqanman kallpachaq kasqanta rikuchin, chayrayku qullqi wakichiy ruranakunata qhawarikuyta, kamachiqkunata hunt'ayta hinallataq pachampi kaqkuna tukuy runapa allin apaykachayninta matipayta atichin, hinallataq yuyaychanakunaqa kay ruranakuna qullqi kamana allin rurayta kallpachayman yanapakuq kasqanta, qullqi kamana sasachaykunata riqsiyta hinallataq allinchay ruranakunata akllayta rikuchin, huñusqakunapa qullqi kamana sayachisqa kayninta yanapachkan. (Huiman, 2022; Mero y Tualombo, 2024; Montenegro et al., 2026).

Ukhu kamachiy yuyay wakichiykunapa kamachiypi hinallataq qullqi churay tukuy runa

Yachay qillqasqakunaqa ukhu kamachiyta yuyay wakichiykunapa kamachiypi hinallataq qullqi churay tukuy runapi hatun kaqnin kasqanta rikuchin, chayrayku huñusqapi ruranakunata qhawarikuyta, qullqi wakichiy sasachaykunata hark'ayta hinallataq taripanakunata hunt'ayta atichin, chayrayku ukhu kamachiy llika churayninqa yuyay wakichiykunapa rurayninpi allin yachasqanman matipayta hinallataq huñusqakunapa pachampi kaqkuna qullqi churayman akllasqakunata allin apaykachayta kallpachayman yanapan (Montenegro et al., 2026).

CHURANAKUY, KUTIPANAKUY

Kunan yachay qillqasqapa lluqsininqa ukhu kamachiyta tukuy runa kamachiyta kallpachaypaq hatun kaqnin kasqanta rikuchin, chayrayku apaykachaq yachasqanwan, huñusqapi ch'uya kaytawan hinallataq pachampi kaqkuna tukuy runapa allin apaykachayninwan

k’askanachiyta qhawarichin, hinallataq kay rikch’akuna ñawpa yachay qillqasqawan k’askanachisqa kasqanta rikuchin, chayrayku ukhu kamachiy llika churayninqa huñusqapi rurayninta matipayman hinallataq tukuy runa kamachiypi sasachaykunata pisiyachayman yanapan (Gutierrez et al., 2024; Huiman, 2022).

Sapaq hina qhawarichiy yachaykunaqa ukhu kamachiyta tukuy runa kamachiypi allin yachasqanman hatun kallpachayniyuq kasqanta rikuchin, chayrayku wakichiyta allinchayta, apaykachaq ruranakunata kallpachayta hinallataq rurasqakunata akllayta matipayta atichin, chayrayku huñusqapi allin yachasqanman hinallataq pachampi kaqkuna tukuy runapa allin apaykachayninman yanapan, hinallataq ukhu kamachiyqa huñusqapi ch’uya kaytapi kallpachaq kasqanta rikuchin, chayrayku ruranakunata qhawarikuyta, mana allin ruranakunata hark’ayta hinallataq kaqninchikkunata kallpachayta huñusqakunapi yanapan (Domínguez y Rivera, 2025; Mero y Tualombo, 2024).

Hukninmantaqa, lluqsininqa ukhu kamachiyta qullqi kamana kamachiypi hinallataq yuyay wakichiykunapa rurayninpi hatun kaqnin kasqanta rikuchin, chayrayku qullqi wakichiy ruranakunata qhawarikuyta, sasachaykunata riqsiyta hinallataq taripanakunata hunt’ayta atichin, chayrayku qullqi kamana allin rurayman hinallataq qullqi churay tukuy runapa allin yachasqanman yanapan públicas (Huachaca y Condori, 2025; Sánchez et al., 2024).

Ichaqa, yachay qillqasqakunaqa ukhu kamachiy llika churayninpi sasachaykunata qhawarichin, chayrayku yachakipayniyuq llank’aqkuna pisi kasqanmanta, qullqi wakichiy hark’asqa kasqanmanta hinallataq waqichisqa tikrayman mana munaymanta k’askanachisqa kasqanta qhawarichin, chayrayku huñusqakunapa kallpachayninkunata kallpachayta hinallataq waqichisqa kawsayta ukhu kamachiyman qhawasqa kallpachayta munachin, tukuy runa kamachiyta matipaypi allin rurayninta atichin (Estupiñán y Vegas, 2024).

TUKUKUYKUNA

Yachay qillqasqakunapa qhawarikuyqa ukhu kamachiyta huñusqakunapa tukuy runa kamachiypi yuyaychasqa rurayniyuq hatun kaqnin kasqanta qhawarichin, chayrayku yachay qillqasqakunaqa ukhu kamachiy llikakuna huñusqapi apaykachaq yachasqanman matipayta, ruranakunata allinchayta hinallataq kaqninchikkunata kallpachayta hatun kallpachayniyuq yanapakusqanta qhawarichin, chayrayku huñusqakunapi taripanakunata hunt’ayta qispichiypaq hatun rurana hina takyaykusqanta qhawarichin.

Huknin hatun rikch’aqa yachay qillqasqakunamanta ukhu kamachiyta qullqi kamana kamachiypi hinallataq pachampi kaqkuna tukuy runapa allin apaykachayninpi hatun kaqnin kasqanta qhawarichin, chayrayku yachay qillqasqakunaqa ukhu kamachiy ruranakuna qullqi wakichiy ruranakunata matipayta, qullqi kamana allin rurayta kallpachayta hinallataq

huñusqakunapa pachampi kaqkuna allin apaykachayninta qispichiyta yanapakusqanta qhawarichin, chayrayku huñusqakunapa qullqi kamana sayachisqa kayninta yanapachkan.

Tukuchaypi, yachay qillqasqakunaqa ñawpachisqa rikch'akunata qhawarichispa ukhu kamachiy llika churayninpi huñusqakunapi sasachaykunata qhipaman kachkan kasqanta qhawarichin, chayrayku yachakipayniyuq llank'aqkuna pisi kasqanmanta, huñusqakunapa pachampi kaqkuna pisi kasqanmanta hinallataq waqichisqa tikrayman mana munaymanta riqsichisqa kasqanta qhawarichin, chayrayku huñusqakunapa kallpachayninkunata kallpachayta, waqichisqa kawsayta ukhu kamachiyman qhawasqa kallpachayta hinallataq hamuq yachaykamuykunata hatunchayta munachin, tukuy runa kamachiypi ukhu kamachiy allin yachasqanman hinallataq sumaq kayman k'askanachiyta aswan hatunchayta munan.

QILLQASQA YACHAYKUNA

Bernete García, F., Lucas Marín, A., & Noboa, A. (2014). Conocer lo social: estrategias y técnicas de construcción y análisis de datos. Madrid: Ed. Fragua.

Domínguez Luna, F. P., & Rivera Piñaloza, D. V. (2025). Eficiencia de los Sistemas de Control Interno en los Gobiernos Autónomos Descentralizados de la Provincia de Bolívar y su Incidencia en la Transparencia y Uso eficiente de los Recursos Públicos. ASCE MAGAZINE, 4(4), 2699–2722. https://doi.org/10.70577/asce.v4i4.545

Estupiñán-Rivas, R. I., & Vegas-Meléndez, H. J. (2024). CONTROL INTERNO COMO BUENA PRAXIS EN LA GESTIÓN PÚBLICA LOCAL. UNIDAD DE ESTUDIO: GOBIERNO AUTÓNOMO DESCENTRALIZADO MUNICIPAL DEL CANTÓN MANTA. REVISTA CIENTÍFICA MULTIDISCIPLINARIA ARBITRADA YACHASUN-ISSN: 2697-3456, 8(15), 327–338. https://www.editorialibkn.com/index.php/Yachasun/article/view/510

García, A. J. C., & García, E. J. C. (2024). El control interno en el proceso de contrataciones del GAD de la Parroquia Cascol. Ciencia y Desarrollo, 27(4), 291–303. http://revistas.uap.edu.pe/ojs/index.php/CYD/article/view/2737

Gutierrez, K. M. M., Quiñones, V. A. S., Huertas, M. del P. G., & Figueroa, R. E. V. (2023). Control gubernamental y gestión pública en tiempos de pandemia: una revisión sistemática. Business Innova Sciences, 4(1), 43–64. https://www.innovasciencesbusiness.org/index.php/ISB/article/view/115

Gutierrez, N. A. H., loor Saldarriaga, C. G., Bustamante, J. J. G., San Lucas, M. M. O., Ramírez, B. E. R., & Cruzatty, M. L. B. (2024). La importancia del control interno2 en la gestión pública y privada. Ciencia y Desarrollo, 27(4), 693–702. http://revistas.uap.edu.pe/ojs/index.php/CYD/article/view/2779

Huachaca-Urquizo, N. L., & Condori-Morales, Y. Y. (2025). Sistema de control interno en la gestión administrativa mediante estrategias de inversión pública. Gestio et Productio. Revista Electrónica de Ciencias Gerenciales, 7(12), 153–171. https://doi.org/10.35381/gep.v7i12.209

Huiman Yerrén, R. (2022). El sistema de control interno y la gestión pública: Una revisión sistemática. Ciencia Latina Revista Científica Multidisciplinar, 6(2), 2316–2335. https://doi.org/10.37811/cl_rcm.v6i2.2030

Martínez Serrano, E. S., & Macías Loor, F. I. (2024). Empleo de software para la evaluación del control interno y procesos administrativos de los Gobierno Autónomo Descentralizado. Serie Científica de La Universidad de Las Ciencias Informáticas, 17(3), 125−136. http://scielo.sld.cu/scielo.php?pid=S2306-24952024000300125&script=sci_abstract

Mena Izquierdo, J. R., Mena Preciado, J. R., Villar Astudillo, N. H., & Ezcurra Zavaleta, G. A. (2025). La Influencia de los Sistemas de Control Interno sobre el Desempeño Organizacional: Evidencia Empírica del Sector Público Peruano. LATAM Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales y Humanidades, 6(5). https://doi.org/10.56712/latam.v6i5.4651

Mero-Choez, M. Y., & Tualombo-Tituaña, J. J. (2024). IMPORTANCIA DEL CONTROL INTERNO EN LA GESTIÓN ADMINISTRATIVA DEL GOBIERNO AUTÓNOMO DESCENTRALIZADO DE JARAMIJÓ. REVISTA CIENTÍFICA MULTIDISCIPLINARIA ARBITRADA YACHASUN-ISSN: 2697-3456, 8(15), 665–676. https://www.editorialibkn.com/index.php/Yachasun/article/view/533

Montenegro Segovia, C. V., Heredia Pérez, G., Molina Frisancho, G., Allcca Perez, E., Ccorahua Avalos, K., & Torres Mendoza, L. (2026). Control interno y contrataciones públicas: claves para la transparencia y eficiencia en la gestión estatal. Revista InveCom, 6(3). https://ve.scielo.org/scielo.php?pid=S2739-00632026000302020&script=sci_arttext

Pacho-Velecela, R. B., & Vásconez-Acuña, L. G. (2025). Impacto del control interno en la eficiencia operativa de las cooperativas de ahorro y crédito [Impact of internal control on the operating efficiency of credit unions]. Revista Multidisciplinaria Perspectivas Investigativas, 5(economica), 220–233. https://doi.org/10.62574/rmpi.v5ieconomica.355

Sánchez, S. L. G., Carpio, F. L. P., & Cabezas, S. M. G. (2024). Control interno en las entidades públicas y su incidencia en la gestión administrativa en el Ecuador. Período 2014-2018. Polo Del Conocimiento, 9(4), 2141–2162. https://polodelconocimiento.com/ojs/index.php/es/article/view/7048

Vargas Romero, A. N., & Pérez-Mamani, R. H. (2025). El sistema de control interno en el cumplimiento de recomendaciones del informe de auditoría financiera en una entidad pública de Perú. Gestionar: Revista de Empresa y Gobierno, 5(3), 7–23. https://doi.org/10.35622/j.rg.2025.03.001

WAWA RANTICHAYPA KALLPACHASQAN RIMAY WILLAKUY WIÑAYNINPI AYLLU LLAQTAKUNAPI YACHAQ WAWAKUNAPI

Mamani Velasquez, Yaneth
thenay.faviana9714@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

Montesinos Chayacaña, Maybe Guisell
Guisellmontesinos.11@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Wawakunapa rimay willakuy wiñaynin qallariy yachaypi ancha yupayniyuqmi, llapa yachakuna allin wiñayninpaq, aswanpas ayllu llaqtakunapi maypichus willanakuy atiykuna pisiyachkan. Kay yachaykamuypa hatun munaynin karqan yachayta taripay ima hinatachus wawa teatro rimay willakuyta kallpachan, hinallataq pichqa watayuq wawakunapa wiñayninman yanapan ayllu llaqtakunapi.

Kay yachaykamuyqa ruwakurqan achkha kay hatun ñamwan ruwanapaq, huklla qutu nisqawan, ñawpa yachay apana hinallataq qhipa yachay apana ruwaspa. Akllasqa chaninqa iskay chunka hukniyuq wawakunam karqan, mana tupachisqa akllaywan akllasqa.

Ruwanakuyqa chunka phisqayuq wawa teatro ruraspa wakichiy ruwanam karqan, chaykunam yanaparqan rimay willakuy wiñayninman, allin simi rimayman, allin rimay puriy, hinallataq kurku rimayman makita, uyakuna kuyuchispa. Willakuy huñunaypaq listaqa cotejo nisqa rurana llamk'akurqan, chaypa atinakuyninqa Alfa de Cronbach nisqawan tupusqa, 0.714 chaninta tarirqan.

lluqsiynin rikuchirqan hatun allinyayta rimay willakuy wiñayninpi, hinallataq wawakunapa wiñayninpi, qallariy kikinmanta allin yachasqan man chayanankama.

Akllasqa rimaykuna: wawa teatro, rimay willakuy, takiykachay, sut'in rimay, uyakuna kuyuchiy.

QALLARIYNIN

Rimay willakuyqa huk hatun atiymi runapa wiñayninpi, imaraykuchus chaywanmi runaqa pachanmanta runamasinwan rimanakun, yuyayninkunata, munayninkunata, imatapas willakun. Kay atiyqa simipi ruwasqa yachaykunapa sapanmi, chaymi runaqa yachaykunata ruwaspa wiñan (Lev Vygotsky, 1978). Hinallataq, Jean Piaget (1972) nisqanman hina,

wawakunapa yachayninqa rimanakuywan, pukllaywan wiñan, chaymi simi rurayqa hatun chaninyoq.

Qallariy yachaypi, kay atiyqa aswan hatunmi, imaraykuchus chaypim wiñashan, sinchiyashan, chaymi qhipa yachaykunapa allin sapin kan (David Ausubel, 1983). Chayrayku, rimay willakuy wiñachiyqa yachachiypi mana chinkachiy atiychu, aswanpas kallpachiy tiyan.

Ayllu llaqtakunapi, Puno suyupi hina, rimay willakuy wiñayninqa sasachakuykunawan tarikun: ayllu kawsay, qullqi kawsay, yachay kawsay. Kaykunam kan: wasipi mana achka simi yachachiy, runasimi aswan rimakusqan, ichaqa yachay wasikunapi kastillanuman tikrayqa pisillam, hinallataq mana achka rimanakuy yachaypi (UNESCO, 2016). Kaykunaqa sasachaykunata ruwachkan rimay utqaylla lluqsiy, allin rimay, takiykachay, uyakuna kuyuchiy nisqakunapi.

Yachachiy rikch'aymantaqa, musuq yachachiy ñankuna maskasqa kanan tiyan, mayqenkunachus yanapan rimay willakuy wiñayninta kusisqa, munasqa, kawsayman tupachisqa hinata. Chayrayku, wawa teatroqa huk allin yachachiy ñan hina rikurimun, pukllayta, yuyayta, runamasinwan rimanakuyta huñuspa, wawakunata yanapan chiqap rimanakuykunapi llamk'anankupaq (Paulo Freire, 1970). Teatroqa yachachiyta kawsaywan tinkuchin, chaymi wawakuna aswan allin rimanku.

RUWAKUNA MAYPI T'AQWISQAPAS

Kay maskay ruwakurqan yupaychayman hina rikch'ayninwan, chaymi yanaparqan willakuykunata yupaychaywan qhawariyta, chaymantapas estadística nisqawan hamut'ayta (Roberto Hernández Sampieri et al., 2014). Kay rikch'ayninqa atinmi chiqapta qhawariyta ima hinatachus wawa teatro kallpachan rimay willakuy wiñayninta, ñawpaqman chaymantapas qhipaman tupuypi tupachispa.

Kay maskayqa ruwanakuy maskaymi, imaraykuchus munan huk sasachakuyta allinchayta yachaypi, aswanpas rimay willakuy wiñayninta qallariy yachaypi.

Rurasqa preexperimental karqan, hukllalla huñu runakunawan, iskay kutipi tupuyniyuq: ñawpaq (pretest) chaymantapas qhipa (postest). Kay diseñonqa atinmi rikuyta ima tikraykunachus karqan teatro tallerkunata ruwasqanmanta (Donald Campbell & Julian Stanley, 1963).

Llaqtayuq kunaqa karqan suqta chunka kinsayuq (63) wawakuna qallariy yachaypi, Institución Educativa Inicial N.° 27 Fe y Alegría, Macari distritupi, Puno suyupi. Mallinaqa karqan iskay chunka hukniyuq pichqa watayuq wawakuna, akllasqa mana tupachisqa akllaywan (conveniencia), yaykuy atiyta qhawarispa.

Teknikanqa karqan chiqap rikuy, imaraykuchus chaywanmi atisqa qillqay wawakunapa ruwayninkunata chiqap rimanakuykunapi (Sabino Carlos, 1992). Ruranaqa karqan lista de cotejo, kimsa dimensiónniyuq: takiykachay, sut'in rimay, hinallataq uyakuna kuyuchiy.

Sapa dimensiónqa indicatorniyuq karqan, chaykunawanmi tupuysqa rimay willakuy wiñaynin.

Ruranaqa allinchisqa karqan yachaq runakunapa qhawariyninwan, chaymi garantizasqa allin kasqan. Hinallataq confiabilidadniyuq karqan (Alfa de Cronbach = 0.714), chaymi nin allin kasqanta (Lee Cronbach, 1951).

Ruwanakuy

Kay maskayqa kimsa patapi ruwakurqan:

- Ñawpaq, tupuysqa karqan wawakunapa qallariy nivelnin rimay willakuypi lista de cotejowan.
- Chaymantapas, ruwasqa karqan 15 taller wawa teatro, ñawpaqman hina ordenpi.
- Kay tallerkunapi ruwasqa karqan: roles pukllay, dramatización, títeres llamk'ay, cuerpo kuyuchiy, willakuy representay.

Kay ruwanakuykuna diseñasqa karqan kallpachaypaq takiykachayta, sut'in rimayta, uyakuna kuyuchiyta.

Qhipa, postestpi, kutimanta tupuysqa karqan kikin instrumentowan, rikunaypaq ima tikraykunachus karqan.

Willakuy hamut'anapaq, llamk'asqa karqan estadística descriptiva (porcentajekunawan), hinallataq estadística inferencial (prueba t de Student), nivel significancia 0.05wan.

LLUQSININ

Ñawpaq tupuypi (pretest), rikuchisqa karqan 62% wawakuna qallariy nivelpi kasqanta, 38% proceso nivelpi, mana kanchu nivel allin atipaypi. Kayqa rikuchin sasachakuykuna rimay willakuy wiñayninpi.

Wawa teatro tallerkunata ruwasqanmanta qhipa, postestpi rikuchisqa karqan hatun tikray: 90% wawakuna chayan nivel allin atipayman, 10% proceso nivelpi, qallariy nivelqa chinkarqan.

Dimensiónkunamanta resultados- **Saphi pachapi ñan Lluqsinin**

Takiykachay Rikuchisqa karqan allinyay simi modulaciónpi. Wawakuna atinakuq karqan tikrayta simi tonota contexto nisqaman hina, mana monotoníawan, aswan sut'ita rikuchispa munaykuna.

Sut'in rimay Rikuchisqa karqan allin articulación simikunapi. Wawakuna atinakuq karqan sut'ita rimayta, pisiyachispa pantaykunata.

Uyakuna kuyuchiy Rikuchisqa karqan aswan achka maki, uya kuyuchiykuna. Wawakuna aswan allin sonqowan rimarqan.

Ñawpari yuyay malliy Prueba t de Studentpi, valor p = 0.000 karqan, chayqa aswan pisin significancia (0.05) nisqamanta. Chayrayku, mana allin hipótesisqa qhipaman churakun, investigación ñawpari yuyayqa chaskisqa:

wawa teatroqa allintam kallpachan rimay willakuy wiñayninta pichqa watayuq wawakunapi.

HAMUT'AY

Kay maskaypa resultadosnin rikuchinmi wawa teatro yachachiy ñan hina allin tikrayta ruwasqanta rimay willakuy wiñayninpi pichqa watayuq wawakunapi ayllu llaqtakunapi. Kay tarisqakuna tupakun huk maskaykunawan ñawpaqmanta, mayqenkunachus ninku teatroqa allin yanapakuq kasqanta.

Pretest hunt'asqa lluqsinwannin rikuchirqan wawakuna qallariy nivelpi kasqanta, chayqa ayllu llaqtakunapa sasachakuyninmanta: mana achka simi yachachiy, mana achka rimanakuy.

Tallerkunata ruwasqanmanta qhipa, postest rikuchirqan hatun allinyayta. Kayqa nin wawa teatroqa allin ñan kasqanta rimanakuyta kallpachaypaq.

Takiykachay dimensiónpi, wawakuna allinllata yachakurqan munaykuna rikuchiyta simiwan. Sut'in rimaypi, aswan sut'i articulación tarisqa karqan. Uyakuna kuyuchiypi, aswan achka cuerpo ruwanakuykuna rikurqan.

Kay hunt'asqa lluqsinwanqa yanapan sociocultural enfoque nisqawan, maypichus rimanakuyqa runamasinwan kawsaypi wiñan. Teatroqa yanaparqan wawakunata sinchiyachiyta, sonqoyachiyta, runamasinwan allin rimanakuyta.

Tukuypi, teatroqa mana rimayllatachu allinchin, aswanpas sonqo wiñayninta, autoestima, yanapanakuy, runamasinwan kawsayta kallpachan.

TUKUCHAYNIN

- Tarisqa karqan wawa teatroqa allintam kallpachan rimay willakuy wiñayninta pichqa watayuq wawakunapi ayllu llaqtakunapi.
- Teatro tallerkunam yanaparan allinyachiyta takiykachayta, aswan sumaq rimaypaq.
- Rikuchisqa karqan allinyay sut'in rimaypi, aswan sut'i simi rimaypaq.
- Teatroqa kallpacharan uyakuna kuyuchiyta, cuerpowan rimayta yanapachispa.
- Pukllay hina ruwanakuykuna yanaparan allin yachayta, kallpachispa munayta hinallataq ruwanakuyta.
- Wawa teatroqa allin yachachiy ñanmi, yanapakuq llapa wawakunapa wiñayninpaq, aswanpas ayllu llaqtakunapi.

IMAYNA RUWAYKUNA

Ausubel David, D. P. (1983). Psicología educativa: Un punto de vista cognoscitivo. México: Trillas.

Campbell Donald, D. T., & Stanley Julian, J. C. (1963). Experimental and quasi-experimental designs for research. Boston: Houghton Mifflin.

Cronbach Lee, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. Psychometrika, 16(3), 297–334.

Freire Paulo, P. (1970). Pedagogía del oprimido. México: Siglo XXI Editores.

Hernández Sampieri Roberto, R., Fernández Collado, C., & Baptista Lucio, P. (2014). Metodología de la investigación (6.ª ed.). México: McGraw-Hill.

Piaget Jean, J. (1972). Psicología del niño. Madrid: Morata.

Sabino Carlos, C. (1992). El proceso de investigación. Caracas: Panapo.

UNESCO. (2016). Educación para todos: Informe de seguimiento de la educación en el mundo. París: UNESCO.

Vygotsky Lev, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

PUNO LLAQTAPI PHISQA ÑIQIN YACHAQKUNAQ KHIPU KAMAY YACHAY HAYPAYNINKUWAN, TIC LLANK'ANAKUNA LLAMK'AYWAN TINKUCHIY

Andres Martinez Marin
andremarma@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISICHAY

TIC llank'anakunaqa willan, tinkuchiy yachaykuna ancha allinmi khipu kamay yachachiytawan yachaytapas aswan allinchanapaq; chaykunan yachaqkuna sapa p'unchay aswan yachayniyuq kanankupaq yanapan. Chayraykun, kay t'aqwiriyqa TIC llank'anakuna llamk'aywan rurakun, khipu kamay yachay haypaymanta qhawariywan imayna tinkusqankuta, Puno llaqtapi phisqa ñiqin yachaqkunapi yachanapaq. Kay maskhayqa ñanwanmi rurakun, mana nisqawan, tinkuchiy nisqallawan; willaykunata huñunapaqtaq tapukuy nisqawan, Likert nisqa 'rurana' nisqawan ima llank'akun. Tukuy tarisqakunaqa rikuchiwanchis, allin tinkuchiymi kachkan (rs=0.692), TIC llank'anakuna llamk'aywan, yachaqkuna khipu kamay yachaypi atipayninkumanta qhawariyninkunawanpas 95% patapi sullullchay. Tukuchanapaqqa, iskaynin nisqakunaqa allintan tinkunku; kaymi nin, yachaqkuna TIC llank'anakunata astawan llamk'achiptinkuqa, khipu kamay yachay haypayninkupas aswan hatunmi kanqa.

Akllasqa rimaykuna: Khipu kamay yachay, yachay atipayninkunata yuyaychakuy, willay chaskiy musuq ruranakuna, virtual kay

QALLARIYNIN

Kay yachay maskayqa “Matemática yachaypi atipayninkunata taripaypi TIC nisqa yachaykunata apaykachay, Puno llaqtapi phisqa wata yachaywasi yachaqkunapi” sutiyuq, rikch’arin TIC nisqa yachaykunata apaykachaywan, hinallataq yachaqkunaq matemática yachaypi atipayninkunata imaynata yuyarisqankuwan virtual nisqa kaqpi, chay iskayninpa tinkuyninta taripayta. (Campo-Quintero, 2020), kay pachapi, yachachiy ayllu kay musuq tikraykunaman astawan utqaylla yapachakuy atirqan, presencial yachachiyta saqispa, virtual yachachiyman tikraspa.

(García & Villamizar, 2021), Kayrayku, yachachiqkunapas yachaqkunapas yapachakuy, tikrayta hinallataq yachakuyta atirqanku TIC nisqa llank’anakuna nisqakunata apaykachaymanta, chaykunaqa yachana ñan nisqakunata kallpanchan, hinallataq yachachiy yachakuy ruranaqa astawan kuyuriq, kawsayniyuq kananpaq yanapan.

(Vera & Yánez, 2021), hinallataq, yuyaypi apaykuyqa ancha allin kan; yachachiqkunapas yachaqkunapas sasachakuy kanku, imaynata virtual yachachiy rurana nisqakunata apaykachayta mana allinta atisqankumanta. (Vejarano, 2019), ninmi, yachaqkunaqa sasachakuypim kachkanku; imaraykuchus achka hark'aqkunam kashan, TIC llank'anakunaman haykuy, llankanapaq kachkasqan, hinallataq llamk'ay yachaykunapas; chaykunam hark'an yachaqkuna matemática yachaypi nisqapi llapa kallpankuwan mana ñawparinankupaq.

Sasachakuykuna kasqantaqa, wakin qillqaqkuna TIC nisqa yachaykunapa ancha allin ninta Perú llaqtapi, aswanqa Puno llaqtapi, riqsichinku, hina nisqankuman hina; (Hinojosa & Arpasi, 2020), nisqa TIC llank'anakunaqa karu kiti sasachakuykunatan chinkachin; kaykunan yanapan Puno llaqtapi yachaqkunata yachachiqkunatapas nisqa yachachiykunaman haykunankupaq. Kayqa ancha allinpunim, yachayman haykuy t'aqanakuykunata pichanapaq, aswanqa karu llaqtakunapi.

(Pampa, 2018), TIC nisqa yachaykunata apaykachayqa Perú llaqtapi yachachiykunapi, Puno suyuta ima qhawarispa, yanapan siglo XXI nisqapaq ancha allin yachaykunata wiñachiyta, hina alfabetización digital, sasachakuykunata allinchay, línea nisqapi yanapanakuy hinallataq allin rimay.

(Herrera, 2022), ninmi, Puno hina kiti suykunapiqa, tukuy imaymana kawsayniyuq kasqanrayku, TIC llank'anakunaqa ancha allinmi llaqta kawsay ruraykunata waqaychanapaq, mast'arinapaqpas. Plataformas digitales nisqakunata llamk'achispaqa, willakuykunata, takiykunata, kawsay yachaykunata ima chhalanakunman; kaymi huk ñan yachaykunata aswan qhapanchanapaq, hinallataq sapaq kayninchista kallpachanapaq.

Llamk'ayninqa ima hina kasqanman hina, (Boruah, 2022) nin, TIC nisqa yachaykunaqa llank'anakuna ruraykunapas kanku, willaykuna iñuku ñanwan mask'anapaq, waqaychanapaq, t'ikranapaq, chhalanapaq, rikuchinapaqpas; chaykunapaqqa llant'a yachay, sinchi yachay, karu tinkuchiykunapas kanan, antañiqiqkunapi, yachay llikakunapi, multimedia nisqa ruraykunapipas.

Ichaqa, huk allin tupayniyuq hatun ñamwan hinallataq mana sayk'uyuq sullullchaywan nisqawan, TIC nisqa yachaykunaqa atiyniyuqmi kanku yachachiy ñawpaqman purichiypaq Puno llaqtapi hinallataq llapa Perú yachachiykunapi. (Hinojosa & Arpasi, 2020) Chay nisqakunaman hinaqa, TIC llank'anakunaqa ancha allinpunim matemática yachachiykunapaq; imaraykuchus imaymana llant'a yachay nisqakunawanmi yachaqkunaqa matemática yachayta aswan allinta, kallpawan ima haypanku. (Estefanero, 2019)

(Saquinaula & Adrián, 2022), software nisqa hinallataq ruranakuna nisqakunapa allin kaynin, hina kasqankuna Simulación-PhET, Simulación-App, Aritmética-Matic, Aritmética-Math Cilenia, Aritmética - Math Jump para Android e iOS; hinallataq wakin entornos digitales nisqakunapas kanku Aritmética Calculadoras Matemáticas, Aritmética Matemáticas Educativas,

Geometría-Descartes, Geometría - Geogebra, Geometría - Geometría Dinámica, Geometría-Dièdrom, Geometríageoenzo.nl, Geometría-MatLab, Álgebra-Math, Álgebra-Wiris, Álgebra-Desmos, Álgebra Derive, Álgebra-Algeo Graphing Calculator, Audiovisuales - Math TV, Audiovisuales Khan Academy, Audiovisuales, Más por Menos y Universo Matemático, Audiovisuales Derivando, CaR Regla y Compás.

Software nisqakunata apaykachaypaq (Campo-Quintero, 2020), Yachachiqpas yachaqkunapas, iñuku yachaykuna nisqakunatan necesitanku, chaynapi musuq yachaykunaman sapa p'unchay chayaykunankupaq, hinallataq musuq ñankunamanpas utqaylla yachaykakunankupaq, (Morales & Cuevas, 2021), TIC nisqa yachaykunaqa qunkururanakuna interactivas hinallataq visual nisqakunata, chaykunam yanapanku yachaqkunata matemática yachaypi abstracto nisqakunata aswan rikch’ay ruwana hinata unanchayta.

(Valente, 2015), TIC nisqa yachaykunaqa saqillanmi yachay ruranakuna hinallataq kamachikuykuna nisqakunata sapanka yachaqkunapa munayninkuman hina ajustayta. (Saquinaula & Adrián, 2022), línea nisqapi yachachiy qillqakuna, hinallataq plataformas interactivas nisqakunaqa ancha allinmi; chaykunan sapa yachaqman hina yachaykunata yuyaychanku, hinallataq chaninchaykunatapas paykunaman hina ruranku, chaynapi sapanka yachaq kikin ritmunman hina ñawpaqman purinanpaq.

Hinallataq, (Saquinaula & Adrián, 2022), línea nisqapi yanapanakuy llank'anakunaqa, matemática sasachakuykunata llapankuq yanapayninwan allinchanapaqmi yanapan. (García & Villamizar, 2021), TIC nisqa yachaykunaqa qunku achka yachachiy ruranakunaman yaykuyta, yachay qhawana nisqakunamanta qallarispa, aplicaciones interactivas hinallataq línea nisqapi yupay pukllaykuna nisqakunakama. (Pampa, 2018), Kay imaymana ñankunawan haykuyqa yachaykunatan aswan qhapanchan, chaynallataqmi matemática yachaypi yachay k'iti nisqakunata aswan sut'ita unanchapaq yanapan.

(Loor, 2023), Habilidades tecnológicas nisqakunata wiñachiyqa, kunan pachapi ayllpi sapa kutim astawan ancha allinta kanku, hinallataq yachaqkunata wakin hamuq yachay kunanma kunanqa hinallataq llamkay kunanma kunanqapaq wakichin. (Lupaca, 2023), ruranakuna rurapayasqa nisqakunata allinta apaykachaspam, atikun geografíapi barrerakunata atipachiyta, hinallataq Puno llaqtapi yachaqkunaman aswan kuyuriq hinallataq allin yachay experienciakunata quspa matemática yachaypi.

Kay yuyaypakunata t'aqwinapaqmi, kay yachay mask'ayqa nisqata hap'in, TIC llank'anakuna llamk'aywan, matemática yachay haypaymanta qhawariywan imayna tinkusqankuta taripay, Puno llaqtapi phisqa ñiqin secundaria yachaqkunapi. Hinallataq nisqakuna kanku, TIC llank'anakunaman haykuy kaqwan, yachay haypaymanta qhawariywan tinkuyninta taripay; TIC llank'anakuna kashasqan kaqwan, yachay haypaymanta qhawariywan tinkuyninta

riqsichiy; hinallataq TIC llank'anakuna llamk'ay yachaykunawan, matemática yachay haypaymanta qhawariywan ima tinkuyninta riqsichiy.

RUWAKUNAWAN IMAYNA KAQWAN

Kay yachay maskayqa ruwasqa karqa yachaywasykuna gestión pública nisqakunapi, Glorioso Colegio Nacional San Carlos, Comercial 45; hinallataq gestión privada nisqapi yachaywasi Claudio Galeno, kimsaqninpas Puno huch'uy suyupi hinallataq suyucha Puno nisqapi tarikun; dependencia administrativa nisqaman hinaqa, Unidad de Gestión Educativa Local Puno hinallataq DRE-Puno nisqamanmi kaniku.

Kay yachay maskayqa ruwasqa karqa 2022 watapi académico watamanta qallarispa, kayqa hunt'an yuyay wakichiy allinpaq qhawariysqamanta qallarispa, illqa sut'inchay sapaqchaykama; chay rurana ukhupi, kay yachay maskaypa imayna kaynin hina, t'aqwiq hina ruwasqayqa karqa tukuy hatunchay ukhupi hatun rurayniyuq hina, Kuraq t´aqwiq hina chaypi.

Nisqanman hina (Sampieri, 2018), kay yachay maskayqa hatun ñam achkha kay nisqata hap'irqa, kikinchana manan yuyaychay hinallataq rurasqa tinkuy; imaraykuchus munasqan karqa TIC nisqa yachaykunata apaykachay variablewan, matemática yachaypi atipayninkunata yuyaychakuywan ima tinkuy kasqanta qhawachiy. Chaypaqmi, llaqtayuqkuna Puno llaqtapi yachaywasikuna públicas hinallataq privadas nisqakunamanta ruwasqa karqa, hinallataq mallinaqa kimsa yachaywasi nisqakunamanta ruwasqa karqa, mallinamanta iskay pachak isqun chunka tawayuq nisqawan; paykunam karqaku kay yachay maskaypa qhawarichikunata willaqkuna.

Taripana nisqata operacionalización ruwanapaqmi, allin rurani taripay nisqata hap'irqa, hinallataq ruranaqa tapukuykuna karqa, sapa yuyaypa ruwasqa. Yachaykuna huñunapaqmi, rurana ñan kay hinam karqa; mañakuy yachaywasikuna maypi kasqanman qhawachisqa karqa, t'awipa, ruwanata kamachisqakupaq; yachachiqkunawan hinallataq yachaqkunawan tinkuchiy ruwasqa karqa t'awipa ruwanapaq; lluqsinin hap'inapaqmi, tapukuykuna sapa yuyaypaman hina ruraykusqa karqa; tukukuypim, willaykuna huñusqakunata procesasqa karqa, lliwtasqa yachaykunaqa t'aqwirinapaq, t'ikrarinapaq, ñeqichanapaq ima, SPSS V25 software nisqapi, chaymanta k'uchunchay qillqaman churanapaq.

Tinkuchiy t'aqwiriyqa iskay t'aqatami qhawarin, Ñaupaq t'aqan, TIC nisqa llank'anakuna, kaymi sut'inchasqa kashan, askha llank'anakuna, mast'arikuqkuna, llikakuna ima, kaykunan yanapan yachaykuna chaskinapaq, waqaychanapaq, t'aqwirinapaq, mast'arinapaq, rikuchinapaq ima. (Saquinaula & Adrián, 2022). Kay t'aqa yachaykuna huñunapaqqa, Likert nisqa escala tapukuy qelqawanmi rurakun; chaypin kashan chunka tawayoq unanchakuna, kinsa t'aqasqa chaninchaykunapiwan, lliwpuni (kimsa chaniyuq), chawpilla (iskay chaniyuq), manapuni (huk chaniyuq).

Iskay t’aqa, yupay yachaykuna haypaymanta qhawariynin; (Llorente, 2006), nisqanman hinaqa, yupay yachay haypaymanta qhawariyqa askha uyañiyoqmi, chaypin kashan yuyaymanta, sonqomanta, runakuna ukhupi kawsaymanta ima; chaypaqqa, yachachiqqa huk sumaq lliñi kawsaytan paqarichinan, chaypin kashan lliñikuy, hamut’ay, yupay yachaykuna rurayman churay ima, kaykunan yanapanqa yupay yachaypi allin qhawariyniyoq kanapaq. Kay yachaykunaqa huñusqa karqa Likert nisqa escala tapukuy qillqawan; chaypin kashan chunka kimsayuq rimariykuna, kinsa t’aqasqa chaninchaykunapiwan, wiñaypaq (kimsa chaniyuq), mayninpi (iskay chaniyuq), manapuni (huk chaniyuq)

Chaninchasqa hamut'ayta tinkuchinapaqqa, Rho-Spearman (rs) nisqa tinkuchiy yachaywanmi rurakun; chaypin kashan tupaq t'aqachaykuna, kaykunan iskaynintin t'aqakunaq rurayninkunata k’uchunchanku, sapa unanchasqa rurayman hina.

Ñawpari yuyay

Ch’usaq ñawpari yuyay Ho: $r_s = 0$, Puno llaqtapi, phisqa ñeqen yachaqkunapaqqa, manan tinkuchiy kanchu TIC llank’anakuna ukhupi, yupay yachay haypaymanta qhawariyninpipas.

Hukniray ñawpari yuyay H_1: $r_s \neq 0$, Puno llaqtapi, phisqa ñeqen yachaqkunapaqqa, sut'i tinkuchiy kashan TIC llank’anakuna ukhupi, y upay yachay haypaymanta qhawariyninpipas.

1. Sut'inchay Chani:

   Kay yachay tupuypaqqa, phisqa pachakmanta ($\propto = 0.05 = 5\%$) sut’inchay chanitan, pantay tupuytapas akllakunchis

2. Mallina allasqa chanin:

   Tinkuy – Rho Spearman

   $$r_s = 1 - \left[\frac{6 \sum D^2}{N^3 - N} \right]$$

   Maypichus:

   rs = Tinkuy Rho Spearman

   N = Iskaynintin t’aqakunamanta hayk’a qhawarisqa yachaykuna

   D = Tupaq t'aqakunaq chaninchasqa ñeqenkunamanta hukniray kaynin

3. Rikch’achiq:

Ancha hatun icha lliwpuni allin tinkuchiy	De 0.9 a 1.00
Ancha allin tinkuchiy	De 0.7 a 0.89
Chaupilla allin tinkuchiy	De 0.4 a 0.69
Pisi allin tinkuchiy	De 0.2 a 0.39
Ancha pisilla chusakpas, allin tinkuchiy	De 0.0 a 0.19

Llamp'u t'ikrasqa tinkuchiy	De -0.2 a -0.39
Chaupilla kutichiq tinkuchiy	De -0.4 a -0.69
Kutichisqa hatun tinkuchiy	De -0.7 a -0.89
Ancha kallpasapa kutichiq tinkuchiy, lliwpuni kashanpas	De -0.9 a -1.0

Lliw yachay tupuyninchiskunapiqa, allin chawpi tinkuchiy kashan; chaymi rikuchiwanchis Rho-Spearman (r_s) chaniqa kay ukhupi kashasqanta, $0.4 < r_s < 0.69$

T'AQWIRIY RURAYKUNA, CH'IQMICHIYPAS

Huk last´a

TIC llank'anakunaman haykuy kaywan, yachay haypaymanta qhawariypas tinkuchiy

			Matemática yachaypi atipayninkunamanta qhawariy	**TIC nisqakunaman yaykuy atiy**
Rho de Spearman	Matemática yachaypi atipayninkunamanta qhawariy	Tinkuchiy Tupuy	1,000	,478**
		Sig. (bilateral)	.	,000
		N	294	294
	TIC nisqakunaman yaykuy atiy	Tinkuchiy Tupuy	,478**	1,000
		Sig. (bilateral)	,000	.
		N	294	294

**. Tinkuchiyqa sut'impunim kashan 0.01 patapi (iskaynin ladunmanta)

r_s chaniqa 0.478$ kashan; chaymi rikuchiwanchis TIC llank'anakunaman haykuy kaywan, matemática yachaypi atipaymanta qhawariypas 'chawpi allin tinkuchiypim' kashanku. Kaymi nin, aswan TIC llank'anakunaman haykuy kay kaqtinqa, yachaqkunaq matemática yachaypi atipaymanta qhawariyninkupas aswan allinmi kashan; Kay ruraykunaqa (Estefanero, 2019), t'aqwiriywanmi sullullchasqa kashan; paymi nin, TIC llank'anakunaqa yupay yachay haypaywan 'allin tinkuchiypim' kashanku Usicayos yachaywasipi.

Iskay last´a

TIC llank'anakuna kashasqanwan, yachay haypaymanta qhawariypas tinkuchiy

			Matemática yachaypi atipayninkunamanta qhawariy	TIC llank'anakuna llankanapaq kashasqan
Rho de Spearman	Matemática yachaypi atipayninkunamanta qhawariy	Tinkuchiy Tupuy	1,000	,583**
		Sig. (bilateral)	.	,000
		N	294	294
	TIC llank'anakuna llankanapaq kashasqan	Tinkuchiy Tupuy	,583**	1,000
		Sig. (bilateral)	,000	.
		N	294	294

**. Tinkuchiyqa sut'impunim kashan 0.01 patapi (iskaynin ladunmanta).

r_s chaniqa 0.583 kashan, chaymi rikuchiwanchis TIC llank'anakuna llankanapaq kashasqanwan, matemática yachaypi atipaymanta qhawariypas allin tinkuchiypim kachkanku, 0.000 (iskaynin ladunmanta) sut'impuni kayninwan.

(Morales & Cuevas, 2021), t'aqwiriypiqa ninkum, TIC llank'anakuna llankanapaq kashasqanqa yupay yachaypi yanapanpunim; chaypaqqa kashanmi, kuyuq rikch'akunapas, rikch'ay yachachiykunapas, llikapi yachachiykunapas, hukkunapas; (Boruah, 2022), t'aqwiriypiqa nillantaqmi, kay llank'anakunaqa (TIC) yachaqkunata allintapunim yanapan; paykunaqa aswan allintan matemática yachaykunata hamut'anku, yachasqankutapas sapa p'unchay kawsayninkupim churanku.

Kimsa last´a

TIC llank'anakuna llamk'ay yachaykunawan, yachay haypaymanta qhawariypas tinkuchiy

			Matemática yachaypi atipayninkunamanta qhawariy	TIC llank'anakuna llamk'ay yachaykuna
Rho de Spearman	Matemática yachaypi atipayninkunamanta qhawariy	Tinkuchiy Tupuy	1,000	,518**
		Sig. (bilateral)	.	,000
		N	294	294
	TIC llank'anakuna llamk'ay yachaykuna	Tinkuchiy Tupuy	,518**	1,000
		Sig. (bilateral)	,000	.
		N	294	294

** Tinkuchiyqa sut'impunim kashan 0.01 patapi (iskaynin ladunmanta).

Chaynaqa, ruraykunaqa rikuchiwanchik, aswan allin TIC llank'anakuna llamk'ay yachayniyuq yachaqkunaqa, matemática yachay haypayninkumantapas aswan allin qhawariyniyuqmi kashanku.

(García & Villamizar, 2021), t'aqwiriywanmi ñuqaykuq tarisqaykuqa sullullchasqa kashan; paykunapas ninkum, yachaqkuna TIC llank'anakuna llamk'ay yachayniyuq kanankuqa ancha allinpunim; Chaymantapas, (Lupaca, 2023), t’aqwiriypiqa nillantaqmi, TIC llank’anakuna llamk’ay yachaykunaqa, yachay haypaywan, atipaymanta qhawariywanpas tinkuchiypim kashanku matemática yachaypi.

Chaymantapas, (Campo-Quintero, 2020), t’aqwiriypiqa nillantaqmi, aswan allin yachachiy kananpaqqa, yachachiqkunaqa yachanankupunim, imaynatas nisqakunapi, nisqakunapipas llank'anankupaq, yachay haypaykunaman haykunankupaqpas.

Tawa last´a

TIC llank'anakuna llamk'aywan, yachay haypaymanta qhawariypas tinkuchiy

			TIC llank'anakuna llamk'ay	Matemática yachaypi atipayninkunamanta qhawariy
Rho de Spearman	TIC llank'anakuna llamk'ay	Tinkuchiy Tupuy	1,000	,692**
		Sig. (bilateral)	.	,000
		N	294	294
	Matemática yachaypi atipayninkunamanta qhawariy	Tinkuchiy Tupuy	,692**	1,000
		Sig. (bilateral)	,000	.
		N	294	294

** Tinkuchiyqa sut'impunim kashan 0.01 patapi (iskaynin ladunmanta).

Kay tarisqaykuqa (Loor, 2023) qillqasqawanmi sullullchasqa kashan, paymi nin, TIC llank'anakuna allin llamk'ayqa ancha allinmi yachachiykunata qallarinapaqpas, siq'inapaqpas TIC llank'anakuna allin llamk'ayqa yachay haypaytawan, atipaymanta qhawariytawanpas matemática yachaypi aswan allintan kallpachan; chaypaqqa yachachiqkunaqa, (Hinojosa & Arpasi, 2020), nisqankuman hina, TIC llank'anakunataqa yachachiykunawanpunim tinkuchinanku, chaynapi yachaqkuna allinpunim kani nispa qhawarikunankupaq.

Tukuchanapaqqa, tinkuchiy ruraykunaqa rikuchiwanchis, aswan TIC llank'anakuna llamk'ay wiñaqtinqa, matemática yachaypi atipaymanta qhawariypas aswan allinmi kashan. Kay 0.692 allin tinkuchiy nisqaqa sut'inchawanchis, TIC llank'anakuna llamk'aywan, yachay haypaymanta qhawariywanpas ancha allinpuni kashanku. Kaymi nin, yachaqkuna yachay wasipi

aswan allinta TIC llank'anakunawan llank'aspaqa, matemática yachay haypayninkumantapas aswan allin qhawariyniyuqmi kashanku.

TUKUKUYKUNA

Tarisqayku ruraykunawanqa, hatun hamut'ay, nisqan sullullchasqa kashan, Spearman Tinkuchiyman hina (r_s = 0.692). Chayraykun ninchis, 95% sullullchay patapi, TIC llank'anakuna llamk'aywan, yachay haypaymanta qhawariypas allin tinkuchiypim kashanku Puno llaqtamanta phisqa ñeqen yachaqkunapi. Kaymi rikuchiwanchik, TIC llank'anakuna llamk'ayqa matemática yachay haypaywan yanapanakunkum; yachaq aswan allinta antañiqiqkunata llamk'achiyta yachaspaqa, aswan allin yachaykunatam haypan.

Spearman Tinkuchiy ruraypiqa r_s = 0.478 chanim haypasqa kashan, kaymi rikuchiwanchis, TIC llank'anakunaman haykuy, matemática yachay haypaymanta qhawariypas allin tinkuchiypim kashanku Puno llaqtamanta phisqa ñeqen yachaqkunapi. Sut'itapunim kashan, huch'uy yachaqkunallam TIC llank'anakunamanqa haykunku, chayraykun ninchis, aswan yachaqkuna TIC llank'anakunaman haykuptinkuqa, matemática yachay ruraykunapipas aswan allinmi kanqaku.

Spearman Tinkuchiy ruraypiqa r_s = 0.583 chanim haypasqa kashan, kaywanmi iskay ñeqen hamut'ay nisqanchis sullullchasqa kashan. Chayraykun ninchis, TIC llank'anakuna llankanapaq kashasqanwan, matemática yachay haypaymanta qhawariypas allin tinkuchiypim kashanku Puno llaqtamanta phisqa ñiqin yachaqkunapi. Kaymi nin, aswan TIC llank'anakuna llankanapaq kashaqtinqa, matemática yachay ruraykunapas aswan allinmi kanqa. Yachaqkuna nisqapi allin yuyaywan, sapa p'unchay chaninchaywan yachaqtinkuqa, aswan allin yachaykunatam haypanqaku

Tukuchanapaqqa, TIC llank'anakuna llamk'ay yachaykunawan, matemática yachay haypaymanta qhawariypas Spearman tinkuchiypiqa r_s = 0.518 chanim haypasqa kashan. Chayraykun ninchis, yachaqkuna nisqakunata allinta llamk'achiyta yachasqankuqa, ancha allinmi matemática yachaykunata aswan allinta atipanankupaq

QILLQA P'ANQAKUNA

Boruah, N. (2022). Impact de las TICs en la Educación. International Journal of Health Sciences, 1818–1822. https://doi.org/10.53730/ijhs.v6ns2.5397

Campo-Quintero, A. (2020). La formación pedagógica tic del docente, en tiempos de pandemia y su incidencia en los procesos de enseñanza y aprendizaje de la matemática, en la educación básica. Eco Matemático, 11(2). https://doi.org/https://orcid.org/0000-0002-4624-5084

Estefanero, L. V. (2019). Las TIC y el logro de aprendizaje del área de matemática en la I.E.S. Libertador “Simón Bolívar”. Usicayos. Carabaya. Universidad César vallejo.

García, M. R., & Villamizar, Z. (2021). Herramientas tecnológicas como estrategia didáctica para la enseñanza y aprendizaje de las competencias matemáticas en tiempos de pandemia. Universidad Nacional Abierta y a Distancia - UNAD.

Herrera, J. B. (2022). El uso de las TIC en la EIB como herramienta para la revitalización del quechua. Lengua y Sociedad, 21(1), 463–479. https://doi.org/10.15381/lengsoc.v21i1.22494

Hinojosa, C. A., & Arpasi, S. (2020). Uso de la Tic y el logro de aprendizaje de los estudiantes del Cuarto Grado de la IEP 70024 de Puno 2019. San Agustín de Arequipa.

Llorente, C. (2006). El tutor en E-learning: aspectos a tener en cuenta. Edutec. Revista Electrónica de Tecnología Educativa, 6(20), 1–24.

Loor, F. (2023). Herramientas digitales para el desarrollo de competencias en el área de matemáticas. Revista Científica, 6(2).

Lupaca, N. K. (2023). Uso de herramientas TIC en COVID-19 y el desarrollo de competencias en estudiantes de CTA FCEDUC UNA Puno 2022. Universidad Nacional del Altiplano.

Morales, A. F., & Cuevas, R. E. (2021). Uso de las TIC en el aprendizaje de las matemáticas en el nivel superior. Revista Iberoamericano, 12(23).

Pampa, W. J. (2018). Impacto del uso de las tecnologías de la información y comunicación (tics) para mejorar el aprendizaje significativo en los estudiantes de primaria del sector rural del distrito de Pusi, provincia de Huancané, región Puno, 2018. Alas Peruanas.

Sampieri, H. R. (2018). Ruta de Investigación cuantitativa, cualitativa y mixta.

Saquinaula, C., & Adrián, A. (2022). Herramientas digitales para el fortalecimiento de las matemáticas de los estudiantes del sexto C de la escuela de EGB Manuela Cañizares, año lectivo 2020-2021. Universidad de Salesiana del Ecuador.

Valente, M. (2015). Las TIC como recursos didácticos en el aprendizaje de las matemáticas en la educación secundaria. Dialnet.

Vejarano, M. E. (2019). Las TIC y los logros en estudiantes de medicina de la Universidad de San Martin de Porres-2019. Universidad San MArtin de Porras.

Vera, L. A., & Yánez, M. A. (2021). La importancia de las Tic en la asignatura Matemática. Cuadernos de Educación y Desarrollo, 13(2), 37–48. https://doi.org/10.51896/atlante/rzbs1977

"PERÚ LLAQTAPI WAWAKUNAPA MIKHUY, KALLPACHAKUYWAN ANEMIA ÑAWPAKAYMANTA APAYKACHAQKUNAWAN RUWAYKUNA QAWARIY"

Moscoso Olivera Yasmany Concepción
yasmumoscoso@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Kay qillqapiqa Piruw suyupi iskay chunka tawayuq uray killapi wawakunap mikhuywan kallpachakuyninmanta kamachiykunatam qillqasqa. Yachachiykunata, hamut'ay (científico) t'aqwiykunatapas allinta qhawarispa, ñawpaqman puriykunata, puchukaykunatapas allinchay atikunatam riqsichiyta munan. Ñuqanchikpa imayna ruraykunap allin kasqantam yacharinapaq kay t'aqwiyqa kuran. Iskay waranqa chunka qanchisniyuq watamanta iskay waranqa iskay chunka phisqayuq watakama qillqakunata, kamachiykunata, hamut'ay t'aqwiykunatawanmi qhawarirqan.Maskhayqa PubMed, Scopus, MEDLINE, SciELO nisqa willakuy tantanakunapim ruwakurqan. Chunka pusaqniyuq hamut'asqa qillqakunata, suqta kamachiykunatapas t'aqwirqaku. Kay qhawariyqa hatun kamachiy llikatam rikuchin, hinallataq ñawpaq wawa kayman (primera infancia) sumaq kamachiykunatam qhawarichin. Ichaqa, ruwaykunaqa hatun yuyaychaypi, ruraypichu (operativo) mana kuskanchu. Wawakunapi yawar pisi kayninqa (43,7%) hinallataq mikhuy pisi kaymanta tulluyayqa (12,1%) aswan hatunraqmi kachkan. Yuyaychanakuna rikuchin hierrowan mikhuy yanapaypi qatipaynin mana allin kasqantam, aswanraq mikhuymanta yachachiy (consejería) mana allin kasqanrayku, hinallataq uywakunap yawarniyuq mikhuyman mana chayananpaq sasachakuykunarayku. Kamachiykunapi ñawpaqman puriykuna kachkaqtinpas, yawar pisi kayta, tulluyaytapas hark'anapaqqa, ruraykunapi, qatipaypi, qhawariypipas pantaqkunaraqmi kan. Chayraykum, mikhuy yachachiyta kallpachana, empaquekunata chayanankama qhawana, hinallataq lliw aylluwan kuska llank'ayta munaq kachkan.Sullullchay.

Rimay simikuna: Wawa mikhuy, yawar pisi kay, llaqta qhalichay, hierrowan yanapay.

QALLARICHIY

Wawa ñawpaq kawsayninqa, kay pachapi runa wiñayninpa aswan allin qhawana kasqanta yachanchik. Kay pachapi uman aswan hatun wiñayninpi kachkan, 80% kimsa watakama chayan, 90% pisqa watakama. (2)

Wiñaywan ñawpaq wiñayninpi pantaykunaqa runa kawsayninman mana allinpaqmi chayan. Desnutrición crónica hinallataq anemiaqa kay pantaykunata aswan allinta rikuchin. Kaykunapaq ruwasqanqa mana kutichiy atina, aswanraq uman wiñayninpi. (3)

Runapa uman wiñayninqa wachaymanta qallarispa iskay watakama purin. Kay pachapi wawa sumaq qhawarisqa mana kasqanqa, kay wiñayqa pisiyachisqa kanman. (4)

Yachay pantasqa kaptin, yachaypi mana allin puriyta apamun, chaymanta qayllapi yachay wasita kutiy, saqiy ruwachkan, karupi runapa atipayninmanpas mana allinpaqmi chayan. Kawsay llankaypi, mana allin ruray atiy, runakunawan mana allin tinkuy, hinallataq manchakuy, ukuman yaykuy hinallataq pisiy autoestima rikuchkan. (2)

Científico evidenciakuna rikuchin desnutrición crónica hinallataq anemiaqa primera infancia pachapi aswan hatunraq kasqanta. Pachamamapi iskay waranqa iskay chunka kimsayuq watapi, 6–59 killapi wawakunamanta 40%, warmikuna wawata apaqkunamanta 37%, hinallataq 15–49 watayuq warmikunamanta 30% anemiawan kawsanku. Perú llaqtapipas, anemiaqa 40.1% (6–35 killapi wawakuna) hinallataq desnutrición crónicaqa 12.2% (5 watakama wawakuna) 2024 watapi. (5)

Kay yupaykuna rikuchin hatun sasachakuy kasqanta, ichaqa mana allinta rikuchinchu imaynata mikhuywan nutrición ruwanakuna lactancia materna hinallataq alimentación complementaria nutrición estadowan hemoglobina kikinwan llaqta sapa chiqikunapi tinkuchkan.

Tukuyta nispa, kachkanraq puchukay (vacío) iskay chunka tawayuq killapi uraypi wawakunapa mikhuywan nutrición guíakunapa ruwasqankunapi, maypipas mana kuchkanchu tinkuchiy ruwasqa: mikhuy ruwanakuna, nutrición estado hinallataq hemoglobina kikin, aswanraq Andespiwan rural chiqikunapi maypichus anemia aswan hatun kachkan.

Salud kamachiykunata musuqyachiy, hinallataq primera infancia políticakunata qawariy, científico evidenciakunatawan iskay chunka tawayuq killapi uraypi wawakuna imayna qhawarisqa kananpaq yachay, ancha importante ñawpaqman purichiyta munaspa: CRED consejería, tamizaje, anemia allin hampiy, yachachiy sesiones, wasiman riy, hierro suplementación, hinallataq primer kikinpa yuyaychay kamachiykunata ruwachiy, aswanraq riesgo hatun chiqikunapi wawakunata ñawpaqman churarqan.

Kay qawariypa munayninqa salud pública yuyaykunata yanapaymi, mikhuywan nutrición ruwanakunata tinkuchiy nutrición estado hinallataq hemoglobina kikinwan iskay chunka tawayuq killapi uraypi wawakunapi Perú llaqtapi, qhawarispa pantaykunata kamachiykunapa ruwasqankunapi, hinallataq científico evidenciakunawan tupachispa primer kikin atenciónpa.

IMAYNA RUWASQA

Kay qillqapiqa kachkan kamachiykunatawan hinallataq lineamientokunata qawarisqa, chaymanta científico evidenciakunatawan, kaywanmi munasqa karqan Perú llaqtapi ruwasqa políticakunatawan ruwanakunata allinta tantiy, mikhuy, nutrición, hinallataq wawakunapa ñawpaq anemiawan tupaq, aswanraq iskay chunka tawayuq killapi uraypi wawakunapi.

MASKAY ÑAN

Qillqa maskayqa (búsqueda bibliográfica) ruwasqa karqan PubMed, MEDLINE, Scopus hinallataq SciELO nisqa willakuy tantanakunapi, kastilla simipi hinallataq inglés simipi rimay simikunata (palabras clave) llamk'achispa: "alimentación infantil", "nutrición", ″anemia", "suplementación de hierro", "desnutrición crónica", "menores de 24 meses"

″Perú". Chaymanta, booleano operadorkuna (AND, OR) nisqakunapas llamk'achisqa karqan maskay allinchaypaq.

Yaykuywan lluqsiy kamachiykuna

Yaykuchisqa:

Yaykuchisqa karqan científico artículokuna 2017 watamanta 2025 watakama qillqasqa, hinallataq oficial qillqakuna: Ministerio de Salud, Ministerio de Desarrollo e Inclusión Social, Organismo nacionalkuna (INEI)

Kaykunataqa tema nisqawan tupaq kasqankurayku yaykuchisqa karqan. Aswanraq qhawarisqa karqan Perú llachtapi wawakunamanta ruwasqa investigacionkuna.

Lluqsichisqa:

Lluqsichisqa karqan:

resumenlla kasqa qillqakuna (mana llapan qillqawan)

mana estudiopa munayninman tupaq qillqakuna

TARIPAYKUNA

Maskay kamachiykunata llamk'achispa, qallariypi qanchis chunka t'awipa artículo nisqakuna tarisqa karqan, hinallataq Perú llachtapi 6 suqta kamachiy técnico hinallataq salud políticakuna.

Exclusión kamachiykunaman hina, kimsa chunka t'awipakuna lluqsichisqa karqan, imaraykuchus mana chay watakunapi (periodo establecido) ruwasqa kasqankurayku.

Chaymanta, iskay ñiqin akllay pachapi (segunda fase), aswan allin qhawarispa, huk iskay chunka huqniyuq t'awipakuna lluqsichisqa karqan, imaraykuchus: willakuyninku mana hunt'asqa karqan duplicado kasqankuraykumana allin yachaywan qillqasqa karqan Chay hinaqa, chunka suqtayuq científico t'awipakuna akllasqa karqan llapan kamachiykunata hunt'asqankurayku,

bibliográfica qawariyta ruwanapaq, hinallataq suqta kamachiy ruraq kamaq hinallataq salud kamachiykuna Perú llachtapi.

Sutin (Título)	**Qillqaqkuna, wata (Autor(es), año)**	**Estudiopa diseño**	**Hatun taripaykuna (Resultados clave)**
Wawakunapa mikhuy guíakuna (2 watakama)	CENAN / INS — 2021	Guía técnica / mikhuy kamachiy	0–6 killakama lactancia materna exclusiva kallpachin; 6 killapi alimentación complementaria qallariyta kamachin; uywa mikhuykunapi hierroyuq mikhuykunata (6 killamanta) mikhuypaq yuyaychay; consejería nutricionalpaq allin yachachiy willakuykuna hinallataq cultura hina mikhuy wakichiyta qhawachin. (1)
Norma Técnica Crecimiento y Desarrollo (CRED)	MINSA — RM N° 537-2017	Norma técnica operativa	CRED qhawariykunapa pachanta hinallataq contenido mínimo nisqakunata kamachin (wiñay, tamizaje, consejería); nutrición estado qhawariypaq registrokuna hinallataq hitokuna churay; primer nivelpi consejería alimentariawan anemia tamizaje tinkuchiyta yanapan. (6)
Norma Técnica Hierro N° 213-2024	MINSA — Resolución / NTS 213-2024	Norma técnica (NTS)	Hemoglobina puntokuna musuqyachin; edadman hina tamizaje kamachin; suplementación preventiva (qallariywan dosis) riksichin; algoritmo ruwanakuna taripay, hampiy, qatiypaq; ñawpaq tiempo taripay hinallataq qhawariy allinchayta munan 36 killakama wawakunapi. (7)
Plan Nacional Multisectorial de Salud 2020–2030	Gobierno del Perú — 2020	Plan estratégico multisectorial	Hatun estrategia marco kan saludpaq; ministeriokunata tinkuchin; primera infancia qhawariypaq; anemia hinallataq DCI pisiyachiy metakuna churay hinallataq local gestión yachachiy. (8)
Plan Multisectorial Anemia 2024–2030	Gobierno — 2024	Plan multisectorial	Materno infantil anemia pisiyachiypaq metakuna hinallataq ruwanakuna; rural hinallataq altitud cheqekunata ñawpaqman churay; suplementokuna, tamizaje hinallataq capacidad kallpachay; programa socialkunawan tinkuy. (9)
Programa Presupuestal Desarrollo Infantil Temprano (2024)	MIDIS / MINSA — 2024	Programa presupuestal	Primera infancia qhawariypaq qullqi yanapay; multisectorial ruwanakuna (salud, educación, servicio social); mikhuy, nutrición, suplementación hinallataq desarrollo qatiy allinchayta yanapan. (10)
Anemia hark’ay facilitadorkuna wan hark’aykuna (Cuna Más)	Tarazona-Meza C et al., 2025	Estudio cualitativo	Facilitadorkuna (institucional estrategia) uywa mikhuywan suplemento consumo wiñachin; hark’aykuna (logística, qatipaynin pisi) rikuchin; wasipi ruwanakunapa replicabilidad yuyaychay. (11)

OMS 2024 anemia criterio impacto (Perú)	medRxiv, 2024	Análisis comparativo	Musuq criterio hina anemia prevalencia tikray; región hinallataq altitudman hina hukllay; programa ruwanakunaman implicancia. (12)
Hierro déficit anemia kutiy (Andes wawakuna)	Autor(es), 2025	Estudio cohortal	Andes cheqepi anemia kutiy factores rikuchin; acceso hinallataq qatipaynin sasachakuykuna. (13)
Intervención diseño (Perú urbano)	BMJ Open, 2023	Estudio participativo	Cuidadorespaq yachachiy hinallataq contexto hina soluciónkunata ruwaspa alimentación complementaria allinchayta yuyaychay. (14)
Hierro suplemento efecto (lactantes)	JAMA Pediatrics, 2024	Ensayo clínico	Hierro suplementoqa desarrollo psicomotorpi pisi efecto rikuchin; beneficio hinallataq riesgo yachachiy. (15)
Alimentación complementaria revisión	Revisión sistemática, 2022	Revisión sistemática	Hierroyuq mikhuykuna (aycha, fortificado cereal) hemoglobina allinchayta yanapan allin ruwasqapi. (16)
Alimentación estrategia (6–24 meses)	Nutrients, 2023	Revisión narrativa	Fortificación, suplemento hinallataq educación estrategia nutrición estado allinchayta yanapan. (17)
Hierro suplementaciónwan anemia tinkuy	PMC, 2022–2023	Estudio observacional	Suplementación chaskiy anemia pisiyachiywan tinkusqa, ichaqa qatipaynin limitación. (18)
OMS hemoglobina criterio	OMS/PMC, 2024	Documento técnico	Hemoglobina puntokuna tikray anemia yupaykunata tikrachin; Perúpi interpretaciónpaq importante. (19)
Anemia intervención impacto (Perú)	Research report, 2024–2025	Estudio intervención	Intervenciónkuna allin resultado rikuchin insumo hinallataq capacitaciónwan; sostenibilidad variable. (20)
Vitamina A/hierro y desarrollo	ScienceDirect, 2023	Estudio asociación	Suplemento hinallataq desarrollo tinkuy mixto resultado; qatiy munasqa. (18)
Hemoglobina análisis altitud	Research output, 2024	Análisis estadístico	Altitudman hina anemia prevalencia tikray; región interpretaciónpaq ajuste munasqa. (21)
OMS 2024 criterio cambio	Multi-país, 2024	Análisis encuestas	Musuq criterio anemia yupay tikrachin; carga enfermedad interpretación tikray. (22)
Suplementación efecto Puno	Vilca Mamani, 2024	Evaluación programa	Puno cheqepi hemoglobina allinchay rikuchin monitoreo hinallataq qatipayninwan. (23)
Hierro qatipaynin factores	Ruiz Aquino, 2021	Estudio cohortal	Qatipaynin condicionantkuna: efectos adversos manchakuy, consejería calidad, acceso. (24)
Alimentación consenso	PGHN, 2025	Documento guía	Mikhuy complementario recomendacionkuna contexto Perúman adaptay munasqa. (25)

RIMANAKUY

Epidemiológico situación: desnutrición crónicawan anemia, phisqa watayuq uraypi wawakunapi, Perú llaqtapi.

Desnutrición crónica nisqapa indicadorninqa, phisqa watayuq uraypi wawakunapi, Perú llaqtapi, qhipa phisqa watakunapiqa mana pisiyanchu, iskay waranqa iskay chunka tawayuq watapi 12.1% kasqanwan. Chaymantaqa Huancavelica suyuqa hukninmi allin ñawpaqman purisqa, 31.5% (2020) manta 24% (2024) kama uraykachispa, 7.5% pisiyachisqa.

Wakin chirupi, suqta killapi uraypi wawakunapa lactancia materna exclusiva nisqapa indicadorninqa, llapa naciónpiqa mana wiñarisqachu, aswanqa pisiyarisqa: 68.4% iskay waranqa iskay chunka manta 67.4% (2024) kama.

Chaymantapas, 6–35 killapi wawakunapi anemia prevalencianqa qhipa phisqa watakunapiqa wiñarisqa, 40.0% manta 43.7% kama. Wakin suyukunapiqa, llaqta kamachiq instanciakunapa llank'asqan kachkaqtinpas, aswanraq wiñariy rikuchisqa: Cajamarca: 33.8% a 38.4%, Huancavelica: 49.6% a 55.1%, Puno: 69.9% a 76% (5).

Kamachiykunawan nacional políticakuna: mikhuywan anemia infantil

Perú llachtapiqa kachkan hatun kamachiykuna hinallataq salud políticakuna primera infancia qhawariypaq, chaykunamanta: Guía Alimentaria (CENAN/INS), Norma Técnica CRED, Norma Técnica Hierro N° 213-2024, Plan Nacional Multisectorial de Salud 2020–2030, Plan Multisectorial Anemia 2024–2030, Programa Presupuestal Desarrollo Infantil Temprano 2024. (26)

Wawakunapa Mikhuy Guía (2 watakama)

Kay qillqaqa huk documento técnico kan salud llamk'aqkunapaq, aswanraq primer nivel de atenciónpi. Ayllukunata yanapan wawakunapa allin mikhuywan nutrición ruwanankupaq. Yachachiykunanqa ñawpaqman churakun: 6 killakama lactancia materna exclusiva, oportuno alimentación complementaria qallariy, uywa mikhuy (animal origen) hierro richay. Ichaqa, ruwasqanninqa sasachakuykunata rikuchin, imaraykuchus: mana llapa cheqepi kaq mikhuykuna, salud llamk'aqkunapa yachaynin pisi, contexto sapa cheqeman mana allin adaptasqa.

Norma Técnica CRED (2017)

Kay kamachiqqa kamachin imayna wiñaywan hatunchay qhawarisqa kananpaq phisqa watakama wawakunapi.

Guía alimentariowan hinallataq hierro suplementaciónwan tinkuchispa, ñawpaq tiempo riesgo nutricional taripayta atipanman. Ichaqa ruwasqanninqa puchukaykunayuqmi: llamk'aqkunapa administrativo llank'aynin aswan llasaq consejería nutricionalpi mana allin yachachiy rural chiqikunapi pisiy cobertura Kaykunamanta anemiawan DCI hark'ayqa mana allinta taripachkan.

Norma Técnica Hierro N° 213-2024

Kay musuq normaqa kamachin anemia hark'aypaqwan hampiyta. OMS puntokuna musuqyachisqa, hinallataq: hemoglobina tamizaje edadman hina suplementación 4 killamanta

qallariy Ruwasqanninqa munan: salud llamk'aqkuna yapay yachachiy (reentrenamiento) registro allinchay insumo, equipo, suplemento apachiy. Aswanraq rural hinallataq amazonía cheqekunapi, maypichus anemia aswan hatun.

Plan Nacional Multisectorial de Salud 2020–2030

Kay políticaqa llapa sector (salud, educación, inclusión social) huñun. Hatun ñamqa determinantes sociales nisqakunapi kachkan. Ichaqa ruwasqanninqa sasachakuywanmi: suyu hinallataq local planekunapi mana kuskan yaykuchisqa gobernanza puchukaykuna descentralización mana allin ruwasqa.

Plan Multisectorial Anemia 2024–2030

Kay planqa maternal infantil anemia hark'aypaqmi. Metakuna hinallataq kunapa tinkuy ruwasqa. Ichaqa sasachakuykuna: qullqi (financiamiento) mana sapa kuti kashan gobierno nivelkunapa mana allin tinkuy monitoreo pisi cultura hinallataq geografía puchukaykuna.

Programa Presupuestal Desarrollo Infantil Temprano – 2024

Kay wakichiyqa qullqiwan yanapan primera infancia políticakunata. Ruwanakuna: hierro suplementación, consejería nutricional, CRED controles.

Limitacionninqa: presupuesto rakinakuy gasto vs resultado mana allin tupachiy rural hinallataq pobreza extrema cheqekunapi sasachakuy. Multisectorial planekuna hinallataq programa presupuestalqa yanapanku salud, educación hinallataq servicio social tinkuyta. Ichaqa ruwasqanninqa dependin: local gestión, insumo disponibilidad, llamk'aqkunapa yachaynin, monitoreo sistema. Chaywanmi 0–24 killapi wawakunapa allin qhawariy atikun.

Ichaqa kachkanraq puchukaykuna kamachiykunawan ruwasqankuna chawpipi.

Científico evidencia: imayna ruraykuna anemiawan desnutrición hark'aypaq

Hierro suplementación preventivaqa 79.5% cobertura tarisqa 4–11 killapi wawakunapi Perúpi. Kayqa allin tinkusqa: CRED asistenciapi, consejería nutricionalpi, seguro de saludpi.

Mirachiqkuna (sapanchasqa, ayllu, wasi, servicio cobertura) yanapanku suplementación chaskiyta.

Ichaqa adherencianqa sasachakuywanmi: Limapi hampina wasi yachaypi, 74% wawakuna (6–35 killapi) mana hunt'arqankuchu tratamientota, imaraykuchus: cita mana tariparqa. Pisi pacha yuyaychay, mana allin trato, efectos adversos. (28)

Programa social Cuna Más yanaparqan uywa mikhuykunata hinallataq suplemento consumo, wasipi ruwanakunawan.

Nutrición intervención chaninchaykuna rikuchin suplemento (hierro jarabe, multimicronutrientes) hinallataq grasa base producto hemoglobina allinchayta atisqanta, ichaqa adherenciawan monitoreo kachkaqtin. (27)

Ichaqa sasachakuykuna kachkan: mallki mana munasqa, efectos adversos, logística llasaq, Kaykuna pisiyachin impacto poblacional.

Implementación yachaykuna rikuchin: consejería mana allin, llamk'aq yachaynin pisi insumo mana sapa kuti. (11)

Intervenciónkuna kallpachakuywan kasqan imayna ruraywan wasiman qatiywan allin hunt'asqa lluqsinwan tarirqanku. (30)

Hierro qatipaynin

Estudiokuna rikuchin hierro tratamiento qatipaynin mana allin kasqanta. Causakuna: efectos adversos manchakuy, acceso sasachakuy, consejería pisi.

Kaykuna rikuchin munasqanta musuq imayna ruraykunata ruwanapaq.

Programa social hinallataq intervención estrategia

Cuna Más rikuchin educación práctica hinallataq ayllu qatiy allin mikhuywan suplemento consumo allinchayta.

Intervención colaborativakunapas allin resultado tarirqanku insumo hinallataq yachakipaywan, ichaqa sostenibilidadqa política munayninwan qullqiman dependin.

Musuq diagnóstico kamachiykuna

Musuq hemoglobina puntokuna aplicaciónqa anemia yupaykunata tukuychkan, aswanraq Andespi. Altitud análisis rikuchin munasqanta contexto geográfico hina adaptaciónta. (19)

Región wan sociedad factorkuna

Puno yachaykuna rikuchin suplementación programa hemoglobina allinchayta atisqanta, ichaqa desigualdad territorial hinallataq cultural kachkanraq.

Internacional consenso nirqan adaptaciónta ruwanapaq: mikhuy disponibilidad cultura pertinencia comunidad salud sistema (23)

TUKUY YUYAYKUNA

a. Kachkan huk allin kamachiy marco musuqyachisqa hinallataq suficiente (CENAN/INS, CRED, NTS 213-2024), ichaqa ruwasqankunaqa llapa naciónpi mana kuskanchu; anemiaqa hatunraqmi kachkanraq hinallataq DCI mana pisiyanchu. (1), (7), (5)

b. Hierrowan suplementación qatipaynin (adherencia) hinallataq 24 killapi uraypi wawakunapa mikhuy allin kayninmi impacto nirqan; munakuchkan consejería práctica, qatiy activo hinallataq intercultural pertinencia.

c. Prioridad churay 6–18 killapi "ventana de oportunidad" nisqaman, hierro cobertura allinchay hinallataq lactancia exclusiva kallpachayqa pisi pacha ruwanapaqmi anemiawan DCI hark'anapaq. (5)

d. Perú llachtapi políticakuna hinallataq programakuna allin impacto rikuchirqanku, ichaqa pisi chaylla anemiawan desnutrición crónica pisiyachiyta atirqanku.

e. Hierro suplementaciónqa allinmi, ichaqa qatipaynin mana allin kasqanmi hatun hark'ay, acceso sasachakuywan hinallataq atención calidadwan tinkusqa.

f. Mikhuy saludable kamachiykuna yanapanku allin entorno normativo ruwanakunapaq, ichaqa munakuchkan sutinchasqa qhawariy imayna impacto wawakunapi kasqanta.

QILLQA WILLAYKUNA

Gonzales N, Lopez G, Prado L. Importancia de la Nutrición: Primeros 1,000 días de vida. 2016;7:597-8.

OMS D de N para la S y el D (NHO). Biblioteca electronica de documentacion cientifica sobre medidas nutricionales. [Internet]. Disponible en: https://www.who.int/elena/nutrient/es/

Villamonte-Calanche W, Orccosupa-Quispe D, Mendoza-Cabrera F, Flores-Gonzales E, Cari-Avalos L, Breibat-Timpo R, et al. Correlación entre ferritina sérica, índices eritrocitarios y hemoglobina en lactantes que viven a 3400 m de altitud. Andes Pediatr. diciembre de 2023;94(6):705-12.

ENDES INEI. Indicadores de Resultados de los Programas Presupuestales, Perú. 2024.

Resolución Ministerial N.° 251-2024-MINSA [Internet]. [citado 6 de septiembre de 2025]. Disponible en: https://www.gob.pe/institucion/minsa/normas-legales/5440166-251-2024

MINSA. Decreto Supremo N.° 002-2024-SA, «Plan Multisectorial para la Prevención y Reducción de la Anemia Materno Infantil en el Perú», 2024-2030.

Reporte_PPoR_1001_2024_I.pdf [Internet]. [citado 7 de septiembre de 2025]. Disponible en: https://www.minsa.gob.pe/presupuestales/doc2024/reporte-seguimiento/Reporte_PPoR_1001_2024_I.pdf?utm

Hardwick J, Sednell A. Infant nutrition- diet between 6 and 24 months, implications for pediatrics growht overweight and obesity. 2014.

Obbagy JE, English LK, Psota TL, Wong YP, Butte NF, Dewey KG, et al. Complementary feeding and micronutrient status: a systematic review. Am J Clin Nutr. 1 de marzo de 2019;109:852S-871S.

Harrison L, Padhani Z, Salam R, Oh C, Rahim K, Maqsood M, et al. Dietary Strategies for Complementary Feeding between 6 and 24 Months of Age: The Evidence. Nutrients. enero de 2023;15(13):3041.

Association between poverty and anaemia among mother–child pairs in India. Child Youth Serv Rev. 1 de enero de 2023;144:106719.

Campos-Sánchez M, Cordero-Muñoz L, Velásquez-Hurtado E, Baiocchi-Ureta N, Miranda-Cuadros M, Sánchez-Griñán MI, et al. New world health organization guideline on anemia cut-off points: implications for children aged 6-35 months in Peru. Rev Peru Med Exp Salud Publica. 12 de junio de 2025;42(2):115-25.

Change in the prevalence of anemia in children aged 6–59 months using the new World Health Organization 2024 criteria | Request PDF. ResearchGate [Internet]. 6 de agosto de 2025 [citado

Caulfield LE, Zavaleta N, Chen P, Colombo J, Kannass K. Mineral status of non-anemic Peruvian infants taking an iron and copper syrup with or without zinc from 6 to 18 months of age: a randomized controlled trial. Nutr Burbank Los Angel Cty Calif. 2013;29(11-12):1336-41.

Decreto Supremo N.° 002-2024-SA [Internet]. [citado 6 de septiembre de 2025]. Disponible en: https://www.gob.pe/institucion/minsa/normas-legales/5093832-002-2024

QUTUCHAKUY HUK IMAYNA RURAY HINA, CANCHIS LLAQTAPI HUCH'UY HORTALIZA RURAQKUNAPA ATIPANAKUY KALLPAN ALLINCHAYPAQ

Ruth Hayde Qquenta Churata
Ruthyqh28@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano – Puno

PISIYACHISQA

Kay t'awipapa taripanaqa asociatividad nisqapa karqan, huch'uy hortaliza rurayuqkunapa competitividadninkupi atinku, Canchis llaqta huch'uy suyu, Cusco llaqtapi, iskay waranqa chunka kimsayuq watapi. Kay yuyay chaninqa achkha chay hatun ñam ruwasqa, rurachisqa laya nisqawan, diseño no experimental transversal nisqawan. Llaqtayuqkunaqa hortaliza rurayuqkunam karqan, paykunamanmi kasqan tapukuykuna nisqa rurachiyqa karqan willaykuna pallaypaq. Lluqsiyninqa 65% rurayuqkunaqa mana wakichisqa formalmanchu paywan tupayku rikuchin, chaymi hark'an qhatunakunata hayukunaman yaykuyta. Hinallataq 70% rurayuqkunaqa intermediariokuna rayku rantikunku, chaymi mirayninkuta anchata pisiyachin. Chaymantapas asociadokunaqa aswan allin hayusqaniyuq kasqankuta rikurqan, chayqa aswan allin productividadniyuq kasqankuta rikuchikun, qhatunakunaman allin yaykuyniyuq kasqankuta, hinallataq aswan kallpachasqa capacidad de negociación nisqankuta. Tukuyta qhawarispa, ninchik asociatividadqa sinchinmi competitividad nisqapi; chaymi huk imayna ruray clave hina sayarimun desarrollo económico tariypaq, yanapaspam recursosman yaykuyta, eficiencia productiva allinchayta hinallataq articulación comercial kallpachayta karqan.

Simikuna: qutuchakuy, ruray ñan, atipanakuy, wiñariy, ruraqkuna.

QALLARIY

Tukuy pachapi yapuy ruraykunaqa huch'uy ruraqkunamanta kachkan, paykunaqa global qhatukunapi atipanakuyta munaspa hatun sasachakuykunawan tinkunku. Kunan pachapi qhatu muyuchisqa kasqanrayku, huch'uy ruraqkunaqa aswan achka mañakuykunawan tinkunku, chaymi munanku ruraywan hinallataq rantikuywanpas allin atipanakuywan yaykuyta.

Qhatukunapi mañakuykunaqa aswan hatunyachkan: sumaq rurasqa, trazabilidad hinallataq valor agregado nisqakunaqa ancha mañakusqa kachkan. Chayrayku mana rurayllachu kallpachana, aswanmi qutuchakuy kallpatawanpas sinchiyachina, imaraykuchus kunan pachapi qhatuqa munan eficiencia, innovación hinallataq tinkuywan yaykuyta.

Yapuy ruraypi atipanakuyqa mana sapa rurayllachu, aswanmi hamun tecnología yaykuymanta, qullqi maskhaymanta, qhatu willay yachaymanta hinallataq qutuchakuy

kallpamanta. Chayrayku qutuchakuyqa huk hatun estrategia hina rikurin, huch'uy ruraqkunata yanapaspa sasachakuyninkuta atipayta hinallataq qhatu ñankunaman yaykuyta.

América Latinapi familia yapuy rurayqa pisiy tecnificaciónwan hinallataq pisiy qhatu yaykuyniyuq kasqanwan kachkan. Perú suyupipas huch'uy ruraqkunaqa qullqi pisiyuq, técnica yanapay pisiyuq hinallataq financiamiento pisiyuq kasqankuwan kachkan, chaymi valor agregado rurayta mana allinta atinkuchu, hinallataq aswan allin qhatu ñankunaman mana yaykuyta atinkuchu.

Canchis llaqtapi hortaliza rurayqa huk hatun qullqi maskhay ñanmi ayllukunapa kawsayninpaq. Ichaqa, kay rurayqa sasachakuykunawanmi kachkan: mana sinchiyuq qutuchakuy, intermediariokunamanta dependiencia, recursosman pisiy yaykuy hinallataq mana allin qhatu tinkuy kasqanrayku. Chaykunamanta ruraqkunapa atipanakuy kallpanqa pisiyachikun.

Yachayman qhawarispa, qutuchakuyqa huk wakichisqa ñanmi, maypim ruraqkuna huñunakunku hukllapa munayninkuta chayanankupaq, ruray, qullqi hinallataq qhatu allinchaypaq. Kay imayna rurayqa yanapan economía de escala paqarichiyta, gastos pisiyachiyta hinallataq qullqi mirachiyta.

Atipanakuyqa hamun ruraqkunapa kallpanmanta: qhatu yaykuy, sumaq rurasqa, precio hinallataq oferta allinchaywan. Mana chayllachu, aswanmi hamun musuq ruranakuna yaykuymanta, qullqi maskhaymanta hinallataq gestión kallpamanta.

Chayrayku qutuchakuyqa huk hatun yanapakuy ñanmi, imaraykuchus ruraqkunata yanapan recursosman yaykuyta, yachakipayta chaskiyta hinallataq qullqi maskhayta. Hinallataq yanapan aswan allin qhatukunawan tinkuyta, intermediariokunamanta dependenciata pisiyachispa hinallataq rimay atipayta kallpachispa.

ÑANCHAQKUNA

Yachaypa kitin

Kay yachay maskhayqa rurasqa karqan Canchis llaqtapi, Cusco suyupi. Kay kitiqa riqsichikun hortaliza ruraywan huch'uy chakrakunapi, maypim ñawpaq yapuy ruray aswan riqsisqa kachkan.

Rurayqa lliwmanta rurasqa kachkan kichasqa sistemakunapi, pisiy tecnificaciónwan, chaymi ruray allinchayninta hinallataq atipanakuy kallpanman pisiyachin.

Yachaypa ruraynin

Kay yachayqa hap'irqan achkha yupaychay ñanwan (enfoque cuantitativo), aplicado hinallataq mana experimental diseño transversal nisqawan.

Kay diseñoqa atiparqan qhawariyta imayna qutuchakuywan atipanakuywan tinkun, huk pachapi kasqanta.

Runakuna hinallataq akllasqa

Runakunaqa karqanku Canchis llaqtapi huch'uy hortaliza ruraqkuna.

Akllasqa qa karqan 75 ruraqkuna, akllasqa karqanku:

- Yaykuy atina.
- Representasqa kay.

Pacha

Kay yachay maskhayqa rurasqa karqan watapi 2025.

Yachaypa imaymanakuna

- Sapanchasqa variable: Qutuchakuy
- Watachasqa variable: Atipanakuy (ruray allinchay, rantikuy, qullqi yaykuy).

Ñanchaqkuna hinallataq herramientakuna

Apaykachisqa karqan tapukuy qillqa (cuestionario estructurado).

Instrumentopa allin kasqanqa (validez) qhawarisqa karqan yachaq runakunaq yuyayninkuwan (juicio de expertos).

Hinallataq confiabilidadqa tupusqa karqan Cronbach alfa nisqawan ($\alpha = 0,82$).

Yupaychay t'aqwi

Rurasqa karqan:

- willay rikuchiq yupaychay (estadística descriptiva)
- ukhun t'aqwi yupaychay (análisis inferencial)

Chi-cuadrado prueba nisqawan:

$\chi^2 = 6,45$; $gl = 2$; $p < 0,05$

Kayqa rurasqa karqan SPSS software nisqawan.

RIKUCHIKUNA HINALLATAQ HAMUT'AY

Munay 1: Qutuchakuypa niveñonta qhawariy

Tabla 1. Hortaliza ruraqkunapa qutuchakuy niveñon.

Kaynin	Yupay	Pachakmanta (%)
Qutuchasqa	35	35
Mana qutuchasqa	65	65
Tukuy	100	100

Rikuchikunaqa willanmi 65% ruraqkunaqa mana qutuchasqachu, chaymi qutuchakuy pisiy kasqanta rikuchin. Kayqa rikuchin rurayqa sapaqlla rurasqa kasqanta, chaymi hark'an economía de escala paqarichiyta hinallataq qhatu yaykuyta.

Munay 2: Rantikuy ñanta hamut'ay

Tabla 2. Rantikuypa ñankuna.

Rantikuypa ñan	Pachakmanta (%)
Intermediariokuna	70
Directo rantikuy	30
Tukuy	100

Rantikuy ñanmanta qhawarispa, 70% ruraqkunaqa intermediariokunawan rantikunku, 30% directo rantikunku. Kayqa rikuchin pisiy rimay atipay kasqanta hinallataq intermediariokunamanta dependenciata.

Munay 3: ruray allinchayta qhawariy

Tabla 3. Ruraqkunapa productividad niveñon.

Niveñon	Pachakmanta (%)
Pisiy	55
Chawpi	30
Hatun	15
Tukuy	100

Productividadmanta rikuchikunaqa willan 55% ruraqkunaqa pisiy nivelpi kasqankuta, chaymi tecnología pisiy kasqanrayku hinallataq yachachiy pisiy kasqanrayku. Qutuchakuyqa yanapan kayta allinchayta huñusqa yachakipaywan hinallataq musuq ruranakuna yaykuywan.

Munay 4: Qullqi yaykuyta hamut'ay

Tabla 4. Qullqi yaykuy

Acceso	Pachakmanta (%)
Ari	25
Mana	75
Tukuy	100

Qullqi yaykuymanta rikuchikunaqa willan 75% ruraqkunaqa mana qullqi yaykuyniyuqchu, chaymi inversión kallpata pisiyachin. Qutuchakuyqa yanapan qullqi yaykuyta, crédito maskhayta hinallataq Estado yanapayta chaskiyta atispa.

Hamut'ay tukuyniy

Tukuy rikuchikunaqa willakunmi qutuchakuyqa ancha kallpawan yanapan atipanakuyta huch'uy ruraqkunapi, chayqa tinkun Barrett et al. (2022) nisqawan, paykunaqa ninku qutuchasqa llamk'ayqa allinchay ruray tinkuyta, qhatu yaykuyta.

Hinallataq Donovan et al. (2021) ninku ruray ñankunapi yaykuyqa qullqi mirachin, gastos pisiyachin.

Canchis llaqtapi pisiy qutuchakuyqa hark'an formal qhatukunaman yaykuyta, chayqa tinkun FAO (2020) nisqawan, maypim organización pisiy kasqanqa rimay atipayta pisiyachin. Escobal et al. (2020) ninku rural kitikunapi pisiy tinkuyqa hark'an llaqta qullqi wiñariyta.

Rantikuy qhawariypi, intermediariokuna predominasqanqa rikuchin huk mana allin qhatu estructura, Ton et al. (2018) nisqan hina, qutuchakuyqa yanapan intermediariokunamanta llup'iyta pisiyachiyta, qullqi patata mirachiyta.

Productividad hinallataq qullqi yaykuypi, rikuchikunaqa willakun qutuchasqa ruraqkunaqa aswan allin kasqankuta, chayqa tinkun Abate et al. (2018) nisqawan, maypim cooperativakunaqa yanapanku ruray allinchayta, recursos yaykuyta.

Tukuypi, kay rikuchikunaqa willakunmi qutuchakuyqa hatun factor kasqanta atipanakuy wiñariypaq, imaraykuchus:

- Economía de escala paqarichin
- Qullqi yaykuyta allinchay
- Rimay atipayta kallpachin

TUKUYNIYKUNA

1. Qutuchakuyqa huk hatun factormi atipanakuy kallpa allinchaypaq.
2. Pisiy wakichisqa hark'an ruray hinallataq rantikuy wiñariyta.
3. Qutuchakuyqa economía de escala paqarichin hinallataq qullqi yaykuyta yanapan.
4. Munakunmi política pública hinallataq wakichisqa sinchiyachiy.

QILLQAKUNA

Abate G., Bernard T., de Brauw A. (2018). Agricultural cooperatives and productivity. World Development. 109, 112-125. DOI: 10.1016/j.worlddev.2017.11.013

Barrett C., Christiaensen L., Sheahan M., Shimeles A. (2022). On the structural transformation of rural Africa. Journal of African Economies. 31(1), 1-27. DOI: 10.1093/jae/ejaa022

Barrett C., Swallow B. (2020). Fractal poverty traps. World Development. 126, 104721. DOI: 10.1016/j.worlddev.2019.104721

Donovan J., Stoian D., Poole N. (2021). Value chain development for rural poverty reduction. World Development. 143, 105412. DOI: 10.1016/j.worlddev.2021.105412

Escobal J., Favareto A., Aguirre F. (2020). Territorial development dynamics. World Development. 132, 104960. DOI: 10.1016/j.worlddev.2020.104960

Liverpool-Tasie L., Reardon T. (2020). Agricultural transformation. Food Policy. 95, 101949. DOI: 10.1016/j.foodpol.2020.101949

Ton G., Vellema W., Ge L. (2018). The effectiveness of contract farming for raising income. World Development. 104, 46-64. DOI: 10.1016/j.worlddev.2017.11.012

Trebbin A. (2016). Linking small farmers to modern retail. Food Policy. 59, 35-44. DOI: 10.1016/j.foodpol.2015.12.001

Verhofstadt E., Maertens M. (2015). Agricultural cooperatives and poverty reduction. Agricultural Economics. 46(3), 391-407. DOI: 10.1111/agec.12145

Ton G., Desiere S., Vellema W. (2017). The effectiveness of contract farming. Food Policy. 68, 1-9. DOI: 10.1016/j.foodpol.2017.01.002

World Bank. (2020). World development report 2020: Trading for development. World Bank, USA.

COVID-19 UNQUY PACHA KAMACHIY, LLAQTA RANTIYNINKUNAPI SASACHAKUYNINKUNAPAS

José Elbe Quispe Callata
joselvis944@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

Darwin Ticona Coila
tico1555@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISICHAY

Qichwa simipi t'ikrasqa chay hamut'aypa munananqa karqan, kay llaqtanchikpi unquy pacha chayamuptin, imaynatas kamachiq wasikuna maki mañayllawan imaymanakunata rantisqankuta yachaymi. Kay t'aqwiripaqqa yupaykunawan, imayna kasqan rikuchiq ñannintam purirqanchik; chaypaqmi tukuy imaymana qillqakunata, kamachiqpa willakuyninkunata, hamut'aqkunapa qillqasqankunatawan qawarispa allincharqanchik. Chaynapim maki mañaylla rantiypa ancha chaniyninta yacharqanchik. Chaymantaqa, sut'itam rikurqanchik chay maki mañaylla rantiykunaqa ancha allinpuni kasqanta, chayllaman imaymana llamk'anakunata, hampikunata, yanapakuykunatawan unquywan maqanakunapaq tarispa. Ichaqa, kay rantiyninkunaqa usqhaylla kasqanraykum, wakin kamachiykunata qipaman saqirqaku, chaymantañam allichasqa karqan. Chayna kaptinpas, kay lliw ruraykunam runapa kapuyninta suwaqkuna aswan rikurimunanpaq yanapakurqan. Chaynataqmi rikurqanchik, kamachiq wasikunaqa runakunata yanapayta munaspapas, manam lliwchu ch'uya kaywan, sut'i kaywan ima llamkarqaku.

Akllasqa simikuna: chiqanmanta rantinakuy, akllay ruwanay, COVID-19 unquy, allin kaymanta sasachakuy.

YAYKUCHIY

Kay musuq unquy pacha (COVID-19) hamusqanraykum, kamachikuqkunaqa suyunchikta llakiypi hina churaykunku. Chaymi llapa kamayuq wasikunaqa, kamachikuykunata wakinman t'aqaspa, usqhaylla ruraykunata qallarinku, manañam unay ñankunatachu qatichkanku imaymana ruranapaq qullqita churaspapas. Chiqapmi, ñawpaqmantapachaqa achka ñankunam kachkan ruraykunata allin qawanapaq, ichaqa kay hatun unquy pachaqa 'kikinmanta rantiy' nisqatam ñawpaqman churarun. Kayqa usqhaylla imatapas tarinapaqmi yanapawanchik, chaynapi runakunata utqayman yanapanapaq; chay qhipataraqmi tukuy hunt'anapaq kaqkunataqa allchayta atikusun.

Huklawmanta qhawarispataqmi, kay llaki pacha rantiyninchikkunaqa runakunata usqhaylla yanapananpaq allin kaptinpas, hatun suwakuykunatam suyunchikpi paqarichimun. Imaraykuchus, manaña tukuy qhawapayana ñankunata purispankuqa, rantiyninchikkunaqa manañam ch'uyachu, manañam llumpaychu kachkan. Chaymi, kay mask'ay rurayniypiqa, qhawasunchik imaynatam kay hatun unquy pacha (COVID-19) kay rantiyninchikkunata qhillicharusqanmanta.

Kay hatun unquy pacha (COVID-19) tiqsimuyuntinpi chaynallataq uchuy llaqtachakunapipas imayna kasqanmanta rimayqa, ancha allin t'aqwiriytam mañakun. Kay unquyqa lliw kawsayninchiktam kuyuchirun: qullqi rurayninchikta, runapura kawsayninchikta, yachay wasikunata, yachaysapa runakunata kamachikuqkunatapas; chayraykum sapa p'unchay chay sasachakuykunata atipanapaq kallpachakunchik. Suyunchikpipas, llaqta kamayuqkunaqa llapa runap allinninta maskaspanmi chay sasachakuykunata sayapayarunku. Chaypaqmi qullqi yanapaykunata churaranku, chaykunatataqmi suyukunapi kamachikuqkunaman chaynallataq llaqta umalliqkunamanpas qoykuranku. Paykunam llaqtankuman aswan ayllullaña kasqankurayku, runakunapa muchuyninta allin yachaspa sumaqta yanapaykunkuman karqa (Torres B., 2020).

Kay unquy pacha rantiyninchikkuna ruraypiqa, achka llumpay suwakuykunam paqarimuchkan, chay kamayuq wasikunapi llamk'aqkunapa makinpi. Madrid y Palomino (2020) ninku: 'Suwakuyqa lliw llaqta kamachiyta thunichiq hatun onqoymi, imaraykuchus runakunapa iñiynintam pisiyachin, chaynallataqmi chay kamayuq wasikunapa allin ruraynintapas hark'an'. Chayraykum, sut'illa kachkan: suwakuyqa imaymana qhawariykunapim t'aqwirinanchik, chaynapi allinta hamut'aspa paywan maqanakunapaq (Montoya, 2015).

Meini (2007) qillqasqanman hinaqa, 'suwakuy' nisqaqa iskayniyuqmi: hukmantaqa, llapa runakunapura ismuchiq kawsaymi; hukmantataqmi, kamayuq wasikunapa kamachikuyninta p'akiq hucha. Chaynallataqmi, kay unquy pacha kaqtinqa 'kikinmanta rantiy' nisqata qhawarina, imaynatam rurakunman chaymantapas, imaynam Kamachikuqpa Rantiy Siminpi qillqasqa kachkan. Calixto (2020) nintaq: kayqa usqhaylla imatapas chaskinapaq allin ñanmi; ichaqa, kay 'kikinmanta rantiyqa' suyunchikpa qullqintam chinkachinman: suwakuyta mirachispa, mana lliw rantikuqkunata qayaspa, kamachisqa p'unchaykunata mana hunt'aspa, chaynallataq rantikuq runa p'anqankunata mana hunt'asqata quptin (Carbonell y León, 2021).

Carbonell y León (2021) ninku: 'Kikinmanta rantiyqa allin kaptinpas, chay kamayuq wasikunapa mana allin ruraynikuwanmi tutayachisqa kachkan; imaraykuchus manam ch'uyatachu ruranku, manataqmi runakunapa muchuynintachu chiqapta hunt'anku'. Chayraykum ancha allinpuni Peru suyunchikpa kamachikuqninkuna kay unquy pachapi imaynatam rurachkanku chay qhawariyqa; chay umalliqkunaqa aswanraqmi kamachikuykunata

yupaychananku, chaynallataq llaqtap kapuynintapas ch'uyata purichinanku. Kay sasachakuyqa aswan millaymanmi t'ikrakun manapuni qullqi qhawapayay kasqanrayku. Kamachikuqpa Rantiy Siminpiqa (Ley 30225) manam imapas kanchu kay llaki pachakunapi mana allinkuna rurayta ñawpaqman hark'anapaq; chaymi kamachikuypi huk ch'usaq kachkan, chayta aprovechaspataqmi llaqtap qullqinta munasqankuta hap'inku, manataqmi suwakuytapas atipayta atikunchu (Torres L., 2021).

Chaymantapas, huk qhawarinapaq kaqqa 'mana allin sunquyuq kaymi'. Chocano (2020) nintaq: 'Kay mana allin sunquyuq kayqa ñawpaqmantapacham hamuchkan; chaytam willakuqkuna qhawapayaqkunapas sut'iman horqomuranku, astawanraq kay hatun unquy pacha llakiypiqa. Kayna sasachakuypim chay kamayuq wasikunapi llamk'aqkunataqa aswan allin sunquyuq kanankupaq mañakunanchik'. Chayraykum, kay qillqasqaypiqa qhawarisunchik imaynatam kamayuq wasikuna 'kikinmanta rantiykunata' unquy pacha ukupi rurananku. Chaymantapas, qhawarisunchikmi imaynatam Perú suyunchikpi chay rantiyninchikkunaqa mana allin amachasqachu kachkan, chaymi suwakunapaq hina kachkan.

Kikinmanta Rantiypunaku - Akllay ruranakuy hina

Allin yachasqanchikman hinaqa, kamayuq wasikunapi imaymana rantiyninchikkunaqa (bienes, servicios, obras) kimsaman t'aqasqa ñannintam purin: ñawpaqtaqa, allichay ruraykuna, chaypim kamayuq wasiqa ima ruray munasqanta qillqapi sut'inchan; iskaypiqa, akllay pacha, chaypim piwanmi llamk'anqaku chay rantikuqta akllanku; kimsapitaqmi, rimanakuypa hunt'aynin, chaypim ruranataqa chiqappuni ruranku. Chaynallataqmi sut'inchananchik: kay 'kikinmanta rantiyqa' huk akllay ñanpunim; chayraykum sapaqchana kachkan chay 'pusaq UIT' nisqamanta minus kaq rantiykunawan, chaykunaqa manam kamachikuy ukhupichu kachkan, manataqmi unay ñankunatachu qatinku.

OSCE (2020) nisqanman hinaqa, llaki pacha 'kikinmanta rantiyqa' rantikuqpa mañakuyninta kamayuq wasi chaskikuptinmi rurakun. Chay kutipiqa, manam Kamachikuqpa Rantiy Siminkunata qatinkuchu, ichaqa qhipataraqmi chay rimanakuypa p'anqankunataqa hunt'anku. Kayqa usqhaylla imatapas rantinapaqmi yanapakun; chayraykum wakin akllay ñankunataqa wakinman t'aqanku, ichaqa chay mana rurakuqkunataqa qhipatapas mana ima hark'aywanmi allchayta atikunman.

Unquy pacha rantiypunaku

Chaymantapas, Gonzales (2020) sut'inchan:

> Kay rantiy ñanwanqa, kamayuq wasipi llamk'aqkunaqa atisqankumankama huk rantikuqllata qayaspa rantiyta atinku. Chaynallataqmi, kamachikuyqa qunmi chay ñawpaq ruraykunapa p'anqankunata qhipaman allchanankupaq; kaykunam kanman: ima rantiy munasqankumanta qillqa, yachaysapa runapa willakuynin, kamachikuy yachaqpa willakuynin, rimanakuypa hunt'ananpaq mañakuykuna, chaynallataq chay rantiyta amachaq kamachikuy qillqapas (p. 89)

Kikinmanta rantiypunakupi suwanakuy ruraykuna

Palomino (2020) ninku: 'Suwakuyqa lliw llaqta kamachiyta thunichiq hatun onqoymi, imaraykuchus runakunapa iñiynintam pisiyachin, chaynallataqmi chay kamayuq wasikunapa allin rurayninta pas hark’an'. Chaymantapas, Calixto (2020) mask'ay rurayninpi huk sut'inchayta churan; paymi nin: Lima llaqtapi, Ñawpaq kaq Hucha Mask'aq Wasi, kamayuqkunapa suwakusqanmanta t'aqwiriyta qallarirqan, chaynapi pikunachus chay huchapi tarikunku chayta yachanankupaq.

Kay llaki pacha 'kikinmanta rantiykuna' mast’arikusqanraykum, kamayuq wasikunapi llamk’aqkunapa suwakusqankuqa aswan millayman t’ikrakurun, lliw llaqtap allinninta saruchaspa. Chaymantapas, Jareño (2017) qillqasqanman hinaqa: 'Kikinmanta rantiy ñanqa, aswan ch'isñi huchakuna paqarimunanpaqmi'. Chaynallataqmi, Urteaga (2020) maskhay rurayninpi tarirqan: Piruw suyup Pullisiyankuna kay unquy pacha ukupi rantiyninkuta ruraptinkuqa, manam llimpuchu karqan, aswanqa achka qhillichasqa ruraykunam tarikurqan.

Kikinmanta rantiypunaku hinaspa qullqi qawaykuy

Kay qillqasqaypi qhawasqanchikman hinaqa, kamayuq wasikunapi rantiy ruraykunaqa suwakuywanmi anchata ñak’arichkan. Chaymantapas, suwakuyqa maypichus p’aki kachkanchiktam qatipayawanchik; Shack (2021) sut’inchasqanman hinaqa: 'Llaqtap Qullqi Qhawapayaq Wasi willakuyninpiqa, chunka watantinpi (2009–2019) chunka pisqayuq waranqa pichqa pachak qanchis chunka tawayuq (15,574) kamayuqkunam suwakuykunapi yanapakusqaku'. Kayqa sut’itami rikuchiwanchik: kunan pachaqa manam amachasqachu kachkanchik, aswanqa umalliqkunapas kamayuqkunapas paykunallapaqmi llaqtap kapuyninta munasqankuta hap’ikuchkanku.

Kamachikuqpa Rantiy Qhawaq Wasin (OSCE, 2020:32) rantiypi kaq llakikunamanta mask'aspanmi, kunallan huk willakuyta horqomun; chaypim sut'inchanku: Rantikuqkunapa Sutin Qillqasqa Wasipiqa manam llapan willakuykunachu kachkan. Chaynallataqmi ninku: kamachikuykunaqa p'anqakunallata hunt'anapaqmi aswan kachkan, manam rantiypa chiqap allinnintachu qhawachkan; p'anqallapim yuyaykunku, manataqmi imapaqchus rantikuchkan chay runakunapa muchuynintachu hunt'anku.

Shack (2021) rurasqankuman hinaqa, kay hatun unquy (COVID-19) qallariynin watapiqa, suwakuykunarayku chaynallataq kamayuqkunapa mana allin rurayninraykum, suyunchikpa qullqinqa iskay chunka iskayniyuq waranqa pusaq chunka tawayuq hunu (22,059) soles nisqatam chinkachisqa. Kay qullqiqa, iskay chunka tawayuq (2020) watapi lliw llakisqa qullqimantaqa, chunka iskayniyuq soqtayuq ushnu (12.6%) hinam; chaynallataqmi suyunchikpa lliw rurayninmantaqa (PBI), kimsayuq iskayniyuq ushnu (3.2%) hina kachkan.

Hatun unquy pacha qallariynin

Llaqtamasinchikkunapa kawsayninpas qhalikayninpas ancha hatun llakiypi kaqtinmi, usqhaylla yanapayta mañakun, astawanraq kay unquykuna mast’arikuptinqa (DL N° 1156, 2013). Suyunchikpiqa, Qhalikay Kamayuq Wasim hatun kamachikuywan nirqan: 'unquy pacha llakiypim kachkanchik', nispa. Chaymanta pachaqa, achka runakunam wañurqaku, llamk’aykuna chinkarurqan, qullqinchikpas urmarqan, kamachikuqkunapas ch’aqwapim tarikurqaku; chaynallataqmi lliw kamayuq wasikunapas, sapaq runakunapa llamk’ana wasinkunapas lliw sayarurqaku.

Kikinmanta rantiypunaku hinaspa hatun unquy rayku ruray

Kamayuq wasikunaqa kikinmantam huk rantikuqllawan rimanakuypi tarikunman, sichus Kamachikuqpa Rantiy Siminpi (LEY 30225, art. 27º) qillqasqa chayllapim kachkan. Kay unquy pacha llakiy ukupiqa, ima rantiypas chay unquy pacha p'unchaykunallapim rurakunan (OPINIÓN Nº 093-2020/DTN:, 2021). Llakiy pacha kaqtinqa, kamachikuqkunaqa 'kikinmanta rantiykunapaqmi punkuta kichanku', chaywantaqmi suwakuykunatapas suyunchikman yaykumunankupaq hinata saqinku (Cabral, 2020).

PURIYKUNA

YACHANA ÑAN

Kay maskay rurayniypiqa yupaywan sut'inchaywanmi llamk'achkani; chaypim imaymana willakuykunata, yachaysapa runakunapa yuyayninkunata, huk qillqasqakunatapas t'aqwirini. Kaykunam ancha allinpuni karqan 'kikinmanta rantiykuna' imaynatam suyunchikpi llaki pacha ukupi purichkan chay yachanaypaq. Kay t'aqwiriytaqa Google nisqapi, yachay llikapim rurani, chaymi ancha allin karqan llapa yachaykunata tarinaypaq. Iskay chunka iskayniyuq (2020) watapim, ñawpaq kaq iskay kuskan watantinpim qhawarini; chaypacham kamachikuqkunaqa 'llaki pachapim kachkanchik' nispa nirqaku. Chaymanta pacham qullqinchikpas, kamachikuyninchikpas, kawsayninchikpas ch'aqwaman t'ikrakurqan; chayraykum kamayuq wasikunaqa usqhaylla llapa runakunapa muchuyninta hunt'anankupaq llamk'arqaku."

Llamk’anakuna hinaspa imakuna utilizasqa

Willakuykunata huñunapaqqa kaykunatam utilizanchik:

Tapukuy: Huk cuestionario nispa, Likert nisqa tupuchiypi rurasqa. Kaymi tupun:

huk: Unquy mantsakuypaq, puriy hark’akuypaq hinaspa costumbrekuna p’akikuypaq.

iskay: Hayka kutita rantisqanku, hayka qullqi usuchisqanku hinaspa maypi rantisqanku.

Tecnología nisqa llamk’anakuna:

Internet tapukuykuna: (Google Forms icha SurveyMonkey) runakunaman tapukuyta mast’arinapaq.

Yupay qillqapanakuna: SPSS icha Excel nisqa, yupaykunata allichanapaq (Pearson icha Spearman nisqa correlación nisqawan).

HUNT'ASQA LLUQSINWAN TAPUNAKUYWAN IMA

Kay mask'aymanta t'aqwirikusqan rurukunaqa, kay qatiq sapaqchasqa t'aqakunapim last'a sut'inchasqa kachkan:

Huk last'a

2021 watapi imaymana ruranakuykunawan rantiyninkuna

Sut’inchay	Bienes	Servicio
< 8 UIT	3,855,326,013.62	8,358,277,592.28
Conv entre entid.	26,766,673.98	81,696,358.43
Deriv. de contr por catál electr	82,725,728,827.51	20,376,048,596.79
Deviene de DU	10,453,361.64	7,515,912.52
Dev de Exoner / ContraD	2,549,499,297.45	21,804,962,973.84
Proc de Selec	45,148,757,275.66	9,923,247,980.78
Regím Espec	88,166,437.19	597,868,441.89
sin proceso de selec previo	150,911,591,897,959.00	304,640,651,772.51
Serv Púb	-	409,585,094.23
TOTAL	**151,045,996,595,846.00**	**366,369,854,723.27**

Pukyu:

https://bi.seace.gob.pe/pentaho/api/repos/%3Apublic%3Aportal%3Adatosabiertoscontrataciones directas.html/content?userid=public&password=key

Huk last'a nisqaman hina, 2021 watapi ruwasqa akllay ruwanakuna rikuchkan. Chaypi riqsichkanmi chiqanmanta Uyni nisqakunaqa: imakunapi gastoq S/ 2,549,499,197.45; servicios nisqapiqa S/ 21,804,962,973.84. Hinallataq, aswan hatun gastoqa ruwasqa karqan mana ñawpaq akllay ruwanayuq Uyni, tukuyllapi S/ 304,640,651,772.51. Catalogo electrónico nisqawan rantinakuykunaqa (utqaylla imakunata hinaspa servicioskunata rantinapaq ñan) imakunapi S/ 82,725,728,827.51, servicioskunapi S/ 20,376,048,596.79 qullqita churarqan.

Iskay last'a.

2021 watapi imayna qullqiwan rantinakuykuna

Sut’inchay	Bienes	Servicios
Dólar Norteamericano	34,407,193.72	109,700,410.65
Euro	62,189.78	364,197.94
Franco	183.50	-
Libra Esterlina	112,520.47	41,428.57
Nuevos Soles	151,045,962,118,951.00	366,253,979,165.65
Yen Japonés	-	5,657,000.00
Real Brasileño	7,328.00	-
TOTAL	**151,045,996,708,367.00**	**366,369,742,202.81**

Pukyu:

https://bi.seace.gob.pe/pentaho/api/repos/%3Apublic%3Aportal%3Adatosabiertoscontrataciones directas.html/content?userid=public&password=key

Iskay last'a nisqapiqa, rantinakuykuna rikhurichkan imayna qullqi apaykusqawan ruwasqa kasqanmanta. Chaypi aswan riqsisqa qullqikunaqa soles, dólares, hinaspa libra esterlina kanku, imakunata rantinapaq. Ichaqa, pandemia pachapi, sector público nisqapi llapaq entidadesnispa ruwasqa rantinakuykunapiqa, sol, dólar, hinaspa yen japonés nisqakuna aswan achka apaykusqa qullqikuna karqanku imakunata rantinapaq.

Kimsa last'a.

2021 watapi Región Punopi llaqtapi rantisqakuna

Sut’inchay	Bienes	Servicios
Total	272,849,297.05	532,930,768.51

Pukyu:

https://bi.seace.gob.pe/pentaho/api/repos/%3Apublic%3Aportal%3Adatosabiertoscontrataciones directas.html/content?userid=public&password=key

Kimsa last'a nisqapiqa, Punopi llaqtapi imakunata hinaspa servicioskunata rantisqakuna rikuchkan. Imakunapaqqa S/ 272,849,297.05 kachkan; nisqakunapaqqa S/ 523,930,768.51. Chaymanta rikuchkanmi aswan servicioskuna rantisqa kasqanta imakunamantaqa, tukuy imayna akllay ruwanawan, aswan hatunmi “huk rantinakuykuna mana ñawpaq akllayniyuq” nisqa ruwanamanta. Kay willakuyqa 2021 watamanta kachkan.

Tawa last'a.

2022 watapi imayna proceso ruwanawan rantinakuykuna.

Sut’inchay	Bienes	servicios
< 8 UIT	5,002,329,956.55	10,115,443,649.93
Conv entre entid.	2,573,797.89	18,002,710.04
Deriv. de contr por catál electr	641,649,044.68	11,892,270.98
Deviene de DU	6,613,389.51	100,086,514.29
Dev de Exoner / ContraD	1,230,634,002.40	1,085,566,565.63
Proc de Selec	4,839,870,736.65	8,692,911,943.09
Regím Espec	80,103,038.70	367,027,065.03
sin proceso de selec previo	1,252,696,349.16	2,808,303,295.76
Serv Púb	-	519,204,978.03
TOTAL	**13,056,470,315.54**	**3,818,438,992.78**

Pukyu:

https://bi.seace.gob.pe/pentaho/api/repos/%3Apublic%3Aportal%3Adatosabiertoscontrataciones directas.html/content?userid=public&password=key

Tawa last'a nisqapiqa, aswan hatun gasto churasqa akllay ruwanakkunaqa hinaspa iguales a 8 UITs hinaspa 9 UITs kanku. Imakunapiqa S/ 5,002,329,956.55; nisqakunapi kunapiqa S/ 10,115,443,649.93. Hinallataq, Uyni directa nisqapiqa imakunapaq S/ 1,230,634,002.40, hinaspa servicioskunapaq S/ 1,085,566,565.63 kachkan, chaymi gasto público nisqapi hatun chiqaqnin kachkan.

Phisqa last'a

2022 watapi imayna qullqiwan rantinakuykuna.

Sut’inchay	Bienes	servicios
Dólar Norteamericano	31,054,550.16	221,872,259.48
Euro	30,616.00	52,735.00
Franco	-	-
Libra Esterlina	-	83,997.77
Nuevos Soles	13,028,669,434.31	23,605,439,467.59
Yen Japonés	315.00	4,000.00
Real Brasileño	2,596.00	14,247.40
TOTAL	**13,059,757,511.47**	**23,827,466,707.24**

Pukyu:

https://bi.seace.gob.pe/pentaho/api/repos/%3Apublic%3Aportal%3Adatosabiertoscontrataciones directas.html/content?userid=public&password=key

Phisqa last'a nisqapiqa, 2022 watapaq rantinakuykuna rikhurichkan imayna qullqi apaykusqawan ruwasqa kasqanmanta. Chaypi aswan riqsisqa qullqikunaqa soles, dólares hinaspa ruto kanku, imakunata rantinapaq.

Ichaqa, pandemia pachapi, sector público nisqapi llapaq entidades ruwasqa rantinakuykunapiqa, sol, dólar hinaspa libra esterlina nisqakuna aswan achka apaykusqa qullqikuna karqanku imakunata rantinapaq.

Maskaypa taripayninman hina, rikunchikmi suyunchispi ruwasqa Uyni directa nisqakunaqa Perú llaqtapi, pandemia unquywan paqarisqa emergencia sanitaria pachapi, hatun ruwayniyuq karqanku. Hukninpiqa, aswan utqaylla hinaspa facil ñan karqan imakunata hinaspa servicioskunata rantinapaq, chaykunaqa pandemia rayku pasasqa sasachakuykunata atipanakunapaq munasqa karqanku. Ichaqa hukninpi, kay hina rantinakuyqa mana yachayniyuq kayta paqarichkan, ima hina transparenciawan hinaspa chiqaq kaywan sector público nisqapi entidades ruwasqankuta, yachayta munaspa. Imaraykuchus, utqaylla procedimiento kasqanrayku, mana llapan ñawpaq ruwanakunata, akllay ruwanata hinaspa Uyni hunt'ayta pasachinchu.

Chayrayku, ichapas mana kay procedimiento de selección kasqanmanchu karqan chayqa, mana waktaypi atiypanchu karqan llapaq entidades públicas nisqakunapa mañakusqankuta hunt'ayninpaq; ichapas atiyta atinman karqan, ichaqa aswan unay hayka pacha hap'iykuspa. Chay tiempoqa anchataqmi chanin hinaspa mana qispichiy atina karqan, hina sasachakuy pachapi imaynachus ñuqanchik pasarkanchik chay hina. Hukninpiqa, kay yachay maskayqa yanapanmanmi supervisión nisqa entidadeskunata, sapa sector público nisqapi entidadmanta qawapay utaq auditoría ruwanankupaq, qhawaykuspa presupuesto asignado nisqa qullqikuna allinllachu hinaspa maypaq destinasqa karqan chayman hinachu ejecutasqa kasqanta.

TUKUCHIYNINKUNA

Análisis ruwasqamanta qhawarispaqa, deduciy atinchikmi Uyni directa nisqa ruwanam COVID-19 unquywan paqarisqa pandemia pachapi hatun ruwayniyuq kasqanta. Kaymi sector público nisqapi entidadeskunata yanaparqan utqaylla hinaspa waktaypi purinankupaq, imakunata hinaspa servicioskunata rantinankupaq, chaykunaqa llaqtanchik runakunata pandemia sasachakuykunamanta yanapanapaq karqan. Ichaqa hukninpi, kay akllay ruwanam corrupción nisqa mana allin ruraykunapaq punkuta kicharisqa kasqanta rikunchik, imaraykuchus entidadeskunaqa huk proveedor nisqawan chiqanmanta rantinakuyta ruwarqanku. Rikuchisqa willakuykuna, hinaqa 2021–2022 watakunapi anchata qullqi tukuy suyupi wakin sectoreskunaman destinasqa karqan; ichaqa chay nisqakunapi kunaqa mana sut'i hinaspa minuciosa rendición de gastos nisqata qusqankuchu. Chaymi mana allin yuyayta paqarichkan, chay fondos nisqakuna chiqaqchu chaypaq destinasqa recursoskunaman apaykusqa kasqanmanta.

QILLQA TAQI TAPUKUYPA WACHUN

Alvarez, M. (2020). Fiscalía realizó diligencia en sede de la Contraloría por adquisición de mascarillas y alcohol. Obtenido de https://elcomercio.pe/politica/coronavirus-fiscalia-abre-investigacion-y-realiza-diligencia-en-local-de-la-contraloria-por-caso-de-presuntas-compras-irregulares-noticia/

Cabral, E. (4 de Mayo de 2020). Obtenido de https://ojo-publico.com/1805/covid-19-peru-destina-millones-para-compras-sin-competencia

Calixto, D. (2020). Las contrataciones del estado en los tiempos del COVID 19. Lumen, 16(1), 137-144.

Chocano, C. (2020). Integridad, competencia restringida y COVID 19: retos para la contratación pública peruana. Revista Internacional de Derecho, 57-74.

Gonzales, J. (2020). Implicancias de la COVID 19 en las contrataciones del Estado peruano. Gestión Pública & Control, 86-93.

Jareño, Á. (2017). Conductas delictivas en materia de contratación pública. Revista Internacional Transparencia e Integridad, 1-6.

Montoya, Y. (2015). Manual sobre delitos contra la administración pública. Idehpucp y Open Society Foundations.

Ojo Publico. (2020). Obtenido de https://ojo-publico.com/1805/covid-19-peru-destina-millones-para-compras-sin-competencia

OPINIÓN Nº 093-2020/DTN:. (21 de Mayo de 2021). Obtenido de https://laley.pe/art/11259/4-criterios-clave-sobre-las-contrataciones-directas-durante-la-declaracion-de-emergencia-sanitaria

Rodriguez, J. A. (s.f.). Contratacion directa en entidades publicas. Obtenido de https://vlex.com.pe/vid/oacute-uacute-causales-76747919

Shack, N. (2021). El control en los tiempos de Covid-19: Hacia una transformación del control. Lima, Perú: Contraloría General de la República del Perú.

Shack, N., Pérez, J., & Portugal, L. (2021). Incidencia de la corrupción y la inconducta funcional en el Perú 2020. Documento de Política en Control Gubernamental. . Lima, Perú.

Torres, L. (2021). La necesidad de regular los mecanismos de control preventivo en las contrtaciones directas en situación de emergencia en la ley 30225. Trujillo, Perú.

Urteaga, C. (2020). Contrataciones directas en situación de emergencia ejecutadas por la Policía Nacional del Perú, en el año 2020. Lima, Perú.

Yepez, M. (2020). Vulneracion de eficacia en las compras directas en el estado de emergencia. Obtenido de http://repositorio.upagu.edu.pe/handle/UPAGU/1594

YUYAYMAN CHAYLLAY (MINDFULNESS) NISQAWAN YACHAYPI ALLIN RURAY NISQAWAN, JULIACA LLAQTAPI HUK SAPAQ YACHACHINA WASIPI SECUNDARIA YACHAQKUNAPI

Judith Marianela Quispe Champi
missjudithmarianela@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

Milagros Tisnado Vilca
milly.tisnado19@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISIYACHISQA

Kay qillqa willayqa munan yuyayman chayllaywan (mindfulness) yachaypi allin ruraywan ima tinkuy kasqanta riqsichiyta, Juliaca llaqtapi huk sapaq yachachina wasipi secundaria yachaqkunapi, 2025 watapi. Kay maskhayqa ruwasqa karqan yupay yachay ñanman hina, mana llamk'achisqa wakichiywan, tinkuchiy (correlacional) hinallataq p'unchaylla qhawariy nisqawan. Runakunaqa 269 yachaqkuna karqanku, chaymanta 221 yachaqkuna chiqapta ruwaspa yaykurqanku; chayqa hatun akllasqa (muestra ampliada) kaspa, llapan runakunamanta 82.2 % nisqanta rikuchin. Willakuykuna huñunaypaqqa llamk'achisqa karqan "Pichqa rikch'ay yuyayman chayllay tapukuy (FFMQ)", castellano simiman tikrasqa Loret de Mola (2011) nisqawan, hinallataq yachachina wasimanta qusqan yachaypi allin ruray qillqakuna. Taripaykunaqa rikuchin 87.8 % yachaqkunam chawpi sayayniyuq yuyayman chayllayniyuq kashanku, chaymanta qhipaman 10.0 % hatun sayayniyuq, hinallataq 2.3 % pisiy sayayniyuq. Hinallataq tarisqa karqan allin tinkuy yuyayman chayllaywan yachaypi allin ruraywan ($r = 0.432$; $p < 0.05$), chaymi nin: aswan hatun yuyayman chayllay kasqanqa aswan allin yachay ruraywan tupaq. Rakiykunata qhawaykuspaqa, yuyaywan ruray, mana taripay, hinallataq mana kutichiy (no reaccionar) nisqakunaqa aswan hatun tinkuyta rikuchinku yachaypi allin ruraywan. Tukuychaspaqa, yuyayman chayllayqa huk allin yachachiy yanapakuqmi, yachay ruraykunata kallpachananpaq, kikillanmanta kamachinakuy hinallataq yachay atiyninkunata wiñachinapaq secundaria yachaqkunapi.

Riqsichiq simikuna: yuyayman chayllay (mindfulness), yachaypi allin ruray, secundaria yachay, atiykuna, wiñachiq chaninchay.

QALLARIY WILLAY

Kunan p’unchay yachachiy pachapiqa, yachay sistemakunaqa sasachakuykunata tarinku, mayqenkunachus yachay, tecnología hinallataq runapura kawsaymanta (socioemocional) mañakuykunamanta hamunku; chaykunaqa chiqapta yachaqkunapa yachakuy rurayninta llamk’achin. Secundaria yachay patapiqa, kay mañakuykunaqa aswan kallpachakunku, wayna kawsay pachapi yuyay, sunqu hinallataq runapura tikraykunamanta; chay pachapiqa unay yuyayman chayllay, sunqu kamachiy hinallataq yachay munayqa allin yachay rurayta chaskinapaq ancha chaninmi.

Achka willakuykuna apaykachay, digital aparatokunapa sinchi llamk’ay, hinallataq chaninchaymanta ñit’iyqa (presión evaluativa) yuyayta hukllachaspa mana allin yachakuyta sayachinku.

Yachachiy qhawaymantaqa, yachaypi allin rurayqa manam sapallan ñawpaq yuyay atiykunallamanta hamunchu, aswanpas runapura atiykunamanta, mayqenkunachus kikillanmanta kamachinakuy, yuyayninkunata riqsiy hinallataq sunqunkunata kamachiy yachay wasipi mañakuykunapa ñawpaqninpi. Kay pachapiqa, atiykunamanta yachachiy (educación basada en competencias), kunan yachachiy ñankuna rimasqanman hina, yachaq runapa tukuy wiñayninta kallpachin: yuyay, sunqu hinallataq munay rikch’aykunata hukllachaspa.

Kay hinallapiqa, yuyayman chayllay (mindfulness) nisqaqa aswan riqsisqa rikurimun, mayqen ruraychus yuyayta hukllachin, sunqu kamachiyta yanapan, hinallataq kunan p’unchayta yuyaywan qhawayta kallpachin Jon Kabat-Zinn (2003). Yachachiy pampapiqa, mindfulnessqa manam hampiy ruray hinachu qhawasqa, aswanpas huk yachachiy yachay ñanmi, mayqinchus yachakuyta yuyaywan rurachin, metayuyay (metacognición) wiñachin, hinallataq yachaqpa kikillan yachakuy rurayninpi llamk’ayninta kallpachin. Chay llamk’ayqa tinkuchkanmi ruwanakuy yachachiy ñankunawan hinallataq wiñachiq chaninchaywan, imaraykuchus yuyayman kutiy, kikillanmanta kamachinakuy hinallataq yuyaywan akllayta kallpachin.

Achka suyu hawapi maskhaykunam rikuchinku mindfulness yaykuchiy yachachiy pachapiqa allin ruraykunata apamun: yuyayman chayllay, sunqu kamachiy, yachachiy wasipi allin kawsay hinallataq yachaypi allin ruray Zenner, Herrnleben-Kurz & Walach (2014). Ichaqa Perú suyupi, aswanqa secundaria patapi, hinallataq sapaq yachachina wasikunapi, kaymanta yachayqa manaraq achkachu. Kayqa rikuchinmi aswan maskhaykunata ruwanapaq, yuyayman chayllaywan yachaypi ima tinkuy kasqanta sumaqta unanchanapaq allin ruraywan.

Chayrayku, kay maskhayqa hatun munayninta hap’in: yuyayman chayllaywan yachaypi allin ruraywan ima tinkuy kasqanta riqsichiy, secundaria yachaqkunapi Institución Educativa Privada Elena de Santa María, Juliaca llaqtapi, 2025 watapi; hinallataq sapaq dimensiónkunawan yachaypi allin ruraywan ima tinkuy kasqanta qhaway.

Yuyayman chayllayqa ninqa: kunan p'unchayman yuyayta churay, munasqa hina, kichasqa sunquwan hinallataq mana taripaywan Jon Kabat-Zinn (2003). Yachachiy pachapiqa kay rurayqa tukusqa huk yachachiy yanapakuy, yuyayta, riqsiyta hinallataq kikillanmanta kamachinakuyta kallpachanapaq. Hampiy ñanmantaqa hukninchay, yachachiy mindfulnessqa yachakuyta yuyaywan rurachiyta, hinallataq aula ukhupi llamk'ayninta kallpachin.

Ruth Baer et al. (2006) nisqakunaqa rimanku mindfulnessqa pichqa rakiykunayuq kasqanta: qhaway (observación), willay (descripción), yuyaywan, mana taripay hinallataq mana kutichiy (no reaccionar). Kay rakiykunaqa yanapanku yachaqkuna imayna yuyayninkunata hinallataq kawsayninkunata qhawanku, imayna rimanku, hinallataq imayna kamachinku yuyay hinallataq sunqu kutichiykunata yachay mañakuykunapa ñawpaqninpi.

Atiykunamanta qhawaymantaqa, mindfulnessqa tinkunmi transversal atiykunawan: kikillanmanta kamachinakuy, metayuyay hinallataq kikillanmanta yachakuy. Kay atiykunaqa ancha chaninmi kunan yachachiy ñankunapi, mayqenkunachus allin yachakuyta hinallataq yachaqpa ruwayninta ñawpaqman churanku.

Hinallataq, mindfulnessqa tinkuchkanmi wiñachiq chaninchaywan, imaraykuchus kikillan yachakuyta yuyayman kutichin, pantaykunata mana mana allin qhawariywan riqsichin, hinallataq sapa kuti allinyachiyta kallpachin. Chay hinaqa, yuyayman chayllayqa yanapanmi yachaqkuna chaninchay pachakunata aswan allin yuyaywan uyarinankupaq, manchakuyta pisiyachispa hinallataq yachaypi allin rurayninkuta aswan allinyachinankupaq.

IMATAQ APASQA HINALLATAQ IMAYNAM RUWASQA

Kay maskhayqa ruwasqa karqan yupay yachay ñanman (enfoque cuantitativo) hina, mana llamk'achisqa wakichiywan (no experimental), tinkuchiy (correlacional) hinallataq p'unchaylla qhaway (corte transversal) nisqawan.

Kay yachayqa ruwasqa karqan Institución Educativa Privada Elena de Santa María nisqapi, Juliaca llaqtapi, Puno suyupi. Runakunaqa 269 secundaria yachaqkuna karqanku, pichqa grado nisqapi rakisqa, sapa gradopi iskay secciónkunayuq.

Akllasqa huñuqa 221 yachaqkunam karqan, yupayniyuq akllay ñanwan (muestreo probabilístico estratificado) akllasqa.

Willakuykuna huñunapaqqa llamk'achisqa karqan "Pichqa rikch'ay yuyayman chayllay tapukuy (FFMQ)", ruwasqa Ruth Baer et al. (2006) nisqawan, hinallataq castellano simiman tikrasqa Loret de Mola (2011); kayqa kimsa chunka isqunniyuq tapukuykunayuq, Likert nisqa tupuy patapi.

Yachaypi allin rurayqa hap'isqa karqan yachachina wasipa chiqap qillqasqan tukuy promedio tukuychaykunamanta.

Willakuykuna qhawayqa yaykun riqsichiq yupay yachay (estadística descriptiva), yuyayman chayllaypa nivelninkunata riqsichinapaq, hinallataq tukuychay yupay yachay, Karl Pearson nisqa tinkuchiy yupaywan (coeficiente de correlación de Pearson), 0.05 chanin significancia patata qhawarispa.

RIQSICHIYKUNA CHAYMANTA HAMUT'AYKUNA

Riqsichiykunapa qhawasqamanta rikuchinmi 87.8 % yachaqkuna chawpi kikinpi yuyaychayniyuq kasqankuta, chaymi rikuchin allinmana, ichaqa mana hunt'asqa yuyaychay atiykunapa wiñayninta. Kay tarisqa riqsichiyqa ninmi achkha yachaqkuna yachayta yuyaychaspa apananpaq allin qallariyniyuq kasqankuta, ichaqa astawan allinchanapaq atikunman yachachiy ruraykunawan ñanpaqchasqa yanapayninwan.

Yuyaychay nivelnin MINDFULNES	**Yupaynin (N)**	**Pachaknin (%)**
Pisiyuq	**5**	**2.3**
Chawpi	**194**	**87.8**
Hatun	**22**	**10.0**
Tukuy	**221**	**100.0**

Kay riqsichiykunaqa Perú llaqtapi ruwasqa yachaymaskhaykunawan kuchkan tinkusqa kanku. Loret de Mola (2011) huk yachaymaskhaypi, FFMQ nisqapa chaninchayninta Perú llaqtapi yachaqkuna ukhupi ruwaspa, aswan achkha kutipi chawpi kikin yuyaychayniyuq kasqankuta rikuchirqan, chaymi qhawachin kay kayninqa chay yachaqkunapi kasqanta, pikunachus mana yuyaychaypi ñanpaqchasqa yachachiyta chaskirqankuchu. Saynallataq, Quispe hinallataq Mamani (2019) tarirqanku chawpi kikin kasqanta yuyay-sunqu atiykunapi, sapaq k'anchayman chaninchaywan tinkusqa, Puno suyupi secundaria yachaqkunapi, chaymi aswan allin yachachiy yanapayninakunata munasqanta rikuchin, chay atiykunata kallpachananpaq.

Tinkuy qhaway (análisis correlacional) rikuchirqan allin tinkuyniyuq kasqanta yuyaychaywan (mindfulness) chaymanta yachay apaywan (rendimiento académico) ($r = 0.432$; $p < 0.05$). Kay riqsichiyqa sut'inchanmi, pikunachus aswan hatun yuyaychayniyuq kanku, paykunaqa aswan allin yachay apayta rikuchinku, chaymi ñawpaq yachaymaskhaykunawan kuskan tinkun, hawa suyu yachay wasikunapi ruwasqakunawan.

Ima saphikuna	**R de Pearson nisqa**	**P**
Yuyaychay–Yachay apay	**0.432**	**< 0.05**

Kay tarisqa riqsichiyqa Perú llaqtapi ruwasqa yachaymaskhaykunawan kuskan tinkun. Flores (2020), huk yachaymaskhaypi Lima Metropolitana llaqtapi secundaria yachaqkunawan

ruwasqa, rikuchirqan chawpi kikin allin tinkuyniyuq kasqanta yuyaychaywan (mindfulness) chaymanta yachay apaywan (rendimiento académico), chaymi nin, pikunachus aswan kallpasqa huñuyniyuq, hinallataq sunqu kamachiy atiywan (regulación emocional) kanku, paykunaqa aswan allin yachay apayta rikuchinku yachay wasi chaninchaykunapi.

Saynallataq, Huamán hinallataq Rojas (2021) rikuchirqanku, sunqu kamachiy atiykuna (autorregulación emocional) allin tinkuyniyuq kasqanta yachay apaywan, sur Perú llaqtapi privado yachay wasikunapi yachaqkunawan, chaymi kallpachin kay yachaymaskhaypi tarisqa riqsichiykunapa chaninta.

Saphi t'aqakunamanta qhaway (análisis por dimensiones) rikuchirqan "yacha kaqpuni ruray" (actuar con conciencia), "mana juzgay" (mana taripay), hinallataq "mana kutipakuy" (no reaccionar) aswan hatun tinkuyniyuq kasqankuta yachay apaywan (rendimiento académico).

Kay saphi t'aqakunaqa chiqanmanta tinkusqa kanku yachaqpa atiyninwan, yachay ruraykunapi yacha kaqpuni yaykuy, sunqu kutichiykunata kamachiy (regulación emocional) hinallataq sasachaykunata mana utqaylla kutichispa atipay, chaykunaqa hatun chaninniyuq kanku sapaq k'anchayman chaninchasqa yachakuy (aprendizaje autorregulado) paq.

Yuyaychay saphi t'aqa	R de Pearson	P
Qhawarikuy	0.214	< 0.05
Willakuy	0.287	< 0.05
Yacha kaqpuni ruray	0.456	< 0.05
Mana taripay	0.398	< 0.05
Mana kutipakuy	0.372	< 0.05

Yachachiy ñawinchaymanta (perspectiva pedagógica), kay riqsichiykunaqa kallpachanku yuyaychay (mindfulness) ruraykunata yachachiy ñankunapi (metodologías activas) hinallataq wiñachiq chaninchaypi yaykuchiyta.

Chay hina ruraspaqa, yachakuyta yacha kaqpuni, hamut'asqa hinallataq chaninniyuqta wiñachinchik.

Kay tarisqa riqsichiykunaqa Perú llaqtapi yachachiy p'unchaykunapi ruwasqa yachaymaskhaykunawan kuskan tinkun. Cárdenas hinallataq Vilca (2018) nirqanku, pikunachus yachaqkuna yachay ruranakunapi hunt'asqa huñuyta atinku, hinallataq sunqunku allinta kamachinku chaninchaykunapi, paykunaqa aswan allin yachay apayta hap'inku.

Saynallataq, Paredes (2022) tukuchirqan, yacha kaqpuni ruray atiy (actuar con conciencia) hinallataq mana millay taripaykunata ruray sapaq yachay apayninmanta, allin

tinkuyniyuq kasqanta munakuywan, hinallataq chaninniyuq yachakuykunata, secundaria yachaqkunapi taripayninwan.

TUKUCHAYNIN

Kay yachaymaskhaymanta tukuchispa ninchikmi, allin tinkuyniyuq hinallataq chanin kasqanta yuyaychay (mindfulness) chaymanta yachay apay (rendimiento académico) ukhupi, secundaria yachaqkunapi huk privado yachay wasipi Juliaca llaqtapi. Chawpi kikin yuyaychayniyuq kasqankunaqa rikuchin huk allin yachachiy atiyta, chayta kallpachayta atinchik yachachiy ñankunawan, sunqu-yuyay wiñachiy, hinallataq sapaq k'anchayman chaninchay ñanpaqchasqa.

Saynallataq, sut'inchasqa kachkanmi "yacha kaqpuni ruray", "mana michuy" (no juzgar) hinallataq "mana kutipakuy" (no reaccionar) aswan chaninwan yanapanku yachay apayta (rendimiento académico). Chaymi qhawachin yuyaychay (mindfulness) yachana ñiqinpi (currículo) hinallataq wiñachiq chaninchaypi yaykuchiyqa ancha munasqa kasqanta.

Yachachiypaq imachus riqsichin, yuyaychay (mindfulness) programakunata yachay wasikuna ukhuman yaykuchiyta yuyaychakun, chaykunaqa yachachiy ñankunawan tinkuchisqa kananpaq.

Chay hina ruraspaqa, kallpachakunqa sapaq yachakuy, atipanakuykun wiñaynin hinallataq tukuy kay allin kawsay yachaqkunapa.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Abedi, M., et al. (2023). The impact of mindfulness on academic achievement of students with the mediating role of adaptability. BMC Medical Education. SpringerLink

Alfaro Bouroncle, M. (2016). Mindfulness, flow y rendimiento académico en estudiantes universitarios (Tesis). Pontificia Universidad Católica del Perú. Repositorio PUCP

Baer, R. A., Smith, G. T., Hopkins, J., Krietemeyer, J., & Toney, L. (2006). Using self-report assessment methods to explore facets of mindfulness. Assessment, 13(1), 27–45. Revistas UNSCH

Brown, K. W., & Ryan, R. M. (2003). The benefits of being present: Mindfulness and psychological well-being. Journal of Personality and Social Psychology.

Castillo, M. I. M., & Ruiz Crespín, J. D. A. (2018). Mindfulness en la educación: Una revisión sistemática. RIDE Revista Iberoamericana para la Investigación y el Desarrollo Educativo. Ride

Feria Macizo, E. E. (2019). Mindfulness y rendimiento académico en estudiantes de educación (UNSCH). Revista Investigación UNSCH. Revistas UNSCH

Flores, E. (2020). Estudio correlacional de mindfulness y rendimiento académico en Lima Metropolitana (no publicado). Revistas UNSCH

Huamán, J., & Rojas, P. (2021). Habilidades de autorregulación emocional y rendimiento académico en instituciones privadas del sur del Perú. Revista Educación. Revistas UNSCH

Leon, B. (2019). Mindfulness and academic achievement in secondary school students. Revista Universitaria Autonoma. Revistas Chilenas

Loret de Mola, J. (2011). Adaptación del FFMQ al contexto peruano. Universidad Peruana de Ciencias Aplicadas. Revistas UNSCH

López-Hernáez, L. (2016). Técnicas de mindfulness en centros educativos. Revista Española de Orientación y Psicopedagogía. Revistas UNED

Moreno Gómez, L. M., et al. (2024). Mindfulness y rendimiento escolar desde el conocimiento de estudiantes de educación. Polo del Conocimiento. Polo del Conocimiento

Porparizi, P., et al. (2024). Mindfulness–academic performance relationship through adaptability. BMC Medical Education. SpringerLink

Pucp.edu.pe. (2021). Health and School Performance in Huay-Huay, Perú. Educación, 30(59). Redalyc

Zenner, C., Herrnleben-Kurz, S., & Walach, H. (2014). Mindfulness-based interventions in schools: A systematic review and meta-analysis. Frontiers in Psychology, 5, 603. Ride

COATA LLAQTAPI CHUNKANA P'UCHAYMANTA SUT'INCHAY

Angel Eliseo Sucapuca Belizario
sucapucainvestiga@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISICHASQA

Kay yachay t’aqwiriy “Coata llaqtapi chunkana p'uchaymanta sut'inchay, 2018” sutichasqaqa; Perú suyu Puno sullk’a suyupi Uquisilla Ayllunpi rurasqam kachkan, Chunkana raymipa sapaq yuyayninkunata hamut’aytam munan. Kay t’aqwiriyqa mana mallispa kikinmanta qhawariy ñanwanmi llank’akurqan, imaraykuchus huk ayllu ukhupi runakunapa kawsaynintam sut’inchan, yachaykunatataq qhawariywan hinaspa tapunakuywanmi pallakurqan, chaypaqtaq qhawarinapaq pusariqta hinaspa tapunakuypaq pusariqtam llank’achikurqan. Yachay t’aqwiriy ruraykuna: Kay raymiwanmi lliwman mast’arikun allin kawsay yachaykuna, runakunapa puriynin, ayllu ukhupi kawsanapaq kamachikuykuna, llapan ayllu runakunapa yanapakuynin, wasiyuqkunapa kusisqa hinaspa qhapaq kawsanapaq yuyaynin, sallqa pachapa chanin kaynin, ayni kawsay, pacha hinaspa pacha mit’a, chaynallataq tukuy pacha qatichiq wakakunata yupaychaypas. Tukuchaykuna: Chunkana raymipi llank’anakunaqa yachaykuna mast’arinapaqmi yanapakun. Kaypi ruraq runakunaqa qhariwarmi kaypa chanin kaynintam rikuchinku. Raymipa t’aqankunaqa pallay nispa hamut’asqam kachkan, away yachaypa ukhunpi, chayqa wakakunata, kamachiqkunata, ñawpa machulakunata hinaspa ayllu masikunata yupaychaymi, sallqa pachata amachaspa chaynapi paypas amachanawanchikpaq; chaypin ayni kawsayta, kallpata hinaspa kusisqa kawsayta yachachikun, chaynapi ch’uya kawsayman, qhapaq kayman hinaspa Allin Kawsayman chayanapaq.

Sut’inchasqa rimaykuna: Pacha qhawariy, Haywarisqa, Raymi, Unkuña, Wirakuqa.

QALLARIY

Chunkana raymipa hamut’ayninqa huk hatun llank’aymi, kikinmanta qhawariy hamut’ay ukhupi rurasqa; chaymantapas kayqa huk ñawpa kawsaymi, wasita qatachiytawan ruranku, Coata suyupi kachkaq Uquisilla ayllu runakunam kaytaqa ruranku. Kay kawsaypin rikukun kuska kawsay, yanapanakuy, runamasita hinaspa sallqa pachata yupaychay, llapan ayllu runakunapa yanakuyninwan, sapa runapa rurayninwan hinaspa chaypi qusqanku yachaykunawanpas. Fray Martín de Murua (1613) qillqasqanpi, ñawpa runakunapa rayminkunamanta rimaspa, nillantaqmi wakakunamanmi mañakuqku raymikunata ruraspa, chaynatam warmikunapas, churikunapas, tayta mamakunapas, wawqi panikunapas ruraqku (Murua, 1613).

″Huk ch'uya kawsay, sapaq kawsay pacha qutupas, runamasinchiswan, sallqa pachawan hinaspa wakakunawanpas, Apukunawanpas sumaq kawsaymi" (Yacasi, 2017).

Estermann (2006) hamut'asqanman hinaqa, Antis runapaqqa, kawsayqa manam yuyayllachu nitaq rimayllachu, aswanqa rikuchiykunawanmi kachkan. Chay unanchasqa rikuchiyqa manam rimaychu, aswanqa kawsay kikinmi raymichasqa. Antis runapaqqa, kawsayqa manam llank'anallachu, aswanqa huk rikuchiykunam kachkan, sapaq unanchakuna kuskachasqa.

Yacasi (2017) pacha qhawariymanta rimaspa, kuskachakun Pacha hinaspa Pacha qhawariy yuyaykuna. Pachaqa huk llikachasqa kaymi. Pacha qhawariytaqmi kawsayta qhawariy, imaynatas kay pachata rikunchik chay.

″Intim hanaq pachata kamachin, killataq ukhu pachata kamachin" (Garrafa, 2006). "Huk pachakutiqa kuskachasqa kawsaytam mañakun, lliwpaq kaqlla kaypi, sapaq kayninchikta yupaychaspa" (Gutierraz, 2015). "Altumisayuq icha Hatunmisayuq nisqaqa wakakunawan rimaq runam, paypa llank'ayninqa hamuq pachata qhawariymi" (Sánchez & Álvarez, 2016). Chara (2017) misa ruway simimanta rimaspa, Berg (1985) nisqanman hina, misa nisqaqa askha imaymanayuq haywarisqam, ruwaytaq hayway icha nak'ay. Chaynapim misa ruway nisqaqa haywarisqata quymi, unanchasqa ruraymi, chayqa qallarin imaymanakunata pallaymanta, misata allichaymanta hinaspa k'anachaykaman. Mayta (2019) kukaqa ancha chaniyuqmi Antis kawsaykunapi, imaraykuchus raymipaq llank'achikusqanmantaqa, runamasipura akulli ruranapaqpas allinmi. Chaynallataq k'intu ruranapaqpas, hamuq pachata qhawarinapaqpas. "Antis raymiqa unanchasqa rikuchiykunayuqmi: i) imaymanakuna ii) ruraykuna iii) rimaykuna, aswanqa iv) kawsaymanta rimaykuna, Antis kawsaypa saywankunata mirachinapaq" (Chara, 2017).

Murua (1613) nillantaqmi, ñawpa runakunaqa lliwmanmi yupaycharqanku, wakakunaman haywarispa, chaynapim allpa kawsayta camac pacha niqku, hallp'atataq pacha mama nispa, chaymanmi aswata hich'aqku, kukata hukkunatapas, allin kawsayta mañakuspa.

Soncco (2015) raymikunaqa unay pacha Antis suyukunapi rurakuchkan kunankaman, chaykunaqa manam t'ikrakuq ruraykunachu, chaypin rikukun wakachasqa kay. Allen (2008) Antis raymikunaqa rurakun wakakunawan hinaspa Apukunawan kuskachakuyta takyachinapaq, chaynapi uywakunapaq, mikhuykunapaq, parapaq, allin kawsaypaq hinaspa ayllupa qhapaq kayninpaq mañakunapaq.

Yacasi (2017) Antis kawsaypiqa llank'ayqa hinaspa ayllumasita, sallqa pachata icha Pachamamata khuyakuymi aswan allin. Mana suwakuna, mana llullakuna, mana qilla runakuna karqanchu, llapan ayllupaq yanapanakuspa llank'aqku; runapurapas, kuraq runakunapas yupaychasqa karqanku. Mana hayk'appas sallqa pachawan maqanakurqankuchu, aswanqa

hukllachasqam karqanku. Mikhuykunatapas allintam waqaycharqanku, taqikunata ruraspa ch'uñupaq hinaspa ch'arkipaqpas.

Flores (2015) ayllu huñunakuyqa ancha allinmi kay t’aqwiriypaq, mana chayqa manam ayllu yanapanakuy kanmanchu. Collins nisqanman hina, runakuna huñunakuqtinkuqa, kikinpa puriykunam qallarin. Paypaqqa: “raymiqa runap ukhunwan ruranallam. Raymiqa runakunapa hukllachakuyninwanmi qallarin”. “Qatichiypa rurayninmi, ñawpa llaqtakuna ukhupi saphichasqa, kachkanmi qallariynin, ruraynin hinaspa tukukuyninpas” (Van, 1908).

Yachay t’aqwiriy tapukuykunaqa kaykuna kanku: ¿Imataq Chunkana raymipa yuyayninkuna, Coata suyupi? ¿Imataq Antis runapa yuyaynin Chunkana raymiman hina, Wirakuqamanta? ¿Imataq Chunkana raymipi llank’anakuna? ¿Pikunataq Chunkana raymipi ruranku? ¿Imaynataq Chunkana raymipa t’aqankuna?

Yachay munaykuna: Coata suyupi Chunkana raymipa yuyayninkunata hamut’ay. Antis runapa yuyaynin Chunkana raymipi, Wirakuqamanta sut’inchay. Chunkana raymipi llank’anakunata t’aqwiriy. Chunkana raymipi ruraqkunata sut’inchay. Chunkana pacha mit’ankunata t’aqwiriy.

LLANK'ANAKUNA HINASPA ÑANKUNA

Hernández (2014) nisqanman hina, sichus t’aqwiriyqa huk ayllupaq icha kawsay pacha qutupaq kanqa chayqa, akllana runakunaqa kuraq chunkamanta pichqa chunka runakaman (30-50) kanman. Sichus chay ayllu huch’uylla chayqa, lliw runakunatam akllana icha llapankunatam tapuna.

Akllanapaq ruraykunaqa qallarin t’aqwiriyta qallarichiptinchikraqmi, chaypaqqa ima k’itipichus mask’asqanchis runakuna tarikunku chaytam qhawarina. Kikinmanta qhawariy t’aqwiriykunapiqa, qallariypiqa tapukunchikmi pikunataq aswan chanin kanku yachayta pallanapaq hinaspa maypipas tarisunman chayta.

Hernández (2014) tarisqanchis runakuna nispa sut’inchan: chayqa tupanchik justo mask’achkaptinchik tapuna runakunawanmi. Icha, maskasqanchik runakuna huk ruraypaq huñunasqa kachkanku, chaymi yanapawanchik paykunata akllanapaq. Ahinataq, machaqkunapa huñunakuyninpi, machay ayllu ukhupi ima ruraykunatas paqarichin chayta t’aqwirichkaptinchik.

Kikinmanta qhawariy mask’aypiqa yachaykunapa ukhunman chayaytam mask’anchik. Chaninchasqa ruraykunam, runakuna, huñunakuykuna, rikuchiykuna, uywakuna icha imaymana pasasqankuna kanku, chaymi yanapawanchik t’aqwiriy tapukuykunata kutichinapaq.

Hernández (2014) nillantaqmi, manam hayk’appas tapusqa runakunapa sutintaqa willanachu, pakallapim llapan sutikunaqa kanan. Llapan tapusqakunapa rimasqantam churananchik, aswanqa lliwpa rimasqanta icha sapa kutilla rimasqankuta. Ñit’isqa runakuna,

kamachiqkuna, sapa p’unchay kawsayniyuq runakuna, qharikuna hinaspa warmikuna; llapankum rimasqanku uyarichikunankupaq derechuyuq kanku, chaynapi ñuqanchik paykunapa rimasqanta, llakinkunata hinaspa mañakuyninkunata lliwman mast’arinanchikpaq.

Chaymantapas, manam pi runapas llakipi kananchu nitaq ima nanaytappas chaskinanchu t’aqwiriy ruray rurasqanchisrayku, qallariymanta pacha p’anqakuna mast’ariykaman (Paz, 2003).

TARIPASQA YACHAYKUNA CHANINCHAYNINPIWAN

Yuyaykunata t'aqwirispa ruraykunamanta qillqayqa, kay t'aqwiriypi aswan sasa k'itim karqan, imaraykuchus 95% p'uchaykunaqa qhichwa simipim rurakurqan; t'aqwiriq runa kay llaqtapi wiñaspa qhichwa simiyuq kachkaptinpas, p'uchaypa kawsayninqa imaymana yuyaykunatam ch'ipan, chaykunataqmi sumaq yuyaywan, sapaq kaynin mana chinkananpaq, sut'i yachaywan ima t'ikrakurqan.

“Ichaqa, yachananchispunim, p'uchaypi kaqkunap chiqap sutintaqa manam hayk'aqpas riqsichisunchu, sutinku hallch'ayqa ancha pakasqam” Hernández (2014). Huk yuyaq runa, isqun chunka iskayniyuq watayuq, MPSY sutichasqa, ñawpa taytankunap nisqanta khaynata willakuwanchik: “Awichukunaqa ñawpaqqa p'unchawkuna haywakuq kasqanku. Qhipa wiñaykunaqa maykunamanchus chinkaspa, pitusqa tarikuspa tutallaña apukunamanta mañakuchkallaykuraqmi”. Kay nisqanqa khaynam: “ñawpa runakunaqa p'unchawpim yupaychaqku, Katulika iñiy hamuptintaq anti p'uchaykunata saqra ruraykunahina qhawarqanku, chaywanpas qatiykachasqa kaspapas tutallapim Apunchikkunata yupaychachkanchikraq”.

Kay wasi ukhu p'uchayqa miraymanta mirayman yachachisqam karqan, anti runapaqqa ancha chaninchasqam, manapas Iwrupa kawsaypipas qillqasqa kamachikuykuna kachkanchu chaypas, rurakullanpunim. Chunkana p'uchayqa huk musuq ayllu wasichakuyninta tukuchiqtinmi rurakun, chaypiqa kawsaypa sasa puriykunantam riqsinanku, yuyaq kayman sumaqta chayanapaq, Allin Kawsay yuyayman hina.

Kunanqa, kay p'uchaypa kawsayninpa puririynintam qillqasunchik, wasi qatay p'unchawqa paqarinmantam qallarin. Wasi ruraq yachaqqa, manaraq inty luspichimuptinmi, wasiyuqkunawan kuska kuka raphikunata akllan, hinaspa taway k'uchupi pampan; inty luspichimuptintaq, iskay wisllu uwicha yawarwan wasi pirqakunata ch'allan. Wasip pirqankunaqa ñawpaq p'unchawkunaraqmi hatarichisqaña karqan, kunanqa muhinitikunallatam (iskay yakuyuq qata) tukuchananku wasi qataypaq ready kachkananpaq.

Tutamanta pacha ayllurunakuna chayamuyta qallarinku, sitayuqqa (wasiyuq) sapa kutim kuka k'intuwan hinaspa upyanawan chaskiykun, kay upyanaqa kawsayman hina, machachikuq icha hampi saphi t'impusqapas kanman, khumpa kasqanman hina. Wakinkunaqa papata apamunku, wakinkuna ch'uñuta, wakintaq gaseosata, cervezata icha bosta (waka t'aqya)

yanunapaq apamunku; wakinkunataq llamk'anakunata: lampata, pikutu, takllata, rawk'anata, martilluta, alicatita, pata de cabra nisqata ima; mikhunapaqtaq kuchillukunata, baldikunata, mankakunata, wisllukunata apamunku. Wichaypi urqukunapi kawsakuqkunaqa eucaliptuta, salviata, muñata icha llant'ata apamunku; uraypi (qucha patapi) kawsakuqkunaqa triguta, qhisuta, lichi, arvejata, hawas ima apamunku, chaykunataq yanukuqman icha wasi ruraq yachaqman hallch'aykunapaq haywanku.

Paqarin pachaqa imaymana llank'ay qutukunatam t'aqanku, wasi ruraq yachaq, yanukuq warmi hinaspa sitayuq ima kamachinku, sapa runap yachasqanman hina; manam ñawpaq kutichu kuska llank'anku, chaymi aswan ayllukuna chayamuptinqa aswan llank'aykunata t'aqanku.

Paqarin chayamuqkunaqa sipiqkuna qutum kanku, paykunam mikhunapaq aychata wakichinku; mamakunataq wayk'uqkuna qutupi kanku, aswan yachaq yanukuq warmip kamachiyninpi, desayunuta, almuerzuta hinaspa cenata ruranapaq. Qharikunataq wasi qataypi llank'anku: pirqaqkuna (pirqata tukuchaqkuna), k'aspi wataqkuna (tijerales wataqkuna) paykunam wasip tupunman hina waskata k'aspiwan watanku; hinaspa yakuyuqkuna, paykunaqa waynakunam kanku, llank'aqkunaman yakuta apanku.

Ayllu yuyaypiqa wawakunapas t'aqasqam kanku: wakinqa sullk'ankunata qhawanku, wakintaq uywa michiypi yanapakunku; p'asñakuna waynakunaqa yanukuypi yanapakunku. Kay wawakunaqa llank'aqkunapa kusikuyninmi kanku, sapa kutitaq huk yuyayniyuq runa paykunaman yachachichkan: warmikunaqa yanukuyta, qharikunataq wasi hatarichiyta. Kay yachaykunaqa sapa p'unchaw ruraykunapim tarikun, tarpuykunapi icha cosechakunapihina, kunan p'unchawtaq wasi ruraymanta yachachinku.

Kuskan p'unchawpiqa ancha sumaq mikhuykunam kachkan, chaypiqa yuyaqkunap willakuyninkunata uyarinku, wawakuna waynakuna ima; kay willakuykunaqa sumaq kawsaypaq, kallpanchakunapaq, allin ruraykunapaq ima kanku.

P'unchawqa kusikuypim purin, asipayakuykuna, chistekuna, asichikuq rimaykuna ima achka kanku, sapa kutim qhichwa simillapi; runakunap asikuyninqa maymantapas uyarikun. Kay kutipiqa adobe pirqayuq wasitam calamina yakuyuqwan qatarqanku; pirqankunaqa iskay thalkio kuskayuq sayayniyuqmi kanku, muhinitikunataq kimsa thalki iskay chunka pachakcha thalkiyuq sayayniyuq kanku; phisqa tijerales k'aspiyuqmi, chaypim calaminakunata clavanakuwan takanku, wasi ruraq yachaqpa nisqanman hina.

Sinchy wayrap chawpinpi, inty p'uchukananpaqmi wasi qatayqa tukukun; chaypiqa llapanpa llank'asqankum rikukun, manam qulqiwan llank'aychu karqan, aswanpas ayni hinaspa mink'a kawsaymi rikukurqan.

Kuka piqchay icha chaqchayqa, llikht'awan kuska, sapa kutim kachkarqan, waynakunamantapacha yuyaqkunakama, wawakunallam mana piqcharqankuchu.

Figura 1: *Techamiento de una vivienda*
Fuente: Angel Eliseo Sucapuca Belizario

Wasi ruray tukukuptinqa, p'uchayqa qallarinmi, musuq wasita q'apaykunapaq; paqu yachaqmi mañakuykunata qallarin, Apuyayaykumanpas Apukunamanpas mañakuspa; chay pachaqa ancha chaninchasqam, manam pipas asikunmanchu p'uchay tukukunankama.

Yachaqqa k'anallapim sansata hap'in, bosta llant'awan, hinaspa pinku pinku, salvia, eucalipto saphikunata churan, hinaspa kallpa kunkawan khayna niyan: qhayqaaa! qhayqaaa!; llapan runakuna wawakuna ima q'apaykunapaq asuykunku; chaymantataq kikin yachaq asuykun mana q’apaykusqa kaqkunaman, ¡sapa kuti “qhayqaaa! qhayqaaa!” nispa, runakunap nunanta, yuyayninta ima ch'uyanchananpaq. Chay nina q'apayqa sinchi q'usñitam sumaq q'apaqta luspichin.

Tutayay pacha chayamuptintaq, wasi qatay tukukuy p'unchay qallarin; anti yachaqqa sitayuqkunata mañakun “PARA BIEN” nisqa rurayta qallarinankupaq, chaypaqtaq llapan runakuna muyupi sayanku, manam pipas asikunmanchu.

Wasiyuqkunaqa pampapi inti luspichimunanman qhawarispa sayanku; chaymantataq sapa ayllu, kuraqmantapacha sullk'akama, paykunaman asuykuspa abrazaykunku hinaspa ninku: “allin ura kaychun”, chaskiqpas kaqllatataqmi kutichin: “allin ura kaychun” nispa.

Wasiyuqkunaqa pampapi sayanku, inti llimp'imunman qhawaspa; ayllukunaqa sapa huk hamunku “fila india” nisqanpi, aswan qaylla ayllumanta qallarispa, wasiyuqkunata uqharispa ninku: “allin ura kaychun” (Allin hura kaychun); wasiyuqpas “allin ura kaychun” nillantaqmi.

Waynakunamanta machukunakama llapallan ruranku; warmakunataq tayta mamankuta qatinku. Muyuy tukukuptin, sitayuq qhichwa simipi parlan, warminwan khuska makinkunata huñuspa Diosman, apukunaman ima añaychanku khaynata:

″Ancha munasqa wayqi panaykuna hina tayta mama, wayna sipas, llipin wawakuna, kunan kuti musphasqa kusisqa tarikuni, tukuy sunquywan q’alantinkichikta nirukuykichik allipuni hamurisqaykichikmanta, hina uraykunamantamanta, pampamananta, wichaykunamantapis, llipillan khusata kawsayninchikkunata mast’arisunchaqcha, sumaqllatacha puririsun ñawpaq wiñaykuna ñanninta ama phiñanakuspa kusilla qhipa watakunatapis qhawapayanakullasunpunichari”.

Wasi ruraq kamayuqpas añaychallantaq, sumaq kawsayta mañakuspa; chaymantataq andino yachaqman simita qun. Payqa munanakuymanta, Pachamama yupaychaymanta, ayniymanta ima parlan, khaynata tukuchaspa: “q’alantinpaq allin ura kaychun”. Llapallan runakuna, warmakunapas, ñawinkuta ch'ipiykuspa pampamanta pisilla allpata hoqarinku makinkupa ch'upinwan (dedos índice y pulgar nisqawan), sayaykuspa siminkuman qayllachinku imatapas mañakuspa; wakinkuna Pachamamata añaychanku, wakinkunataq pampaman icha maymanpas phukurinku allpa ch'inkananpaq.

Manaraq ruraykunata qillqachkaspa, sut'inchana kachkan: tukuy kay rurayqa qhichwa simillapim apakun. Kunanqa imaymanakunamanta, runakunamanta ima rimarisunchik yachay mask’aqkunap nisqanman hina.

Unkuña: Kayqa chunkana p'uchaypaq yachay siq'i hinam, hinallataq imaymana hampi qhurakunata apanapaqpas walliq kaqkunata apanapaqpas llamk'achikun. Istalla nisqapas sutichakunmi, tawa k'uchuyuq p'acham, chunkana p'uchaypaq kikin rurasqa, iskayman t'aqasqataq kachkan: kuskan urayninqa tutam, kuskan wichayninqa p'unchaymi; tawaymanpas t'aqakullantaqmi kay kikin kaykunawan:

Mayu (Qhuya) challwakunapa siq'inwan rikuchisqa, kaypa patankunataq chimpa nisqa sutiyuq. Pampa (Uray) mayup cerrokunap chawpinpi kachkan, yanqa p'achahina rurasqa, kaypiqa chakrarunapaq chakra llank'ay uywa uyway ima kachkan. Cerrokuna (Wichay) phisqukunawan icha wayrap siq'inkunawan rikuchisqa, kayqa Apukunap tiyananmi. Hanaq pacha (Hanan)

ch'usaqhina yuraq llimp'ikunawan rikuchisqa, tiqsi muyu kamachiqkunap tiyananmi. Chunkana, kay p'uchaypaq ancha allin llamk'anacham, uywakunap qunqurninpi kaq tullucham, uwichamanta, wakamanta icha paquchamanta kanman.

Kayqa manam kunti suyumanta apamusqan tabas pukllaychu, chunkanaqa Chimu kawsaymantapacham rurakurqan, Arellanos t'aqwiriyninpi "el juego de chuncana entre los chimú un tablero de madera que prueba la hipótesis de Erland Nordenskiöld" nisqanpi sut'inchasqanman hina.

Arellanos (2003) simi yachaymanta nin, chunkana sutiqa imaymana simikunapim tarikun: quichwapi “Chunca = Chunka. Chuncanaycuna. Ima pukllaypas.” Aymara simipitaq: “Chuncasitha Marccasitha = Pukllaypi chinkachiy. Chuncajasitha = Atipay.” Muchik simipipas chunka sutiqa pukllaywan tupanmi.

Chunkanaqa kawsaypaq ancha allinmi, imaraykuchus runapa uywapa ima kuyunapaq qunqurninpi k'askachiq tullu kasqanrayku; chayrayku anti runaqa kay tulluta ancha chaninchaspa p'uchaykunapi llamk'achin.

Kay p'uchayqa manam pukllayllachu, aswanpas ñawpa yachaykunatam hallch'an, allin kawsayta, sallqa pacha yupaychayta, runamasin munakuyta ima yachachispa, runap "kusikuy" tarinanpaq. Kay yachaykunaqa miraymanta mirayman yachachisqam karqan. Kay p'uchaypa kikin kayninqa iskaynintin kaymi: qhari warmi, wichay uray, allin kawsay llaki kawsay, p'unchay tuta ima. Sallqa pachawan runawan chawpinta siq'in, riqsisqa kaqta mana riqsisqa kaqwanpas. Kay p'uchaypiqa kikin p'uchay siq'inmi runap pantayninkunata, allin rurayninkunata, ñawpa pacha hamuq pacha ima rikuchin.

Kuka: Kay unay pacha mallkiqa tukuy anti p'uchaykunapim kachkan, manam kaypipas faltanmanchu, k'intu ruranapaq, chaqchanapaq, Apukunaman mañakuykunata haywanapaq ima kachkan. P'uchay rurakuptinqa, chunka iskayniyuq kuka raphikunatam akllanku, kimsamanta icha tawamanta t'aqaspa, k'anchariq k'itinta qhawaspa.

Kukaqa manam hampi mallkillachu, p'uchaykunapiqa ancha chaninchasqam, unay watakunamantapacha iñiykunapi, yachaykunapi, kawsay yuyaypi ima ancha allin kachkan.

Machaqa upyanakuna.- Wachanqiqa suqta simanapi puquchisqa upyanam, imaymana t'inkasqa, ichaqa wachanqi qhurayuqpunim, kayqa rumi chawpikunapi wiñaq musphachikuq mallkim. Huknin rurayqa wachanqiwan, qhiska machu saphikunawan, puka pinkuwan ima kachkan; huknin ruraytaq wachanqiwan, kurkukunawan, t'ikakunawan, misk'iwan ima kachkan; kimsakaqtaq wachanqita t'impuchispa uwasmanta, mansanamanta icha papamanta rurasqa kachkan, kayqa killakunapiraqmi tukukun, sapa upyanataq sapaq pacha p'uchaypaqmi. Kay upyanakunaqa runata machachispa nunanta kichanapaqmi rurakun.

Wachanqiqa imaymana musphachikuq upyanakunamanta hukninmi, chaywanpas manam kachkanchu hayk'apuni machachikuqnin kasqanmanta t'aqwirikunaqa.

Upyanakunamantaqa “machachikuqninqa manam kikin kayninchu, wakin upyanakunaqa 70 grados nisqakamapas kanmanmi” (Allen, 2008, pág. 61).

P'uchaypi aswan upyasqaqa t'inkam, kayqa machachikuq upyanam, misk'i yakukunawan chhaqrusqa. Hinallataq iskay chunka suqtayuq botellakuna cerveza upyasqankuta rikurqaku.

Ninachaq.- Kay p'uchay ruranapaqqa nina chuwa nisqawan k'anchachikurqan, kayqa uwichapa wakanpa wiranwan rurasqa k'anchaycham, pabilowan k'anchachisqa. “Wiraqa depósitopi kachkan, chaymi pabilopi hap'ispa k'anchariyta qun” (Allen, 2008, pág. 63).

Haywakuykuna.- Kay p'uchaypiqa yuraq uwicha millma, untu icha paqucha wira ima llamk'achikurqan, kaykunaqa ancha munachisqam kanku. Hinallataq khuchi wirata ukhu k'irichasqakunapaq llamk'achinku. Wakin haywakuykunataq: wira q'uma, puka yuraq clavel t'ikakuna, qaqa sunka, siwara, trigo, hawas, purutu, sara, kimwa, misk'ikuna ima kachkan. Kay haywakuykunaqa sapa kutim vinowan kachkan.

Allen (2008) nin: kaykunaqa waka k'itikunapi saqisqa haywakuykunam. Ñawpa pacha llaqtakunapipas, kunan pachapipas, kaykunataqa ruranku ukhu atiymanta allinkunata chaskinapaq.

Paqu runapaqqa haywakuykunaqa Apukunawan allinyakuymi, tiqsi muyu kamachiqkunawan sumaq kawsaymi, llakikuna ama kananpaq, sallqa pacha ama phiñakunanpaq ima. Runapaqqa aswan allinmi sallqa pachawan allin kawsay, manachayqa mayu lhuqllakuna, waqyaykuna, ch'akiy pacha, hatun wayrakuna, chikchikuna, qasaykuna ima runata ñak'arichinman.

Paqu yachaq (Sacerdote andino).- Paymi Pachamamaman haywakuykunata ruraq, unay pacha p'unchaykunamantapacha Altiplano suyupi ruraq paqukunam kanku. Paykunam makinkuta hoqarispa Apukunata napaykunku, tawantin suyuman qhawarispa. Kay p'uchaypiqa paqup yachaynin, umallichisqan ima rikukurqan, Pachamamamanta, Apukunamanta ima mañakuspa, allpa ruruchinanpaq, mikhuykuna ñawpa watakunahina allin kananpaq.

Sut'ichaq yachaqpa yuyayninqa sapa kutilla allinmi, paymi sut'inchan sallqa pachawan allin kawsaypi tiyasqanchista, chay ancha kusikuypis, ayni chimpachikuqpi ima, runamasinchiskunata yanapanapaq, llakipi tarikuqkunata, mana kallpayuq nunakunata ima qhawaykunapaq, pikunachus kay pacha viciokunaman urmarqanku: qilla kayman, machayman, ancha mikhuy kaqmanpas, qulqi munay kaqmanpas. Paymi ukhunchista qhawanapaq, ukhu kuyuchiyta ruranapaq, allin mikhuyta, allin llank'ayta kamachikun, hinallataq hamuq miraykunaman “Allin Kawsayta” yachachinankupaq.

Kay p'uchay ruraymantaqa Fray Martinmanta rimaymi chayan, kawsay qillqanta t'aqwirispaqa, payqa Mercedes ukhu kamachiymanta Curas karqan, kay suyukunata puriq, 1613 watapi Historia General del Perú nisqa qillqanpi rikuchisqanman hina.

Musuq wasita hatarichispaqa, wirawan, quykunawan, kukawan, uwichakunawan ima haywakuyta ruraqku; wasita qataqtinkutaq, tukuchaqtinkutaq, tutantin paqariykuqku, mikhuspa, tususpa ima, tukuy ima allin lunanpaq; payqa nillantaqmi punakunapi uywankunawan kawsasqankuta, imaraykuchus paykunaqa kristianu kamachikuykunata pisi yachasqankurayku, curakunapas mana sapa kutichu watukunku, chaymi sunqunkupi tayta-mamankupa, awilunkupa yachachikuyninkunata saqisqankuta hallch'anku; manataq yuyayninkumantaqa chinkanchu. Chaynatam imaymana p'uchaykunawan ruranku. (Murua, 1613).

Atiy pacha kachkaptinqa, Katulika inlisyaqa kay p'uchaykunataqa yanqa yupaychay, mana allin ruraykuna, yanqa iñiy nispa sut'incharqan. Amataq qunqasunchu, kunti kawsay ancha chhaqrukusqanrayku, imaymana kawsayninchiskuna chinkapurqan, kawsaqkunataq Katulika iñiywan chhaqrukusqa karqan, chaywanpas kunan p'unchaykunakama kawsachkanraqmi, runakunaman allin kawsay ruraykunata yachachispa.

"Qhawapayanakullasunpunichari" simiqa, ñawpa pacha, kunan pacha, hamuq pachapi yanapanakuy ninanmi. ¿Imaynatataq chayri kanman? Inka yuyaypiqa pachaqa muyuyninmi, chaymi ñawpa, kunan, hamuq pachakunaqa kaqlla kanku, qallariypas tukukuypas kaqllam, chaypiqa pacha yupayqa chinkan, imaraykuchus pachawan suyupiwanqa manam chiqan siq'ichu, aswanpas muyu hinam purin, chayraykum muyuy pacha yuyay nispa sut'inchakun.

"Kay haywakuy rurayqa, Pachamamaman haywakuy imaqa yaqa llapan anti suyukunapim rurakun" (Ccohaquira, 2017) chayrayku, kunan pacha yachaykuna mirapusqanrayku, ayllu yuyaykunawan p'uchukan, iñiyninkupi ima, chaywanpas manam ruraytaqa saqinapaqchu.

Chiqapmi, imaymana kawsaykuna t'ikrakurqan llaqtakunap qullqi purichiyninpi, kamachikuyninpi ima, chayrayku Pachamamaman haywaykunaqa runap sallqa pachawan tupakuyninmantam paqarin, aswanqa chakraruna Pachamamawan tupakuyninmanta. Kay haywakuyqa runap Pachamamaman añaychakuyninmi, imaymana mikhuykunata chaskisqanmantam.

Ayllu suyup qullqi purichiyninpi llank'aykunaqa kay p'uchaypi ancha allin rikuchisqa kanku, chaymi wasip kawsayninpaq ch'ipaykunata ruran, ayni kawsayta mirachispa. Kay p'uchaypi kaqkunaqa yachanku allinman chayayqa yachaqkunata qhawaspa, paykunapa yuyaychayninkunata uyarispa ima chayanapaq.

Figura 2: *techamiento de una vivienda*

Fuente: Angel Eliseo Sucapuca Belizario

.

Hatun yuyayqa runawan sallqa pachawan ayni kawsayta kutichipuymi. Haywakuywanqa chakrarunaqa Pachamamamanta mañakun payta kicharinanpaq, chaysi mikhuykunata ruruchisqanta imaymanawan kutichipun. Kay ruraykunaqa Apukunamanpas despacho nisqawan rurakullantaqmi. Apuqa qhari kaymi, Pachamamataq warmi kay. Kay raymi rurayqa runaman kikin kayta qun, chaymi ayllunpi llaqtanpi ima ancha chaninchasqa kanku.

Arellanos (2003) nin: 1910 watapi, Erland Nordenskiöld huk qillqata Gran Chaco suyumanta pukllaykunamanta luspichirqan. Chay pukllay wasita ñawinchaspaymi 1989 watapi Linden wasipi rikuchisqanku unay pacha Perú suyumanta ruraywan tupanachirqani. Kay t'aqwiriypim sut'inchakun manam Ispañulkunap apamusqan tabas pukllaychu kasqanmanta. Kay p'uchayqa Chimu kawsaymantapacha paqarimun, chaymi unay pachamantapacha miraymanta mirayman yachachisqa karqan, kaypichus Wirakucha yupaychasqa rikhurin, kunti suyukunapi rikhuriq.

Huk tapusqa warmip willakuyninpiqa, Wirakucha yupaychaypa runakunap chawpinpi kutimusqanmanta riman, chaytaq ñawpa kawsaywan tupan, Wirakuchaqa iskay rikch'aypi rikhurin: hukqa runa k'utuq, huktaq waqaspa, chay waqasqanmi aswan riqsisqa kachkan.

Huk Apu kan Wirakuchani nisqa, payqa hanak pachamanta qhawaspaqa sapaq rikch'ayniyuqmi, hinallataq ancha sayayniyuq; chaymi Capachica, Coata, Huatta, Pusi llaqtakuna paywan kikincharikunku, Juliaca, Atuncolla, Paucarcolla, Chucuito, Acora, Taquile, Amantani, Urus ima llaqtakunamantapas payqa rikunmi, Taraco, Huancané, Moho, Conima, Tilali llaqtakunapas Titicaca qucha patanpi kaqkuna payta yupaychanku.

TUKUYKUYKUNA

Chunkanaqa wasi hatarichiy tukukuypi rurakuq wasi ukhu p'uchaymi, unay pacha watakunamantapacha miraymanta mirayman yachachisqa, chaypiqa sapa iñisqa kaq atiykunatam yupaychanku; kay p'uchayqa allin kawsayta, ayni kawsayta, runamasinchiswan sumaq tiyayta ima kallpachan, aswanqa sallqa pachata sapa puririyninpi sapa k'itillanpi ima yupaychaspa.

Ayllu runap pacha k'itillanpas muyuypim purin, llapa atiyniyuq Wirakucha kamachiqmantapacha, paymi yachachin ama k'iti ukhullapi qhipakunapaq aswanpas mana saywayuq qhawarinapaq, kayqa chakra llank'ay muyuykunapim tarikun, hinallataq siminchispa rimayninpipas, ahinataq “qhipa wata”, kayqa hamuq watapaqmi anti runapaqqa. Apukunaqa sapaq kamachiyniyuq sapaq kuraq kayniyuq ima kanku, paykunam tiqsi muyu allin kananpaq qhawanku Hanan pacha, Kay pacha, Ukhu pacha, Wichay k'iti, Uray k'iti ima k'itikunapi.

Chunkana p'uchaypa llamk'anakunaqa ñawpa yachaykunata chimpachinapaqmi kanku, chaykunapim sumaq kawsay yachaykuna miraymanta mirayman apachikunku, pisi yachaykunamantapacha hatun yachaykunakama, willakuykunapi, aranwaykunapi, ñawpa willaykunapi, harawikunapi, takikunapi icha yachaqpa rimayninpi ima; rurayninmanta, yachachiyninmanta, kawsayninmanta ima kachkan, khaynatam anti runap yuyayninpi sapa p'unchaw kawsananpaq kay yachaykunaqa qhipakun.

QILLQA T'AQWIRISQA

Allen, J. (2008). Coca e identidad cultural en una comunidad andina (Vol. 2da. Edición). Cusco: Smythsonian institution press.

Arellanos, C. (2003). El juego de chuncana entre los chimú un tablero de madera que prueba la hipótesis de Erland Nordenskiöld”. Bull. Ins. f. études andines, 317-345.

Ccohaquira, R. &. (2017). Fortaleciendo la identidad cultural desde la revaloración de las actividades rituales andinas en los niños y niñas de la Institución Educativa Inicial Nuestra Señora del Rosario del distrito de Combapata -Sicuani-Cusco. Arequipa: UNSA.

Chara, O. (2017). Lenguaje simbólico en el “misa ruway” ritual a la pachamama en el sector norte paylla del distrito de Umachiri – Ayaviri. Puno: UNAP.

Estermann, J. (2006). Filosofía andina sabiduría indígena para un mundo nuevo (Vol. 2da. Edición). La Paz: Central gráfica SRL.

Flores, C. (2015). “Rituales de interacción, formación de identidades y dominación dentro de las porras familiares del Club América, un estudio de caso”. México: UNAM.

Garrafa, R. (2006). "Apus de los 4 suyos: construcción del mundo en los ciclos mitológicos de las deidades de montaña". Lima: UNMSM.

Gutierraz, Y. (2015). La Reconstitución del Ayllu: Política de Descolonización. Marka Cantapa, Provincia Los Andes, Departamento de La Paz. LA PAZ: UNMSAA.

Hernández, R. (2014). Metodología de la investigación. México: Mc Graw Hill.

Mayta, Y. (2019). La “dulce misa” como ritual de prosperidad en el santuario de San Bartolome - Juli. Puno: UNAP.

Murua, M. (1613). Historia general del Perú. Enlaplata.

Paz, E. (2003). Investigación cualitativa en educación. Madrid: McGraw-Hill/Interamericana.

Sánchez, Álvarez &. (2016). “Análisis del pago a la tierra como propuesta de turismo místico en el distrito de Sibayo, provincia de Caylloma - Arequipa 2016”. Arequipa: UNSA.

Soncco, R. (2015). “Unu t’akay” ritual al agua, en extinción: comunidad Oruro Crucero - Puno. Puno: UNAP.

Van, A. (1908). Interaccionismo.

Yacasi, F. (2017). Allin runa Kay: rescatando el fundamento de la moral andina. Arequipa: UNSA.

PUNO SUYUQ PACHA SAYWACHIYNINPI CHAKAS QUCHAPA ANCHA CHANIN KAYNIN

Vilma Zapana Apaza
Zapanaapazavilma61@gmail.com
Universidad Nacional del Altiplano

PISICHASQA

Kay yachay t'aqwiriy "Chakas quchapa allin kaynin Puno suyuq Pacha saywachiyninpi 2018" sutichasqaqa, imaraykuchus allin kasqanta yachayta munan, chaymantapas pacha saywachiyninta sut'inchaspa, paqariyninmanta hamut'ayta mask'aspa, kapuqninkunata riqsispa, chaymanta tukuy qullqi ruraykunata runa kawsay ruraykunatapas t'aqwirispa. Kay munasqata hunt'anapaqqa, t'aqwiriy mana mallinapa sut'inchaq qatichiypiqa, chaynallataq kikinmanta qhawariypas nisqawanmi llank'akurqan. Chaymanta, sapaq yachaykunata huñunapaq qillqasqa qhawariy, nisqata yachaykunata pallanapaqtaq. tapunakuypaq pusachina llank'achikurqan, chaywanmi ayllukunapi tiyaq runakunapa willakuyninta pallakurqan. Tukuchaypiqa, Chakas quchaqa ancha allinpunim, imaraykuchus paymi huk huch'uy samay pachata paqarichin, chaymi yurakunatapas, uywakunatapas mast'arin, chaynallataq karu llaqtamanta pisqukunatapas hamuq, chay ayllupi kaq mallkikunatapas waqaychan. Chaymanta, chay quchaqa chiriyayta q'uñiyayta allinchan, chayqa ninanmi: p'unchaypi q'uñita ch'unqan, tutatataq chay q'uñiyta mast'arin, kayqa huk hatun unum hallch'asqa, chaymi hamuq watakunapi ayllupaq parquyman tukunman, chaynallataq challwakunapas kapunmi.

Sut'inchasqa rimaykuna: Uywakuna, yurakuna, pacha saywachi, qucha, sallqa kapuqkuna.

QALLARIY

Kay yachay t'aqwiriyqa "Chakas quchapa allin kaynin Puno suyuq pacha saywachiyninpi-2018" sutichasqan kachkan. Kay quchaqa hatun punapi Puno suyupi, San Román suyuchapi, Juliaca llaqtapi, Titiqaqa quchapa kunti waqtanpi, 3825 mama qucha patanmanta sayayninpi nisqapi tarikun, chaynallataq kay 15°25'00''S hinaspa 70°12'00''W Collao suyuq tupunpi (Quiso hinaspa Quiroga, 2020). Kay llank'aypa t'iqsi munaqninqa, Chakas qucha Puno suyuq pacha saywachiyninpaq - 2018 imapichus allin kasqanta yachaymi. Chaymantapas, sapaq yachay munayninkunapiqa kaykunatan rurayta munan: pacha saywachiyninta sut'inchayta, paqariyninmanta hamut'ayta mask'ayta, kapuqninkunata riqsichiyta, chaynallataq muyuriqninpi qullqi ruraykunata yachayta ima (Espinosa, 2003; Quiñonez et al., 2019; Quiroga y Quiso, 2021).

Kay llank'ayqa rurakun Chakas quchap muyuriqninpi qhawariykuna rurakusqanmantapacham. Kay quchaqa huk huch'uy unup purinan nisqapa chaskiqninmi, paray mit'apiqa achka unuta chaskin, ch'aki mit'apiqa pisi unullataña; chayraykun kay quchaqa unup sapaq mana kaqllatachu tiyaynillanpi sapa kutilla t'ikrakun (Samboni, Carvajal, hinaspa Escobar, 2007). Chaymantapas, achka qullqi ruraykunatan qhawarikun, ahinataq: chakra llank'ay, uywa uyway, challwa kapiypas; chaynallataqmi kay quchaqa unup qhapaq kaynin, sallqa yurakunapas, sallqa uywakunapas kanku (Monteverde et al., 2019).

Sallqa kawsaykunap imaymana kayninqa kayhinatan sut'inchakunman: lliw sapaq murukunaq, sapaq kawsaykunaq chaynallataq kawsay pacha qutukunappas imaymana kayninmi, chaynallataqmi chaypi kawsay puriykuna, chaykunamantam kay pachapi tukuy kawsaykuna qatichikun, chaykunapin kanku allpa pacha kawsay qutukuna, mama qucha kawsay qutukuna, unup ukhunpi kaq kawsay qutukunapas, chaynallataq chay t'inkisqa kawsaykunapas (Ministerio de Educación, 2010). Huk quchaqa kimsa tupu ukhumanta chunka phisqayuq tupu ukhukaman chayan. Kay sapaq kayninmi quchataqa aswan askha ruruyman apan, imaraykuchus unup patanwan quchap sikuyninwan aswan t'inkisqa kasqanrayku (Alva, 2013).

Sallqa uywakunata yurakunatapas qhawariyqa, huk sapaq ruraymi; kayqa munan huk chiqanmanta huk sapaq chiqankaman riymi, chaypi kaq pisqukunata sallqa kawsaynintapas kikin tiyananpi qhawanapaq. Kay ruraymi chay chiqanpaq qullqi haykumuyta saqin (Inca, 2017). Pacha saywachiypiqa, pacha saywachiynin hamut'ayqa ancha chaninpunim, chayqa imaymanatam intindikunman. Kay pachaqa qhawarikunmanmi pacha rikch'ayman hina; chayqa ninanmi: imaymana rikch'aykunata yachay, ahinataq sallqa pacha rikch'ay, runapa rurasqan pacha rikch'ay, chakra llank'ay pacha rikch'ay, hatun ruraykunapa pacha rikch'aynin, chaynallataq llaqta pacha rikch'aypas, hukkunapas (Freire, 2022).

Ancha yuyaywanmi qhawana chay chinkaypi kaq kawsaykunata, paykunaqa mirayta atispapas chinkapunkumanmi, ahinataq chay chinkay patapi kaq sallqa uywakuna, sallqa yurakunapas; paykunaqa kay pachapi sapallan sapaq kawsaykunam kanku (Alva, 2013). Kaykunaqa runapa rurayninmi, sallqa kapuqkunata allinchaspa hinaspa t'ikraspa, kikinpaq imaymana allinkunata, qhapaq kaykunatapas paqarichin, chaywan kawsayninpi munasqankunata hunt'ananpaq. Kay ruraykunaqa pisi-pisimantam mast'arikun, ñawpa pacha ruraykunamanta, ahinataq rurukuna pallaymanta, kunan pacha hatun ruraykunakaman (Tejada, 2000).

Chayraykun, kay yachay t'aqwiriypa t'iqsi munaqninqa, Chakas qucha Puno suyuq pacha saywachiyninpi imapichus chanin kayninta hamut'aymi, kay tapukuyman kutichispa: ¿Imapichus Chakas quchapa chanin kaynin Puno suyuq pacha saywachiyninpi – iskay waranqa chunka pusaqniyuq kachkan?

LLANK’AY ÑANKUNA

Kikinmanta qhawariy t’aqwiriyqa imaymana kawsaykunata hamut’aymanmi, chaypaqqa chaypi kaq runakunapa yuyayninmanta sallqa pachapi chaynallataq kikin muyuriqninpi qhawaspa. Kay kikinmanta qhawariy qatichiyqa akllakun, imaynatachus sapa runa muyuriqninpi kawsaykunata qhawanku chaynallataq paykuna kikinmanta yachanku chayta t’aqwirinapaq, chaypaqtaq paykunapa qhawariyninpi, t’ikrayninpi chaynallataq imapaqchus rurasqanpipas aswan ukhunchaspa (Charaja, 2019; Hernández y Mendoza; 2018; Pino, 2018; Ñaupas et al., 2018; Carrasco, 2006; Hernández, 2014).

Kay t’aqwiriypiqa, llaqta runakunaqa Juliaca llaqtaman, San Román suyuchaman, Puno suyuman kapuq Chakas ayllum kanku. Chaynallataq, t’aqwirinapaq tapusqa runakunata akllanapaqqa, manan sapaqchasqachu karqan, kay sapaq yuyaykunatan qhawarikurqan: iskay chunka tawayuqmanta qanchis chunka watayuqkaman, chaynallataq kay chiqanpi tiyaqkuna: Juliaca - San Román – Puno llaqtapa chakranpi. Sallqa pacha qhawariyqa: sayaynin, rakinakuynin, unanchakuna, haykunakuna, chaynallataq sapaq rurayniyuq chiqankunapas manqus wasikuna, kamachiqkunaq wasin, qullqi wasikuna, hampina wasikuna, qhatukuna hukkunapas), chaymantapas, qallariypi imaynatachus rikusqanchisqa ancha chaninpunim (Hernández, 2014). Chaymantapas, Encinas (1987) sut’inchan tapunakuymantaqa, payqa huk allin ruranan, chaywanmi ima yachaytapapas huñukun, tapuq runa huk runamanta sut’illanta willakuyninta mañakuqtin.

YACHAY T’AQWIRIYPA CHIQAQNIN

Chakas quchaqa Puno suyupim tarikun, aswan sut’inchaqpaqqa San Román suyuchapi, Juliaca llaqtapi ima. Kay quchaqa Coata mayup ununpa purinanmanmi kapun, chaynallataq askha chakra ruraq ayllukunawan muyurichisqam kachkan. Saywankunataq kaykuna kanku: kunti lawninpi Kokan aylluwan, anti lawninpi Cochakinra aylluwan, qulla lawninpi Unokolla aylluwan, chaynallataq chinchay lawninpi Chakas aylluwan ima. Chaymantapas, ancha chaninmi yachayninchis, Chakas quchaqa Titicaca quchapa hatun ununpa purinanmanmi kapun, chaymi kay suyuq aswan hatun chaninchasqa ununwan t’inkisqa kachkan (Callasaca-Pacheco hinaspa hukkunapas, 2022). (Callasaca-Pacheco et al., 2022).

LLANK’AY ÑANKUNAPA SUT’INCHAYNIN

Chakas quchaqa Puno suyupim tarikun, aswan sut’inchaqpaqqa San Román suyuchapi. Sayayninqa kimsa waranqa pusaq pachak iskay chunka isqunniyuq (3,829) tupu mama qucha patanmanta sayayninpim kachkan, Kokan hinaspa Chakas ayllukunapa chawpinpi tarikuq. Kay quchaqa Titicaca quchapa hatun ununpa purinanmanmi kapun, rikch’aynintaq k’aspi rikch’ay hinam, suqta t’aqllaman iskay (6.2) tupu t’asra tupu suyuta mast’arikun. Chakas quchaqa ancha chaninpunim kay suyupi imaymana yurakuna, uywakuna waqaychanapaq, aswanraq paray mit’a kashaqtin.

Kay chiqanpi samay pachaqa ch’akillanpunim, wayrapas sapa kutillan kallpawan hamun, chaynallataq chiripas sinchimi, imaraykuchus Piruw suyuq hatun Andes urqukunapa patanpi kasqanrayku. Kay quchaqa ancha chaninmi, imaraykuchus ch’aki mit’apiqa achka pisqukunam chayamunku, chaymantapas kimsa sapaq chiqankunatam riqsichikun pisqukunata qhawanapaq.

Kokan Ayllu (quchap patan): Kay chiqanqa Kokan ayllup samana wasinmanta chinchay lawninman iskay chunka (20) tupu puriy hinallapi tarikun; chaypiqa unupi kawsayuq pisqukunatam rikunapaq aswan allin: Anas georgica, Zonotrichia capensis, Fulica ardesiaca nisqakuna.

Kokan Ayllu (huk moqopa patanpi, anta ñan qayllapi): Kay chiqanpiqa aswan imaymana pisqukunatam rikunapaq kachkan, unupi kawsayuq pisqukuna chaynallataq chakipi puriq pisqukunapas. Kay sapaq kawsaykunatam rikukuman: Anas georgica, Fulica ardesiaca, Phoenicoparrus jamesi, Upucerthia jelskii hinaspa Sicalis uropygialis nisqakuna. Chay pisqukuna qhawariymantapas, kay chiqanqa ancha allinpunim kikinpaq rikch’aykuna hap’inapaq icha sumaq rikch’aykuna ruranapaqpas.

Cochaquinray Ayllu (quchap kunti lawninpi): Kay chiqanqa quchap patan qayllapim tarikun, chaypin unupi kawsayuq pisqukunata rikukun, ahinataq: Plegadis ridgwayi, Nycticorax nycticorax, Oressochen melanopterus, Anas georgica nisqakuna. Chaymantapas, chakipi puriq pisqukunapas rikullasunmantaqmi, ahinataq: Lessonia oreas, Falco sparverius, Colaptes rupicola nisqakuna.

Kay qhawana chiqankunaqa watukuqkunapaq huk sumaq kawsaymi, chaypin Chakas quchapa imaymana sallqa pisqunkunata chaynallataq chay pacha rikch’aypa sumaq kaynintapas chaninchankuman; kay quchaqa Piruw suyupi, Puno suyupim tarikun.

LLANK’AYPA RURAYNINKUNA HINASPA HAMUT’AYNIN

Ñaqch’a 1

Yachay t’aqwiriypa llank’ay ñannin (Metodología de la investigación).

Yachay ñankuna	
Qatichiy	Kikintanta qhawariy
Llimp’i	Imaynachus kasqanmanta willay
Mallina	Chunka iskayniyuq (12) tapusqa ayllu runakuna
Allichaykuna	Huñusqa tapunakuy
Llamk'anakunin	Tapunakuypaq pusariq
Qhawariy	Chakrapaq qillqana p’anqa Qhawanapaq hunt’ana p’anqa

Pukyu: Kikinpa rurasqan.

Ñaqch'a 2

T'aqwiriy ruraypi kaq runakuna

Suti chapa	Watayuq	Qhari-Warmi	Llaqta runakuna	Distrito – Provincia – Ayllu
AQS (R)	69	M	Ayllu runakuna	Juliaca-San Román -Chacas
LS (R)	43	F	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
JAQ (R)	70	M	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
J F.AC (R)	56	F	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
J AQ (R)	45	M	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
E A(R)	48	M	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
S Q Y (R)	24	F	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
H MA (R)	56	F	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
JAS (R)	58	M	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
CQA (R)	52	M	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
FAA (R)	54	M	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas
IQC (R)	56	F	Ayllu runa	Juliaca-San Román -Chacas

Pukyu: Kikinpa rurasqan

T'aqwirina runakunaqa chakra llank'aypi, uywa uywaypi, challwa kapiypas yachaysapa runakunam, kay ruraykunatam qatiqninpi aswan sut'illanta nishun:

Chakra llank'ay: Kay ayllupiqa kunan pachaqa ñawpaqmantapacha chakra llank'aymanta aswanraqmi rurakun, chaypaqqa takllawan icha yuntawanraqmi llamk'anku; chaynapim papata, hawasita, siwarata, uqata, awinata ima tarpunku. Chaynallataqmi, chakra llank'aypa chanin kayninqa kaypi kachkan: chakrapi llank'ayqa ancha chaninchasqa llank'aymi tukuy pachapi, mana chaywanqa manan kawsayta atisunmanchu; imaraykuchus mikhunataqa allpam paqarichimun, qullqi ruraypa t'iqsinqa chakra llank'aymi.

Uywa uyway: Kay Chakas ayllupiqa yaqa llapan runakunam uywa uywaypi llank'anku; ch'aki mit'a killakunapiqa quchap patankunapim uywakunata michinku, paray mit'apitaq aswanqa urqukunapim michinku, imaraykuchus pampakunapiqa unun sinchita hunt'aykun. Kay aylluqa ancha kusisqam, imaraykuchus askha misk'i unun kachkan, runa ukyanapaqpas allinmi; chaymi Chakas qucha muyuriqpi kaq hukkuna ayllukunamantaqa sapaqchasqa kachkan.

Challwa hap'iy: Pisi runakunallam kay llank'aypi kachkanku, paykunataq ñawpaqmanta pacha challwa hap'iypim llank'anku, chaypaqqa llikakunata hap'inku. Chakas quchapiqa trucha

uywanakunapas kachkanmi, ichaqa manam chay llaqtayuq runakunachu kanku, paykunaqa kikinpaq allinkunallatam mask'anku.

Ñaqch'a 3

Chakas qucha

Pacha saywachiypi tarikunan		**Tupun**		**Unu**	
Continente	América del sur	Altitud	3.829 msnm	Afluente	Aguas subterráneas
Cordillera	Cordillera de los andes	Latitud		En fluentes	Evaporación
Región	Altiplano andino	Dimensión	6.2.km		
Ecorregión	Región puna	Forma	Fusiforme		
Cuenca	Sistema endorreico Titicaca-desaguadero-poopo-salar de coipasa	Profundidad: mínima y máximo	10 m		

Pukyu: ANA (2014).

Iquinito Apu icha urquitapas rikullasunmantaqmi, payqa Juliaca llaqta qayllapim tarikun, Chakas quchapa waqtanpi. Kay urquqa Chakas urqukunapa huk t'aqanmi, chaymantapas chay chiqanpiqa aswan hatun kaq urqupunim. Chaypi tiyaq runakunapaqqa, Iquinito urquqa ñawpa willakuykunayuq hinaspa saphinpaqpas ancha chaniyuqmi.

Kay urquqa Paleozoica pacha unay mit'api, Ordovícico nisqapim paqarirqan, unay pachatayá unay Ballivián quchawan muyuririsqa karqan. Chaymanta puchuq hinataqmi, kunan pachaqa Chacas qucha waqtanpi tarikun. Iquinito urqupa qayllanpim kay ayllukuna tarikunku: Chacas, Kokan, Unocolla, Rancho, Mucra hinaspa Maravilla nisqakuna. Kay ayllukunaqa quchapa kasqanwan hinaspa muyuriqninpi kaq urqukunawanmi yanapachikunku; chaykunam paykunapa tiyasqanku allpata hinaspa kawsayninkutapas qatichin.

Yurakuna: Yaqa llapan qura kawsaykunaqa ichu pampakunam, chaypin imaymana gramíneas nisqa yurakuna wiñanku, aswan chaninkunaqa: Festuca, Poa, Carex hinaspa Bromus nisqakuna; chaynallataq yaritakuna, ichukuna, ewkaliptukuna, muña, chachakuma, hinaspa sallqa pastukunapas.

Kay qura kawsayqa aswanqa huch'uy gramíneas nisqakunallam, Festuca nisqamantaqa aswan taksakunallam kanku. Kay kawsay pacha qutupiqa wakin yurakunaqa ancha huch'uyllam, k'ullu hinam kanku, wakinqa khishkayuqraqmi. Chayna kachkaptinpas, kay pastukunaqa uywakunapaqpas hinaspa paquchakunapaqpas ancha chaninchasqam kanku, aswanqa

alpakunapaqmi. Kay pastuqa ancha allin mikhunam kay uywakunapaq, chaymi kay suyupiqa sapa p’unchaw mikhunankupaq ancha chanin.

Kay thansapa ayllunqa papa yura hinallataqmi, Urin Awya Yalapi wiñan, paytaqa Solanum nispa riqsinku, solanáceas ayllu ukhupi kasqanrayku. T'ikankunaqa papa t'ika hinam, anqas llimp'iyuq, chawpinpitaq q'illu kachkan, suyt'unqa yaqa iskay chunka phisqayuq (25) mm hinam. Kay thansaq rurunkunaqa huch'uylla kulla llimp'iyuq rurukunam, kaykunaqa miyusapam kanku. Rapanmanta rimaspaqa, k’allku rikch’ayniyuqmi kanku.

Kay thansaqqa Chile hinaspa Piruw suyukunapim sallqallata tarikun, kayqa chay suyukunapa imaymana qura kawsayniyuq kasqantam rikuchiwanchik. Ancha chaninchasqam kayta yachay: papa yura hina rikch'akuptinpas, kay thansapas rurunpas miyusapam kanku, chayraykum mana mikhunachu.

Uywakuna: Kay qucha muyuriqqa imaymana sallqa suyu patakunayuq hinaspa kawsay t’aqayuq kasqanwanmi sut’inchakun; chaypin imaymana sallqa uywakuna tiyanku, aswanqa p’isqukunapas, ñuñuq uywakunapas, suchuq uywakunapas, hinaspa iskay kawsayniyuq uywakunapas.

P'isqukuna: Kay llikachasqapi Chakas ayllupi kaq imaymana p'isqukunata rikusunman: Wallata (Oressochen melanopterus), Pariwana (Phoenicopterus andinus), Urin pariwana (Phoenicopterus chilensis), Puna taksa achuqalla (Podiceps taczanowskii), Puka patu (Anas cyanoptera), Phasku patu (Anas versicolor), Tikichu (Gallinula galeata), Hatun aqchi (Fulica gigantea), Chuka (Fulica ardesiaca), Qucha qiwlla (Chroicocephalus serranus), Liki-liki (Vanellus resplendens), Taksa iulinco (Falco sparverius), K'illichu (Falco sparverius), Puna p'isqu (Lessonia oreas), hinaspa Anka (Geranoaetus polyosoma). Ancha chaninchasqam kay sallqa p'isqukunata amachayqa, kawsana pacha kasqanraykum ancha sumaq rikuy kanku. Qatiqninpim sut'i sutinkunata hinaspa hamut'ay sutinkunatapas rikusunchik:

Tawa Ñaqch’a 4

Chakas quchapi p’isqukuna riqsichisqa

Hamut'ay suti	**Suti**
Gallinuda chloropus	Tiquichu “Tiki-tiki”
Phrygilus fruticeti	Pechninegro Fringilo “Jisslu”
Phalcoboenus megalopterus	“Chinilinda” Allqamari
Calidris bairdii	Baird Playerito, Huch'uy Choiro
Nycticorax nycticorax	“Se detuvo”
Ardea alba	Hatun Qaqilla (Garza grande)

Chroincophalus Serranus	“Qw”
Himantopus mexicanus	“Cigüeñuela” “Quchallqu”
Oxyura Jamaicensis	“Empuja el arma”
Anas puna	“Ruta de trabajo” “Junqayllu”
Anas geórgica	“Ten cuidado”
Anas flavirostric	“Chiptapatu” “Usli”
Anas cyanoptera	“Pato colorado” “Puka-pot”
Rollandia microptera	“Titicaca zambullidor” “Qiñula”
Vanellus Resplendons	“Centinela”“Liquichu” “Liqi-liqi”
Colibrí coruscans	“Colibrí” “Siwar q’inti”
Metriopelia ceciliae	Cascabelita, Huch'uy la torre
Theristicus melanopis	“Bandurria” “Qaqkura”
Asthenes modesta	Puna canastero (Canastero pálido)
Buteo poyosoma	“Variable aguilucho”
Muscisaxicola frontalis	Yana mat'i dormilona (Frente negra)
Falco sparverius	“Cernícalo” “K’illi-k’illi”
Muscisaxicola cinereus	Uqi Dormilona (Dormilona cenicienta)
Sicalis uropygialis	“Q'illu-p'isqu”
Phrygilus sp.	Yal
Zonotrichia capensis	“Pichitankaka”
Upucerthia jelskii	Bandera de puna (Bandurrita de Jelski)
Phleocryptes melanops	“Totorero” “Rikichu”
Ochthoeca oenanthoides	“Pozo”

Pukyu: Kikinpa ruwasqan.

Ñaqch'a 5

Chakas ayllupa kawsay yachay t'aqakuna

kawsay yachay t'aqakuna	
Ñawpa pacha	**Qhipa pacha**
Willakuqkunapa nisqanman hina	

- Willakuqkunaqa ninkum: Willakuqkunaqa ninkum: 1950 watakunapiqa pusaq pachak (800) runakuna tiyarqanku. - Chay watakunapiqa manam lyliappallapaq ñankuna karqanchu, purina ñankunallam (herradura) karqan. - Manam kanchay (luz) karqanchu, manataqmi unapas (agua potable) karqanchu. - Chay watakunapiqa challwakunaqa askham karqan. - Raymikuna: "Virgen Reyna de los ángeles" nisqa raymim sapa wata 3 de agosto killapi karqan, alferadokunataq pisi karqanku.	- Kunan pachaqa iskay pachak (200) patronasqa runakunallañam kanku, yaqa llapankum huk llaqtakunaman astakunku (migración). - Kunanqa sumaq ñankunayuqñam Chakas aylluqa kachkan. - Kunanqa kanchaypas (luz), unupas (agua potable), p'uyñukinapas kachkanñam. - Kunan pachaqa challwakunaqa pisiyañam. - Raymikuna: "Virgen Reyna de los ángeles" raymipiqa kunanqa qanchis (7) alferadokunañam kanku.

Pukyu: Kikinpa ruwasqan.

Perú suyupiqa, Antis wallapakunaqa hanaq pacha suyunkunapim imaymana paqarinmanta quchakunata hark'anku; kaykunam sapa kutilla icha huk mit'allapi unuyuq kanku, imaymana hatun kayniyuqtaqmi kankupas, paykunatam quchakuna ninchik (MINAGRI, 2009). Puno suyumanta rimaspaqa, ancha qhapaqmi unukunapi, kanmi hawa unukuna, ukhu unukuna, hinaspa sispa wallakunapi hatun khullu unukunapas.

Kay k'iti saywapiqa, Chakas ayllum Juliaca suyuchapi Puno suyu aswan allin riqsisqa kachkan, imaymana unukunayuq kasqanrayku. Chayraykum kay k'itipi mayukunaqa sapa kutilla pusaq unuyuq kanku. Kay quchakunata allin yachaywan t'aqwiriyqa ancha chaninchasqam, paykunam Chakas ayllupa kawsayninpi, qullqi tarikuyninpi, hinaspa runakunapa kawsayninpipas ancha allin kanku. Sapa kutilla allin unuyuq kayqa, ayllupa kawsayninpaqmi allinpuni. Kay unuwanmi chakrakunata llank'anku, uywakunata uywanku, hinaspa challwakunata horqunku; chaykunataqmi llaqtapa qullqi tarikuyninta mast'arin. Chaymantapas, unun kawsaypaqqa ancha allin, qhalilla kawsanapaq, hinaspa sallqa kawsaykuna kananpaqpas.

Kay quchakunaqa manam qullqi tarikuynillapaqchu kanku, aswanqa ayllupa kawsayninpi, kikin kayninpipas ancha chaniyuqmi kanku. Sapa p'unchay kawsayninpa ukhunpim kachkan, chaymi imaymana ñawpa yachaykunatapas mirachirqan hamuq miraykunapaq (Canaza-Choque, 2022a; 2022b; 2022c; 2022d; 2022f; Canaza-Choque hinaspa Huanca-Arohuanca, 2022; Canaza-Choque hinaspa hukkunapas, 2022).

Autoridad Nacional del Agua (ANA, 2014 watapi) nisqanman hinaqa, Chakas quchaqa kaytanam rikuchiwanchik: pacha tupuyninqa kachkan 36,169.84 metros cuadrados nisqam, ununpa llasayninqa 284,110.86 metros cúbicos nisqam, ukhunñataqmi 10.10 metros chawpi tupuypi. Chaymantapas, unupaq yaykuynin purisqanqa, allin pusaq unukuna nisqa ukhunpim kachkan.

Ancha chaninchasqam kay yachay: qucha patakunapiqa, oqokunatam p'asñisqaku hinaspa yarqachasqaku chakrakunapaq hinaspa uywakunapaq. Chaywanpas, Chakas quchaqa sumaq purina k'iti kanman, chaypin imaymana qurakunatapas hinaspa uywakunatapas riksichwan, amachachwanpas. Kay quchapa kawsayninqa hinaspa lliw yachaykuna huñusqapas, ancha sumaqmi puriq runakunapaq hinaspa yachakuqkunapaqpas; chaymi rikuchiwanchik kay sapaq kawsay pacha amachayqa ancha allinpuni kasqanta.

Chakas quchapa llimp'inqa q'umir unun, saqa Titiqa quchapa llimp'inmanmi rikch'akun, chaymi quchapa inti lluqsimuy waqtapi kachkan (Ortiz, 2016). Chaynapim, Chakas quchaqa wayra tiempopiqa anqas q'umir kachkan, q'uñi p'unchaykapitaqmi anqasman t'ikrakun, phuyu p'unchaykapitaq uqi llimp'iyuqmi kachkan. Ancha chaninchasqam kay yachay: quchapi llimp'ikuna t'ikrakusqanqa iskay raymikunraykun kan.

Ñawpaqtaqa, unupa ukhunpi imaymana kawsaykuna mirayninmi quchataqa q'umir llimp'iman t'ikranman. Iskay kaqtaqmi, llimp'inqa t'ikrakunman hanaq pachapa k'anchaynin unupi k'anchaykamusqanrayku. Kay iskayninraykum Chakas quchaqa sumaq rikuy kachkan, sapaq kaynintapas hinaspa sumaq kaynintapas lliwpura rikuchispa.

Chhaynapim, Chakas quchaqa paqarinmanta qucham, Alva (2013) nisqanman hina: lamar quchamantapas mayukunamantapas t'aqasqam kachkan, huch'uyllataqmi, manam ancha ukhuchu, ununpas sapa kutim t'ikrakun, askha mikhunayuq hinaspa t'uru allpayuq. Mayqan quchapas kimsa (3) metromanta chunka phisqayuq (15) metrokama ukhun kachkan chayqa, quchacham ninchik. Kay quchakunaqa ancha kawsayniyuqmi kanku, t'uru allpan unupa hawanwan tupaykusqanrayku. Kay tupaymi unuta mikhuchin, chaywanmi imaymana kawsaykuna unupi paqarimun, hinaspa askha qurakunapas uywakunapas miranku. Chayraykum, quchakunaqa ancha chaniyuq kawsay pacha kanku, imaymana kawsaykunata amachanapaq hinaspa runakunapa kawsayninman yanapanapaq.

Chakas quchaqa kaykunatam rikuchiwanchik: Huch'uylla hatun kayniyuq, manam ancha ukhuchu, huch'uy wamp'ukuna purinanpaq hinam, hinaspa pisi qurakunayuq pisi uywakunayuqpas. Chakas quchaqa pacha kuyuy paqarimusqanmi, allpa ukhu sapaqchakusqanpi unukuna huñukusqanrayku, Ortíz (2016, p. 348) nisqanman hina. Kay qucha muyuriqpitaqmi runakuna tiyanku, paykunaqa Allpa kutichiy pasasqan qhipatam chaypi saphichakurqanku, chakrakunata rakinakusqankurayku.

Puriq runakunaqa kay ayllutaqa visitanku qucha kasqanraykum; kay qucham sapaq kawsay pachata paqarichin, q'uñi qhichwa k'iti hinaraq kawsayta quspa, chaymi imaymana qurakunapas uywakunapas chaypi kawsayta atinku. Kay quchapim kanku sallqa kaqkuna, hinaspa ayllu runakunapa uywasqan kaqkunapas.

Sumaq rikuykunamantapas, qucha muyuriqpiqa imaymana qullqi tarikuyninpaq llank'aykunam kachkan, chaykunamantaqa chakra llank'aymi aswan riqsisqa. Chakra llank'ayqa tukuy pacha mikhuy paqarichinanpaqmi ancha allinpuni, chaymantam qullqitapas tarinku hinaspa runakunapa kawsayninpas saphichakun, allpamantapuni mikhuykuna hamusqanrayku. Uywa uywaypas kay ayllupiqa ancha chaniyuqmi, manam aychallatachu quwanchik, aswanqa lichiytapas; kay lichiqa runakunapa mikhunapaqqa ancha allinmi. Kay k'itipiqa aychapaq uywakunatam uywanku, hinaspa iskayninpaq kaqkunatapas, mayqinkunachus aychatapas lichiytapas quwanchik chaykunata.

Tukuypaqñataq, challway llank'ayqa ancha chaniyuqmi kay ayllupa kawsayninpi. Challwayqa ayllu runakunapaqqa ancha allinmi, challwasqankutaqmi Juliaca suyuchapa qhatunkunaman chayan, chaynapim llaqtapa qullqi tarikuyninta yanapan. Kay quchaqa hinaspa muyuriqninpi imaymana llank'aykunapas ayllupa kawsayninpa saphinmi kanku, puriq runakunatapas pusamuspa hinaspa runakunapa kawsayninta sapa p'unchay takyachispa.

YACHAYKUNAPA TUKUCHIY

Chakas quchaqa ancha chaniyuq k'itim, imaymana qurakunayuq hinaspa uywakunayuq kasqanrayku; mana kay qucha kaqtinqa, manam imaymana kawsaykuna muyuriqninpi kanmanchu. Kay quchapiqa rikhunchikmi karu llaqtakunamanta hamuq p'isqukunata hinaspa kay ayllupi wiñaq thansakunatapas. Chaymantapas, kay quchaqa k'itipa q'uñi kaynintam allinchan, chaymi p'unchaypi q'uñita huñun ch'isinta mast'arinanpaq; kayqa hamuq p'unchaykunapaqqa ancha allinmi chakrakuna parquypaq, hinallataq challwa kapuqkuna mirananpaqpas.

Kay pacha saywachiypiqa, sallqa kawsaytapas hinaspa Chakas quchatapas sumaqtam rikunanchik; muyuriqpitaqmi runakunapa llank'ayninkunata tarinchik, ahinataq: uywa michiy, chakra llank'ay, hinaspa challway. Tukuy kaykunatataqmi hatun Apu Iquinito qhawamuchkan, paymi kay ayllupa amachaqnin urqu kachkan.

Chakas quchapa chaniyuq kayninta lliwman willasunchik, chaynapim puriq runakuna hamunqaku hinaspa ayllupaq qullqichata saqinqaku; kayqa Puno suyupa pacha saywachiyninpi ancha allin kanman. Hinallataq, kay yachaykunataqa warmachakunaman yachachisunchik (yachay wasikunapi), chaynapim paykunapas sallqa kawsaytapas hinaspa runakunapa llank'aynintapas riqsinqaku. Tukuypaqñataq, Chakas qucha imaynatachus paqarimusqanta rikuchisunchik huch'uy rikch'aykunawan, chaynapim lliw ayllu runakunapas yachanqaku imaynatas kay pacha saywaqa sayachisqa karqan.

QILLQAKUNA

Alva, W. (2013). Geográfia general del Perú (2003 ed.). Lima, Perú: San Marcos.

ANA. (2014). Inventario Nacional de Glaciares y Lagunas. Lima.

Armenteras, D., Gonsales, T., Vergara, L., Luque, F., Rodriguez, N., y Bonilla, M. (2015). Revisicion del concepto de ecosistema como"unidad de la naturaleza"80 años despues de su formalacion. Ecosistemas,25(1),83-89.

Bach, K., Schawe, M., Beck, S., Gerold, G., Gradstein, S. R., & Moraes, M. (2003). Vegetación, suelos y clima en los diferentes pisos altitudinales de un bosque montano de Yungas, Bolivia: Primeros resultados. Ecología en Bolivia, 38(1), 3-14.

MINAM. (2016). Minesterio del Ambiente: Guia de valoración economica del patrimonio cultural/Direccion General de Evaluación, Valoración y Finaciamiento del Patrimonio Natural. Lima -Peru: (Segunada ed).

Ministerio de Educación. (2010). Pais maravilloso, manual de educación ambiental para docentes. Lima:Gama Gráfica S.R.L.

Moyano, A. (2015). Turismo Omitologico. (Tesis de Grado). Universidad de Malaga. Malaga.

Ortíz, J. (2016). Geografía Fisíca General. Puno-Perú: UNA-PUNO.

Palacios, F. A. (2009). Enseñanza de la Geografía para el desarrollo sustentable en Chile. Uni-pluriversidad, 9(3), 92-106.

Pardo, G. L., y Villavicencio, B. P. (2008). Políticas públicas y ecoturismo en comunidades indígenas de México. Teoría y Praxis, (5), 33-50.

Pino, R. (2018). Metodología de la Investigación. Lima, Perú: San Marcos.

Porras, E. M. V., & Canales, M. S. (2022). El impacto de la actividad extractiva de hidrocarburos en la pesca artesanal. Revista Kawsaypacha: sociedad y medio ambiente, (9), 56-79.

Quiroga, J. E. N., & Quiso, K. J. C. (2021). Valoración económica de los servicios ecosistémicos de recreación de la laguna de Chacas-Juliaca: Economic assessment of the ecosystemic recreation service of the lake of Chacas-Juliaca. Investigación Universitaria UNU, 11(2), 558-570.

Quisocala, J. (2012). Educación Ambiental. Puno: UNA-PUNO.

Ruìz, T. ((2017)). Análisis Comparativo de índice de Eutrofizaciòn en Lagunas Costeras del Estado de Sonora. Mèxico.

Salaverría, R. (2015). Ideas para renovar la investigación sobre medios digitales. Profesional de la Información, 24(3), 223-226.

Salazar, A. (2016). Hotel turístico en la ciudad de Lampa [Tesis de Licenciatura]. Universidad Nacional del Altiplano.